

HA1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. évfolyam

1992

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. ÉVFOLYAM 1992/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapképzésítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban, továbbá az Írók Boltjában, (1061 Budapest, Andrássy út 45., tel.: 122–1645) és a Ballassi Könyvesboltban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116–2885).

Előfizetési díj 1992-re 480 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

MADAS EDIT

A *Legenda aurea* a középkori Magyarországon

(Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a *Legenda aurea* mint forrás)

Jacobus de Voragine 1261 és 1266 között összeállított legendáriuma a középkorvéig egyik legnépszerűbb könyve volt. Népszerűségének titka használhatóságában rejlett. Tudományos szempontból ma az egyházi kalendárium rendjét követő, egységes koncepciójú, teljes legendárium-corporum mint műegész, nagyobb megbecsülésben részesül a kötet egyes merev, sematikus szent-portréinál.¹ Ezzel szemben a középkorban szabadon szabdalták, egészítették ki, használták közösségi felolvasásra vagy prédikációs segédkönyvnek, készítettek belőle uralkodói könyvtárba illő reprezentatív kódexeket vagy szerény, magánhasználatra szánt válogatást. Csak latin nyelven több mint 1000 kézírata maradt fenn a 13. század végétől a 15. század végéig eltelt két évszázadból,² és óvatos becslések szerint 1470 és 1500 között 156 ősnymtatvány-kiadást ért meg.³

A *Legenda aurea* hajdani magyarországi népszerűségét csak néhány fennmaradt példány, fordítástöredéke jelzi. Ismerve a hazai kódexállomány pusztulásának mértékét, nem csodálkozhatunk ezek egymástól való elszigeteltségén. Éppen ezért az egyszerű számbavételnél tanulságosabb, ha egyrészt szembesítjük emlékeinket a térben hozzánk legközelebb eső, de kódexekben jóval gazdagabb és tudományosan jól feldolgozott csehországi hagyománnyal, másrészt a hazai szentkultusz folyamatába állítva vizsgáljuk őket.

Az összehasonlítási alapul választott cseh tradíciót A. Vidmanová tanulmányai alapján foglaljuk össze.⁴

Prágában és Olmützben is őriznek egy-egy prédikációs célra szánt, rövidített, 13. század végi csehországi másolatot. 1300 tájáról való az első teljes *Legenda aurea* példány. 1306-ban születtek meg a *Legenda aurea* alapuló legkorábbi cseh nyelvű verses legendák. Összesen mintegy 50 kódexben maradt fenn, szinte valamennyi

¹ BOUREAU, A.: *La Légende dorée. Le système narratif de Jacques de Voragine (+1298)*. Paris, 1984.
– REAMES, Sh. L.: *The Legenda aurea. A Reexamination of its Paradoxical History*. Wisconsin, 1985.

² FLEITH, B.: *Le classement des quelque 1000 manuscrits de la Legenda aurea latine en vue l'établissement d'une histoire de la tradition*. In: *Legenda aurea: sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la Legenda aurea: Texte latin et branches vernaculaires*. Ed. B. DUNN-LARDEAU. Montréal-Paris, 1986. 19–24.

³ SEYBOLT, R. F.: *Fifteenth-Century Editions of the Legenda aurea*. = *Speculum* 21 (1946) 327–338.

⁴ VIDMANOVÁ, A.: *Legenda aurea. Jacob de Voragine*. Visegrad, Praha, 1984. Bevezető tanulmány a modern cseh fordításhoz. Ennek összefoglalása: *La branche tchèque de la Légende dorée*. A 2. jegyzetben idézett kiad. 291–298.

Olmütz környékéről és Dél-Csehországból, arról a területről, ahol a huszitizmus nem játszott jelentős szerepet. A *Legenda aurea* kisszámú teljes másolata mellett, melyekben mint autonóm irodalmi mű jelenik meg, önkényesen válogatott és átrendezett változatok is készültek, de legnagyobb számban olyan példányok, melyekben a törzsszöveget a Csehországban tisztelt szentek önálló legendáival egészítették ki. 241 ilyen legenda fordul elő, a legkülönbözőbb csoportosításokban. 1357-ben készült el *Passionale* címen a *Legenda aurea* első, 166 fejezetből álló, meglehetősen szabadon kezelt cseh nyelvű fordítása. Ez a fordítás a 15. század végéig több kéziratban, újabb és újabb fejezetekkel kibővülve bukkan fel. Kétszer nyomtatásban is megjelent: először 1487-ben Prágában vagy Pilsenben, másodszer 1495-ben Prágában.

A *Legenda aurea* legkorábbi fennmaradt magyarországi kódexe a 14. század első felére datálható.⁵ A kódexben a három magyar szent, László király (jún. 27.), István király (aug. 20.) és Imre herceg (nov. 5.) legendája a megfelelő kalendáriumi helyre illesztve olvasható. Az elején és a végén megcsonkult kézirat 61 teljes és két csonka legendát tartalmaz, ezek java része a *Legenda aurea*-ból való.⁶ Hiányoznak viszont a legendákat bevezető névetimológiák: ez a prédikációs célra összeállított változatok jellemzője. A kódex összeállítója egy magyarországi domonkos szerzetes lehetett, aki nagy mértékletességgel válogatott a *Legenda aurea* óriási kínálatából, csak a legfontosabb ünnepeknek adván helyet. Ezek közé tartozott rendje alapítója, Szent Domonkos és Veronai Péter mártír is. A *Legenda aurea* recepciójának előrehaladottabb stádiumát jelzi a nemzeti szentek beépülése a törzsszöveg legendái közé, bár a legkorábbi prágai példány is e típusba tartozik: ott Szent Adalbert szerepel a megfelelő helyen.

Általánosabb szokás volt nálunk is a *Legenda aurea* végére másolni az eredeti corpusból hiányzó, de a legendárium használója által fontosnak tartott szentek legendáit. Ide tartozik a *Legenda aurea* egy 14. század második felében Itáliában másolt kódexe,⁷ melybe két 15. század eleji magyarországi használó Zsigmond és Demeter még breviáriumi lectionokra osztott legendáját másolta. (Hazai használatban breviáriumi olvasmányként nem szerepel a Zsigmond-legendája.) Szent Zsigmond burgundiai király kultusza cseh közvetítéssel jutott el hozzánk. Erekléjét 1354-ben helyezték el a prágai Szent Vitus székesegyházban. A kultusz terjedése kapcsolódott Zsigmond király személyéhez is, aki saját védőszentje tiszteletére alapította a budai Szent Zsigmond prépostságot,⁸ a szent erekléjét pedig 1424-ben a husziták elől Prágából Váradra menekítette. A *Tempore Tiberii senioris augusti* kezdetű legenda

⁵ Bécs, ÖNB Cod. Lat. 14 600. A kéziraatra először Körmeny Kinga hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök. L. még: CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I.* Bp. 1988. 219. – Mikrofilm: MTA A.7290/1. 15. századi német anyanyelvű használóra vall a Szent Márton-legendája melletti glossza (149v): *Sabaria est civitas dicta Stainamager in Ungaria, diocesis Jaurinensis id est Raab.*

⁶ A magyar szentek legendáin kívül a következő legendák származnak más forrásból: *De b. Stephano protom., De s. Thoma Cantuariensi, De Circumcisione, De ortu Pylati, De s. Georgio.*

⁷ Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 44.

⁸ KUMOROVITZ L. Bernát: *A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* 15. (1963) 109–149.

— kódexünk tanúsága szerint — a 15. század elejétől ismert volt hazánkban.⁹ Szent Demeter magyarországi kultusza az egész középkoron át jelentős volt.¹⁰ A kódexünkben szereplő legendát incipitjének megtévesztő volta miatt (*Hodie fratres univ-ersus orbis gaudeat*) eddig sermónak tartották.¹¹ Ha bezetű sorait elhagyjuk, világossá válik, hogy a *Cum Maximianus Hercilius habenas teneret* kezdetű, közismert magyarországi legendaváltozat legkorábbi előfordulásával van dolgunk.

Ugyancsak *Hodie fratres* incipittel szerepel a Demeter-legenda a *Legenda aurea* egy másik, 1429-ben másolt kódexének függelékében. A főszövegbe iktatva találjuk Adalbert, Szaniszló, Hedvig és Vitus legendáját, ami a kódex cseh és lengyel előzményeire utal. Magyar használója egészítette viszont ki László, István, Imre és Demeter egymást kalendáriumi rendben követő legendáival. A sort Szent Patrik, majd Ádám és Éva legendája zárja.¹²

A *Legenda aurea* 1478-i nürnbergi kiadásának hazai kiegészítése 16 legendát tartalmaz: *Beate Gertrudis, De s. Ladislao rege, De s. Stephano rege, De s. Emerico, De s. Hedwige, De s. Stanislao, De s. Wenceslao, De s. Prisca virgine, de s. Thimotheo, De s. Sophia, De sancta corona Domini, Circa invencionem sancte crucis, De s. Apollonia, De s. Regina, De Servacio episcopo.*¹³

Mindhárom utóbb felsorolt példányba későbbi felhasználó írta be a maga alkalmi kiegészítését. Az ismétlődések jelzik a Magyarországon speciálisan tisztelt szentek legendahagyományának önállósulását. Szent István, Szent Imre és Szent László együttes jelenléte így is szembetűnő. A „három szent király” egyenkénti kultuszát az egyház az önálló officiumokkal és a hagiografikus irodalom eszközeivel biztosította. Együtt szerepeltetésük inkább dinasztikus indíttatású volt. Főként az Anjou uralkodók tettek sokat a *sancti reges Hungariae*-ként emlegetett elődök közös kultuszának előmozdítására, elsősorban a két fő kultushelyen, Székesfehérváron és Váradon. Ennek egyik vetülete együttes ábrázolásuk elterjedése és sajátos ikonográfiajuk megszilárdulása: István a bölcs öreg, László a tettekre kész harcos, Imre az ájtatos ifjú. Ha a három napkeleti bölcs előkép lehetett is a három típus együttes megjelenítéséhez, a háttérben mindenképpen a három szent legendája áll.¹⁴ Ezek szorosabb egymáshoz kapcsolódása ugyanazon folyamat egy másik vetülete.

⁹ Ez a legenda kapott helyet a *Legende sanctorum Regni Hungarie* c. összeállításban is, amire később még visszatérünk.

¹⁰ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 47. — RADÓ, P.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1973.

¹¹ *Codices Latini mediæ aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Rec. L. MEZEY. Bp. 1961. 65. — TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdük”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 84.

¹² Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R. I. 76. — SZENTIVÁNYI, R.: *Catalogus concinnus librorum mss. Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1958. 76. — SOPKO, J.: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku*. S. I. 1982. 322–323. — TARNAI A.: i. m. 84.

¹³ Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár Inc. VIII. 38. — KULCSÁR, P.: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1965. 296. — TARNAI A.: i. m. 84.

¹⁴ MAROSI Ernő: *A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyének néhány kérdése*. = *Ars Hungarica* 1. (1973) 34 ff. — WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 54–60. — *Magyarországi Művészet 1300–1470 körül*. Szerk. MAROSI E. Bp. 1987. 206.

A fenti *Legenda aurea*-típussal kapcsolatban még egy kódexről kell szólnunk, egy olyan gazdagon illuminált példányról, melyben a három „király” együtt szerepeltetése valóban közvetlen dinasztikus vonatkozású.¹⁵ A kódex eddig kizárólag a művészettörténészeket foglalkoztatta. A kéziratot a bécsi műhely vezető mesterei, Martinus Opifex, Albrechtsminiator, Michael illuminator és a klosterneuburgi missálék mestere együtt dolgozott. Mivel III. Frigyes címere, devizája, monogramja és az 1446–1447-es évszámok találhatóak benne, általában őt tekintik a megrendelőnek. Hoffmann Edith hívta fel a figyelmet a kódex függelékében szereplő magyar szentekre, Istvánra és Lászlóra.¹⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy Imre legendája is szerepel ugyanitt. Hoffmann Edith szerint a művet Zsigmond megrendelésére állították össze, mert a magyar szent elődök szerepeltetése Frigyes esetében egyáltalán nem lett volna indokolt. A Szent László legenda élén álló miniatúrát, mely azt a korábbi magyarországi képi hagyományon alapuló jelenetet ábrázolja, amikor a csodás módon megindult szekér László testét Váradra viszi, a klosterneuburgi missálék mesterének tulajdonítják, aki 1445 és 1452 között működött.¹⁷ Zsigmond 1437-ben halt meg. Az elkezdett művet III. Frigyes fejeztethette be. A három korábban idézett példánnyal szemben a függelék itt a törzsszöveggel szervezettebb egységet alkot. A scriptor és az illuminátorok személye azonos, és a *Legenda aurea* zárófejezete, a *De dedicatione ecclesiae* is a függelék végére került. A kötetet rosszul kötötték össze, a 32. és a 34. faszcikulus lapjai összekeveredtek egymással. Az így támadt zűrzavarnak a kódex gondosan összeállított tartalomjegyzékében semmi nyoma. Ennek oka csak az lehet, hogy azt is a mintapéldányból másolták.¹⁸ Mivel a magyar szentek már ott is szerepeltek, a mintapéldány kétségkívül magyarországi volt.

Ugyancsak uralkodói megrendelésre — feltehetően Károly Róbertéra — készült a *Legenda aurea* utóéletében egyedülálló *Magyar Anjou Képes Legendárium*.¹⁹ Benne a 14. századi magyarországi szentkultusz — a királyi ház ideológiáját és politikáját szolgálva — gazdag képi megfogalmazást nyer. (A kódex művészettörténeti vonatkozásaival nem foglalkozom.) Ikonográfiai programját Levárdy Ferenc megbízhatóan vázolta föl.²⁰ A programadó a *Legenda aurea* alapján formálta meg képeskönyve forgatókönyvét. A csonka kódex 59 történetéből kettő a *Biblia* szövege alapján készült, 50 képes elbeszélés forrása a *Legenda aurea*, öté annak magyar függeléke,²¹ két legenda (László és Ferenc) szöveges előzménye nem ismert. A *Legenda aurea* naptári rendszerét itt a szentek hieratikus rendje váltja föl. Krisztus és

¹⁵ Bécs, ÖNB Cod. Lat. 326. Mikrofilm: MTA A. 6539/1.

¹⁶ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 32.

¹⁷ *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. II.* Katalógus. Szerk. BEKE L., MAROSI E., WEHLI T. Bp. 1987. 379.

¹⁸ A tartalomjegyzékben *De Heinrico imperatore* olvasható *confessoris* helyett. Az önkéntelen, (mátsutt is előforduló) csúsztatást II. Henrik császár javára a bécsi másoló követhette el, aki a magyar Imre hercegről mit sem tudott.

¹⁹ *Magyar Anjou Legendárium*. Hasonmás kiad. A bevezető tanulmányt írta és sajtó alá rendezte LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1975.

²⁰ L. a 19. sz. jegyzetet.

²¹ Itt természetesen nem egy konkrét műre gondolok, hanem az eddig idézett kiegészítésekben is szereplő legenda-együttesekre.

Mária története után következnek az apostolok, az evangélisták, a mártírok, a konfessorok, a szent asszonyok, illetve szűzek legendái. A liturgikus naptárat követő szerkezet liturgikus könyvek esetében éppúgy, mint legendáriumok vagy prédikációs könyvek esetében, a praktikumot, a könnyű visszakereshetőséget szolgálja. Nem így a képzőművészetben, ahol a naptári év nem jelent alapot az ikonográfiai elrendezéshez. A két műfaj határán álló *Képes Legendárium* programadója inkább képekben, mint szövegben gondolkozott. (A miniatúrákat kísérő lapszéli rubrikák a kódex elkészülte után kerültek a képecskék mellé. Ezek gyakran messze távolodnak a *Legenda aurea* szövegétől, s a látottakat kommentálják. Amíg a miniatúra készítője egy elvont fogalom ábrázolhatóvá tételén fáradozik, és például a tudós Szent Katalint, aki „omnibus liberalium artium studiis erudita fuit”,²² mint diákoktól körülvelt magistrát ábrázolja, a miniatúra felirata a képet magát értelmezi: „Katherina quomodo docebat puellas”.²³) A *Legenda aurea* legenda anyaga Imre, László, Szaniszló, Demeter, Gellért és az Anjou-család szentje, Toulouse-i Szent Lajos legendájával egészült ki. Az egykori teljes kódexben minden bizsonnyal szerepelt még Szent Adalbert, Szent István és Szent Erzsébet legendája is. Ekkor tehát ez a *Legenda aurea* „hivatalos” magyar kiegészítése. A Magyarországot képviselő szentek száma itt már legalább nyolc, de elképzelhető, hogy a kódex megcsonkulásának más „magyar szentek” is áldozatul estek.

A *Legenda aurea*t – mint látjuk – igényesebb használói esetenként kiegészítették hazai legendákkal. Voltak azonban a műnek kevésbé tájékozott olvasói. Hárman közülük – a 16. század folyamán – nem győzik egymást túllícitálni. „Igen köszönöm neki, hogy az magyarországi szenteket kihagyta belőle. Ezt olyá tartom, mint ha eccal[?] sem bírna” – írja az első az egyik *Legenda aurea* kiadásba, az eredeti, Jacobus-féle corpus végére. A második még élesebb: „Ebül cselekedte, se Istvánrul, se Lászlórol, se Imrérül nem írt, hanem az egy Örszébet asszonyrul”. Végül egy harmadik, nem teljesen szellemtelen bejegyző nevének „falánk” jelentésére utalva veti Jakab mester szemére a magyar szentek hiányát: „Nem hiába Jacobus de Voragine, mert az magyarországi szenteket talán mind megette.” A kötet egy későbbi használója rendreutasítja faragatlan elődeit: „Ha eszetek lőtt volna, ezeket nem írtátok volna. Ha magyarok vattok, keressétek másutt az magyarországi szentek életit. Azt is köszönjétek, hogy az idegen országok szenteinek életét oktatásotokra megírta.”²⁴ Ekkor már van hova irányítani a tudatlan szellemeskedőket, mert nyomtatásban is régen napvilágot látott a *Legenda aurea* – más néven *Historia Lombardica* – magyar kiegészítése. A *Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica historia non contente* című, először 1486 körül megjelent összeállításról Tarnai Andor írt mérvadó tanulmányt.²⁵ Az önállósult magyar corpusnak két olyan ősnymotvány pél-

²² JACOBUS A VORAGINE: *Legenda aurea*. Ed. Th. GRAESSE. Vratislaviae ⁴1890. 789.

²³ *I. m.* LIXI.

²⁴ OSzK Inc. 428. L. TARNAI A.: *i. m.*, 182. oldal 196. jegyzetét két kis kiigazítással: a) ez nem az a példány, amihez egy *Legende sanctorum Regni Hungarie*-kiadás is hozzá van kötve, b) a bejegyzések a 177. számú legenda után következnek.

²⁵ *I. m.* 80–87. A kiadványba felvett legendák: *Legenda s. Adalberti patroni huius regni*, *Legenda s. Sigismundi regis*, *De s. Stanislao*, *De s. Anthonio confessore de ordine fratrum minorum*, *De s. Ladislao*

dánya is fennmaradt, melyet egy-egy *Legenda aurea*-példánnyal kötöttek egybe.²⁶ Alighanem a könyvkötők valósították meg maradéktalanul a *Legende* összeállítójának eredeti szándékát.

A *Legenda aurea* hazai népszerűségét a néhány fennmaradt kódex és ósnyomtatvány mellett prédikációs-irodalmunkra tett hatása és a belőle készített legenda-fordítások jelzik. Temesvári Pelbárt fenntartás nélkül használja. A szentekről szóló sermo-ciklusaiban,²⁷ ahol a fontosabb ünnepekre négy, az egyszerűbbekre egy-egy beszédet szán, az első beszédet mindig „cum legenda ipsius sancti” közli. Amennyiben az illető szent szerepel a *Legenda aurea*-ban, Temesvári Pelbárt azt használja forrásul. A legendák persze változnak a kezén, gyakran megrövidülnek vagy skolasztikus divíziókra töredeznek. Pelbárt folytatókra a magyar nyelvű kódexirodalomban talál. A két legjellegzetesebb kódex e tekintetben a *Debreceni*-²⁸ (1519) és az *Érdy-kódex* (1526).²⁹ Az *Érdy-kódex*-ben fennmaradt magyar nyelvű prédikációgyűjtemény sanctoraléja 103 ünnepet tartalmaz. A Karthauzi Névtelen beszédeinek egyik forrása Temesvári Pelbárt sermonariuma, szentjeinek száma azonban majdnem kétszerese azokénak, akiket Pelbárt felvett *Pomerium*-ba. A sermók mellett (vagy helyett) általában a szent legendája is szerepel a kódexben, s ezek forrása gyakran közvetlenül a *Legenda aurea*. Hasonló jellegű sermonariummal kombinált legendárium a *Debreceni Kódex* is. Csonka, április 4-ig tartó sanctoraléja 44 szent ünnepéről emlékezik meg. E kódexeken kívül csak elszórtan bukkannak fel legendák másik kilenc 16. század eleji nyelvemlék kódexünkben. Összesen 77 legenda hozható szorosabb-lazább kapcsolatba a *Legenda aurea*-val.³⁰

Arra a kérdésre, hogy volt-e önálló magyar *Legenda aurea*-fordítás, nem tudunk egyértelműen válaszolni. Nyelvemlékeink jórészt kései és sokadik másolatban maradtak fenn. Néhány legenda több kódexben is szerepel párhuzamosan, de ezek egymástól független fordítások, vagy a többszöri másolás folyamán távolodtak el annyira egymástól, hogy önálló fordításnak érezzük őket.³¹ A kései sokszínűség mindenestre inkább amellettszól, hogy nem volt egy viszonylag korai, elterjedt magyar nyelvű fordítása.

A *Legenda aurea* magyarországi történetének számbavett emlékei leginkább a huszitizmus uralta csehországi területek megmaradt emlékeivel állíthatók páru-

---

rege, *De Visitatione Beate Virginis, Sanctorum Zoerardi et Benedicti, De inventione s. Stephani prothom., Sancte Marie de nivis, De transfiguratione Domini, De s. Stephano rege et patrono regni Hungarie, De s. Gerardo, Legenda s. Wenczeslai, De s. Demetrio, Legenda s. Emerici, De s. Elisabeth regina vel vidua huius regni.*

²⁶ a) OSzK Inc. 462. a *Legende* első kiadásához kötötték a *Legenda aurea* egy 1489-es példányát.
b) OSzK Inc. 945. Ebben az esetben a *Legenda aurea*-t (Velence 1512) függelékként követi a *Legende sanctorum regni Hungariae* (Velence 1498).

²⁷ *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499.

²⁸ *Nyelvemléktár XI*. Bp. 1882. 1–141.

²⁹ *Nyelvemléktár IV–V*. Bp. 1876.

³⁰ HORVÁTH Cyrill: *Középkori legendáink és a Legenda aurea*. Bp. 1911.

³¹ Az Elek-legenda például hat kódexünkben maradt fenn, de egyik változat sem származtatható közvetlenül egy másiktól, egy közös eredetire pedig végképp nem vezethető vissza. L. ILLYÉS Gyula: *Szent Elek-legendáink és az Elek legenda forrásai*. Bp. 1913.

zamba. Ennek ellenére meggyőzően dokumentálják a könyv két évszázados folyamatos jelenlétét, közkedveltségét és sokoldalú használatát.

MADAS, EDIT

Die „Legenda aurea“ im ungarischen Mittelalter

Im vorliegenden Beitrag werden die in Ungarn entstandenen oder im Laufe des Mittelalters in Ungarn benutzten Handschriften und Wiegendrucke der *Legenda aurea* zusammengestellt und untersucht. Wegen der weitgehenden Vernichtung der ungarischen Buchbestände am Ende des Mittelalters (türkische Besetzung des Landes) konnten im Vergleich zum benachbarten Böhmen nur wenige Exemplare der *Historia Lombardica* verifiziert werden, sie vertreten jedoch dieselben Überlieferungstypen wie etwa die böhmischen Codices. Der Ergänzungsprozess des ursprünglichen Legenden corpus mit den ungarischen Heiligen steht im engen Zusammenhang mit dem Kult dieser Heiligen. Zwei wichtige Stufen dieser Entwicklung repräsentieren das nur fragmentarisch erhaltene *Ungarische Anjou-Legendar* und die Drucke der *Legende sanctorum regni Hungarie in Historia Lombardica non contente* (Erstdruck um 1486). Die spätere Rezeption der *Legenda aurea* läßt sich in den Predigten und im Übersetzungsschrifttum, in erster Linie in den Sermones des Pelbartus de Temesvár und in den Handschriften des ungarischen Erbaugungsschrifttum des späten 15. und frühen 16. Jahrhunderts verfolgen.

„Valamiképen ma, úgy a régen letúnt századokban is főleg a könyvek voltak a szellemi élet színvonalának fokmérői. A nyughatatlanul működő emberi elme gondolattömegének, a tudásnak, a tapasztalásnak eredményeit az írás, majd később a nyomtatás rögzítette meg és tette közkincsé.”

(Iványi Béla)¹

FARKAS GÁBOR

A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*

A mohácsi csatavesztés utáni évtizedek katonai felvonulási területté változtatták Magyarországot belsejét, és a lakosság értékeinek – köztük könyveiknek – a pusztulását hozták magukkal. Az életben maradt klérus és a különböző szerzetesrendek mint a műveltség hordozói, továbbítói elmenekültek a királyi udvar és egyetem nélkül maradt ország megszállt részeiből. A 16. század során elpusztultak a nagy intézményi gyűjtemények, akár a budai Corvinára, akár az időlegesen vagy véglegesen a török kezére került városok székesegyházainak könyvtárait (Esztergom, Kalocsa, Pécs, Vác, Veszprém és Győr) gondolunk.²

Az előző századokhoz képest ezzel egy időben növekszik a könyvtulajdonosok száma és természetesen a könyvtárak állománya is. Részint a humanista filológiának, részint az európai és a hazai reformációnak köszönhetően, megváltozik a könyvtárak összetétele: például a díszesen illuminált liturgikus kódexeket a reformáció és a könyvnyomtatás háttérbe szorítja, majd eltünteti.³ A század folyamán a német és a magyar nyelvű nyomtatványok aránya növekszik, a latin nyelvű klasszikus és humanista szerzők mellett ógörög, francia és olasz írók is megtalálhatók.⁴ A szellemi nyitottságot jól jellemzi, hogy a tudományos szakmunkák, jogi és orvosi művek mel-

¹ ADATTÁR 11. 339.

* Itt mondok köszönetet Monok Istvánnak, nélküle ez a dolgozat nem készülhetett volna el.

² A könyvanyag pusztulásáról: Könyvtártörténet 1987. 85–89.; JAKÓ – MANOLESCU 1987. 122–130.; az értelmiség helyzetéről: KLANICZAY TIBOR: *Értelmiség egyetem nélküli országban*. In: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 77–85.

³ Az európai humanizmus és a könyvkultúra: FEBVRE – MARTIN 1958. 396–432.; BARRIÈRE 1974. 9–51.; DAHL 1960. 82–88.; MILKAU 1955. 499–504. A reformáció szerepéről: FEBVRE – MARTIN 1958. 432–477.; DAHL 1960. 141–145.; MILKAU 1955. 559–584.; FITZ 1959. 78–81.; A liturgikus kódexek sorsáról: Könyvtártörténet 1987. 86–87.; KARÁCSONYI János: *Báthory István országbíró végrendelete = Századok 1890. 126–127.*; A kódex-töredékek legfőképpen liturgikus könyvekből származnak, több mint 60%-a a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének. *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Rec. MEZEY L. Bp. 1983. 9–14.

⁴ PÉTER 1985.; CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig* = MKsz 1946. 98–104.; BORSA Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege* = MKsz 1973. 249–269.; BOTTA István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon* = MKsz 1973. 270–285.; GULYÁS

lett jelen vannak a hitvitairódalom jelentősebb alkotásai is. A kis formátumú, olcsó könyv megjelenése gyökeres változást hoz a gyűjtésben, a könyv valóban használati – ám szellemi és esztétikai értéket képviselő – tárggyá válik, s a tehetősebb városi polgárság is bekapcsolódik a könyvgyűjtő tevékenységbe⁵

A korszak művelődéstörténetének kutatásakor a legizgalmasabb kérdések közé tartozik, hogy ki, mit és miért olvasott az adott időben hazánkban. A kérdések minden szempontból kielégítő megválaszolására még várunk kell, viszont a részeredmények birtokában érdemes lesz talán a kutatás jelenlegi helyzetét bemutatni, az eddigi megfogalmazott kérdéseket rendszerezni.⁶

A nyugat-európai népek könyvkultúrájához képest mostohább helyzetben vagyunk, elsősorban a levél- és kéziratári forrásokra kell támaszkodnunk könyvkultúránk 16–17. századi rekonstruálásakor.⁷ A kutatás olyan magán- és intézményi (iskolai, plébániai és rendházi) gyűjtemények feltárására irányult, melyek alapforrásának tekinthető a legalább öt könyvet tartalmazó feljegyzés.⁸ A munka első szakaszában a publikált és még kiadatlan könyvjegyzékek összegyűjtése, bibliográfiai nyilvántartása történt meg. A *Könyvtártörténeti Füzetek* c. sorozat a tulajdonosra, a gyűjteményre és a jegyzékre vonatkozó adatokat összegzi. Így a könyvtulajdonos életrajzi adatai, társadalmi hovatartozása, nemzetisége, lakóhelye, foglalkozása, esetleg iskolázottsága szerepel együtt a gyűjtemény történetével, lelőhelyével, illetve a jegyzék legfőbb jellemzőivel (Pl. eredeti vagy másolat, kiadott vagy kiadatlan, nagysága, dominanciája).⁹ A második szakasz, mely ezzel párhuzamosan folyik, a publikált és még kiadatlan könyvjegyzékek szövegi kiadása az *Adattár XVI–XVIII. századi szelle-*

Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században* = MKsz 1944. 100–133.; PÉTER Katalin: *Romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján* = Történelmi Szemle 1984. 80–102.

⁵ HOLL Béla: *Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében* = ItK 1980. 639–649.; FITZ 1959. 102–105.; VARIAS Béla: *A magyar reneszánsz társadalmi gyökerei*. Bp. 1982. 47–48. Uő.: *Irodalom és társadalomtörténet* = ItK 1980. 607–620.; Az árakra vonatkozólag l. PÉTER 1985.; Johann Gallen kassai könyvkereskedő jegyzékét (1583) l. ADATTÁR 13/1. 22–35.; A városi polgárság olvasási szokásairól: JAKÓ Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 365–393.; ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban* = MKsz 1894. 209–221. „Magyarország... számot tevő könyvfogyasztó országnak mutatkozik, az európai műveltség alkotásait és terjesztőit itthon a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben megtaláljuk.” TARNÓC Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején* = MKsz 1973. 315–327.; V. KOVÁCS Sándor: *Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból* = MKsz 1975. 66–71. „Nemcsak a nyilvántartott könyvek mennyisége lehet sokatmondó, hanem a belőlük kisugárzó eszmeiség tartalma és tendenciája, s nem utolsósorban a könyv birtokosának társadalmi helye is.”

⁶ MONOK 1988.

⁷ Természetesen nem kizárva a még meglevő könyvállomány kéziratossá bejegyzéseinek tanulságait. Csak a legfrissebbet említeném: JAKÓ Klára rekonstrukciója a kolozsvári egyetemi könyvtár állományáról (ADATTÁR 16/1. 1–65.)

⁸ Például nem könyvjegyzék: „3 Calendarium d.10” ADATTÁR 15. 22–23.; „Item vannak ezen kívül elegendő Deák és Magyar könyvek az kik igen aprók és viseltek és haszontalanoknak is láttatván, annak okáért az inventáriumban be nem irtak, hanem egyyüvé rakván azon állapotban hattuk, az mint ott találtatának.” ADATTÁR 11. 264–265. Egyébként LABARRE 1971. 261–263.; 267–269. az egykötös adatokat is elemzi, sőt számontartja azokat az inventáriumokat, ahol nem talált egy könyvet sem, és ezt összeveti az illető társadalmi és anyagi helyzetével.

⁹ MONOK 1988.; KIFI bevezetője.

mi mozgalmaink történetéhez c. művelődéstörténeti sorozatban.¹⁰ A végső cél, amely egyben a kutatás harmadik szakasza, egy számítógépes adatbázis létrehozása lesz, mely majd az egyes könyvet tekinti alapegységnek, s feloldani igyekszik lehetőleg minél több esetben a könyvleírást, így több ezer könyvcímhez, kiadáshoz és szerzőhöz juthatunk.¹¹ Ez a kumulatív index – mely kibővíthető az elszórt, apró könyves adatokkal, régi könyveink possessor-bejegyzéseivel – használható lesz egyes tájegységek (pl. Erdély, Felvidék, Nyugat-Magyarország), társadalmi rétegek (pl. főnemesi, egyházi és polgári), vallási felekezetek (katolikus, különböző protestáns), etnikumok (német, magyar) könyvanyagának a jellemzésére. Alkalmassá válhat így – a korabeli források elemzése, illetve a külföldi peregrináció és a hazai iskola-történet mellett – a különböző szellemi áramlatok magyar recepciójának kutatására és a 16–17. század magyar gondolkodói hazánkra gyakorolt hatásának vizsgálatára.¹² A későbbiekben érdemes lesz majd összevetni a külföldi monográfiák közölte statisztikai megoszlással, a társadalmi rétegekre, a vagyoni helyzetre, időbeli és vallási eltérésekre és (az) általában a könyvkultúra egészére kiterjedő elemzésekkel.¹³ A kutatás időbeli határainak megválasztásában a gyakorlati szempont vált elsődlegessé, a felmerülő politikatörténeti időhatárok (1526–1711) művelődéstörténetileg nem indokoltak, így a Mohács utáni első könyvjegyzék dátuma a kezdő időpont (eddig 1533). A felső határ megválasztásában szerepet játszott az a mozzanat, hogy hazánk könyvtártörténetében a 18. század második fele új könyvgyűjtési szokást hoz: elkezdődik egy olyan könyvtárépítési korszak, amikor már nem tekinthetjük bizonyosnak, hogy tulajdonosa valamennyi vagy akár legtöbb könyvét olvasta, ez pedig a kor olvasmánykultúrájának elemzésekor alapvető szempont.¹⁴

Az általános statisztikai, olvasmányszociológiai, művelődéstörténeti következtetések levonásától még meglehetősen távol vagyunk. Így a fent említett bibliográfiai sorozat „e nagyobb vállalkozás mellékterméke, de nélkülözhetetlen segédeszköz is: a vonatkozó források annotált bibliográfiája természetesen nem ad használha-

¹⁰ MONOK 1988.; ADATTÁR 11. 602–606.

¹¹ MONOK 1988.; KtFI. bevezetője. Több esetben nehéz azonosítani magát a szerzőt, illetve a mű címét, ha hibásan, rendkívül romlott alakban jegyezték le mind a kettőt – hiszen az egyik utalhat a másikra és viszont –, ha túlságosan szakadozott a kézirat (l. ADATTÁR 15. 115–188.), vagy ha az egyes tételek kiadására vonatkozó adat nem beazonosítható (pl. szerkönyvek, egyes antik szerzők, néhány alapvető teológiai munka). Így az Arisztotelész tétel nem hordoz több információt magában, azonosíthatatlan a mű címe, a kiadásra vonatkozó adatok, még ha a jegyzék datálását pontosan ismerjük is. A 15. században 146 esetben adták ki: vö. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke Bd. I–VII.* Leipzig, 1934. 2334–2480., a 16. században több mint 1000 kiadást ért meg: vö. E. F. CRANZ: *A bibliography of Aristotle editions 1501–1600.* Baden-Baden, 1984. Bibliotheca Bibliographica Aureliana XXXVIII.

¹² MONOK 1988.; A számítógépes adatfeldolgozás – közös beviteli formátum kidolgozása után – alkalmassá válhat, két könyv- és könyvtártörténeti vállalkozással együtt. Egyik a 15–16. századi könyvek hazai könyvtárainkban, a másik nyomtatott könyveink kéziratos bejegyzései az itthoni könyv kultúra szélesebb körű elemzésére (pl. volt-e a 17. század elején olyan kassai német polgár, akinek Arisztotelész *Metafizikája* görögül, bázeli kiadásban, bőrbe kötve volt meg; ma is megtalálható valamelyik könyvtárunkban, benne a tulajdonosi kézjeggyel. Egyébként háromszor adták ki görögül Bázelen a 16. század folyamán, vö. CRANZ *i. m.* 107928; 107980; 108174.). A recepcióvizsgálatra l. DANKANITS 1974. 89–94.

¹³ MARTIN 1969.; LABARRE 1971.; DOUCET 1956.; JAYNE 1956.

¹⁴ MONOK 1988.; A kezdő időpont Párizs esetében: 1493. DOUCET 1956. 10.; Amiensnél: 1503. LABARRE 1971. 62.

tó választ a fenti *mit olvastak* ... ? kérdéscsoportra. Az viszont elképzelhető, hogy több füzet sokszáz könyvjegyzékének mennyiségi mutatóit már érdemes lesz össze-sítve elemezni, területi vagy szociológiai szóródásuk is mondhat valamit a korszak ismerőinek".¹⁵ A majdnem egy évtizedes kutatómunka során több mint ezer da-rab könyvjegyzék került bibliográfiai nyilvántartásba, amely hozzávetőlegesen 90 ezer könyves adatot tartalmaz. Ez az adatmennyiség talán alkalmas lesz az adott művelődéstörténeti korszak néhány szempontból történő elemzésére.¹⁶ Az óvatosság mindenképpen fontos, még ilyen adathalmaz esetén is, csak a fő tendenciáknak és a tényekkel minden oldalról alátámasztott megállapításoknak van jogosultságuk. Nézzünk két példát: néhány ismert személyiségnek a könyvjegyzéke feltűnően kevés tételből áll, biztosra vehetjük, hogy csonka jegyzékkel, részkönyvtárral van dolgunk. Egy főnemesi hagyatéki leltár ritkán sorolja fel a könyveket, legtöbbször csak az de-rül ki, hogy volt könyve, egy polgáré viszont általában tartalmaz könyvjegyzéket.¹⁷

A könyvjegyzékek jellemzése, tér- és időbeli elosztása

Az elemzés elsősorban a városi polgárság könyvjegyzékeire vonatkozik. Célja a különböző könyvtártípusok jellemzése, tér- és időbeli változásainak felrajzolása. Az eddigi szakirodalom figyelme érthetően a korszak neves közéleti szereplőinek, je-lentős gondolkodóinak amúgyis tekintélyes könyvtárára vagy éppen olvasmánymű-veltségük rekonstruálására irányult.¹⁸ Az utóbbi évtizedben nagyobb mértékben ke-rült elő a városi polgárságot reprezentáló adat (Sopron, Kassa, Lócse, Beszterce), amely javarészt 100 tétel alatti kisebb könyvtárra vonatkozik. Mivel térben és időben ennek a társadalmi rétegnek a könyves műveltsége követhető csaknem hézagmente-sen a tárgyalt időszakban, s nagy száma miatt alkalmas a tipologizálásra, a következő csoportoknál végeztünk el vizsgálatokat: városi tisztségviselők, ügyvédek, orvosok, tanárok és mesteremberek.¹⁹ A magángyűjtemények nagy részénél nem derült ki az

¹⁵ KtFI. KESERŰ Bálint előszava; l. erre vonatkozólag még SZÓNYI György Endre: *Sir Walter Ra-leigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei* = MKsz 1989. 177–182.

¹⁶ MARTIN 1969. 600 db inventárium alapján Párizs 17. századi, LABARRE 1971. 4442 db inventári-umból Amiens 16. századi olvasmányműveltségét rekonstruálta, ám ennek mindössze 20%-ában – 887 db – volt található könyv. DOUCET 1956. 194 párizsi magánkönyvtár katalógusát elemezte a 16. század első felében, míg JAYNE 1956. 574 oxfordi és cambridge-i magángyűjteményt tart nyilván 1500–1640 kö-zött. FEBVRE – MARTIN 1958. 337 db magángyűjteményt elemeznek DOUCET alapján, MILKAU 1955. Otto BRUNNER-t idézi, aki 15 könyvtárkatalógus alapján a nemesi kultúra hatósugarát vizsgálta.

¹⁷ KtFI. bevezetője; ADATTÁR 13/1. 187–188. pl. Kolozsvári János csanádi püspök Trientben lévő könyveinek lajstroma uo. 14–15.; KtFI. 9.

¹⁸ Néhányat említve: ÖTVÖS Péter: *Egy főúri könyvtár a XVII. század elején (Illésházy István)*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 149–157.; KLANICZAY Tibor: *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Bp. 1987. 337–400.; MONOK István: *Csanaká Máté könyvjegyzéke* = MKsz 1983. 256–262.

¹⁹ JAKÓ – MANOLESCU 1987. 128–130. „Bizonyos értelmiségi jellegű munkakörök betöltői – fő-ként papok, tanárok, a központi kormányzat tisztviselői – esetében a XVI–XVII. században már álta-lánosnak mondható valamelyest, olykor egy-két száz kötetet is számláló kézikönyvtár birtoklása.” *Az ér-telmiség könyvgyűjtésére l. még: FEBVRE – MARTIN 1958. 397–399.; DOUCET 1956. 20.; MARTIN 1959.;*

illető polgár foglalkozása, esetleges közéleti funkciója, sok esetben csak a halálozási dátum az egyetlen információ és természetesen a könyvjegyzék nagysága, dominanciája.

A jegyzék jellegét a szövegekörnyezet alapján lehet megállapítani. A 769 db magángyűjteményre vonatkozó jegyzéket figyelembe véve a hagyatéki leltár részese-dése kiugróan magas (59%). Mellette a hét leggyakoribb típus (könyvadomány, hivatalos szerv összeírása, naplófeljegyzés, katalógusszerű összeírás, foglalási jegyzőkönyv, könyvbejegyzés és végrendelet) egyenként 6–3%-kal képviselteti magát. A hagyatéki leltár mint forrástípus a legalkalmasabb arra — éppen dominanciája és nagy száma miatt —, hogy egy forrástípus tér- és időbeli megoszlását szemléltethessük. Maga a forrástípus valamely elhunyt magánszemélyek tulajdonában volt és utána maradt ingó és ingatlan vagyon összeírása.²⁰ Forrásértékét emeli — szemben a tömör és gyakran hibás címleírás hátrányával —, hogy lehetővé teszi a mintavételt, az összehasonlítást az ország egyes területein élt emberek olvasmányaival, az azonos foglalkozást űző, ám az ország más és más részén élők könyvanyagának egybevetését. Mivel időben hézagmentes, jól követhető az egyes európai szellemi áramlatok megjelenése, kiteljesedése. Megfigyelhető a szakmai specializálódás kezdete, az általános műveltséget jelentő művek mellett megjelenő szakkönyvek elterjedése. A forrástípus a 17–18. század fordulóján megváltozik, a könyv a városi polgárságnál is elveszti vagyontárgy jellegét és ezzel eltűnik a hagyatéki inventáriumokból.²¹

A polgári hagyatékoknál a városi tanács általában kettős könyvelést folytatott, a „Maculatoria” a helyszínen készített jegyzetek sorozata, melyet letisztáztak, ez a „Purum”, amely már csak a könyvek számát és értékét jelölte meg. Ritkán maradt meg mind a két sorozat — kivétel ez alól Kassa —, hiszen a drága papírt (a piszkozatot) más célra is felhasználhatták vagy egyszerűen kiselejtezték.²²

A térbeli eltérések az egyes városok eltérő adminisztrációs gyakorlatával magyarázhatók. Ez igaz abban az esetben is, ha a túlnyomóan német lakosú városaink leltárait vetjük össze. A nyugat-magyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi száz Beszterce esetében az eltérés jól érzékelhető. Erdélyben az osztozkodóbíró intézménye speciális sorozatot hozott létre, az ún. Theilungsprotokollt. Ebben a hagyatéki tételek után ismét felsorolták az egyes vagyontárgyakat, az örökösök szerinti bontásban. A Felvidéken a gyakorlat hasonló volt, Sopronnál ez az ismételt felsorolás többnyire elmaradt. A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatékozási eljárás sokkal hanyagabb volt, mint a német nyelvű városoknál. Ez a folyamat megfigyelhető az elmagyarosodott Kolozsvár, Kassa, Kőszeg stb. esetében, a hagyatéki inventáriumok kevésbé részletezővé váltak. Az egy régióba tartozó Lőcse és Kassa példáján némi ellentmondás látszik az azonos adminisztráció ellenére: Kassán

MARTIN 1969. 492. (egyébként 22 különböző társadalmi kategóriát állít fel); LABARRE 1971. 129. A könyv-inventáriumok 80%-a a következő rétegből került ki: taláros — robe —, medikus — medicine —, kereskedő — commerce — és a mesteremberek — metiers.

²⁰ EMBER Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Bp. 1982. 107.

²¹ MONOK 1991.

²² MONOK 1991.; ADAFTÁR 15. 189

a 17. század utolsó negyedében eltűntek a források, Lőcsénél e korszakból került elő a legtöbb. Ennek feloldása talán a 17. század végi kassai levéltári rendezés lehet.²³ Visszatérve Sopronra, érdemes felhívni a figyelmet arra a nem éppen általános esetre, miszerint a könyvjegyzékek túlnyomó része (93%) az inventáriumokból vagy a bírói jegyzőkönyvekből származik, és folyamatos képet ad a város olvasmányműveltségéről (1616–1721). A városi jegyzőkönyvekben fennmaradt könyvjegyzékekre jellemző, hogy két nagy forrássorozatban található (Inventárium, Protocollum Currentalium), melyek 1650-ig párhuzamosan futnak, majd azután csak az utóbbi marad élő. Sok esetben a városi tanács rendelkezett arról, hogy a könyvanyagot össze kell írni.²⁴

Magát az összeírást általában ketten végezték, diktálással keletkezett. Így a diktáló és az azt leíró műveltségének a függvénye a címleírás minősége és teljessége.²⁵ Sok esetben nem is a címlapról történt (kolligátumot a hagyatéki leltár sohasem jelez), hanem a könyv gerincéről, s néha olyan ismert szerző, mint pl. Melanchthon is elképesztő névalakban fordulhat elő.²⁶ A jegyzékek túlnyomó része a szerző nevét és a mű címét közli csak. Az ideális formát, melyben szerepelne a könyv szerzőjének neve, a könyv címe, kiadásának helye, ideje, nyomdászának neve, a könyv formátuma, ára, kötésmódja és a könyv sorsa (hol vette, kinek adta tovább), a humanista típusú könyvjegyzékek, illetve a jezsuita rend könyvtárainak katalógusai közelítik meg.²⁷ A jegyzékek nyelve általában latin, ám érdemes azokat összevetni a más nyelven készűttekkel.

Az összes jegyzék 10%-a tér el a latintól, ennek majdnem kétharmada magyar, egynegyede pedig német. A néhány vegyes nyelvű leírást alkalmazótól eltekintve a többi kuriózumértékű: francia, olasz, lengyel, angol és flamand. A 17. század máso-

²³ MONOK 1991.; ADATTÁR 15. 189.; KtF V. bevezetője; KtF IV. bevezetője.

²⁴ KtF II. bevezetője; l. Daniel Gruber jegyzékét (KtF II. 73.).

²⁵ MONOK 1991.; ADATTÁR 11. 360.; DOUCET 1956. 10–11. A leírások általában hozzánem-értő emberektől származtak, a címeket feltehetőleg másik helyiségből diktálták, így nem csoda, hogy gyakran hiányos, az alkotó neve felismerhetetlen (LABARRE 1971. 149–154.). Az írnokok, esküdtek (pri-seurs jurès) kevésbé voltak műveltek a klasszikus nyelvekben, diktálás útján, a jó megértés nélkül írtak le mindent, amit olvastak vagy hallottak, gyakran a teljesség igénye nélkül. Hiányzott sok esetben a szerző neve vagy a mű címe, illetve az torzult és teljesen romlott formában fordult elő.

²⁶ MARTIN 1969. 490–493. Az elemzés egyik legfőbb akadályának azt látja, hogy az összeírók nem minden könyvet írtak össze, csak ami értéket jelentett számukra (vö. 8. számú jegyzet). Probléma az is, hogy sok esetben csak a könyv voltáról értesülünk („Gross und kleine Bücher theils Lutherische theils Unterschiedlichen Autoren zusamen 75 stücks ungeschätzt.” „Ezeken kívül vadnak nemel apro könyveczkek együt.”) ADATTÁR 15. 74–75. MARTIN 1969. uo. Néha csak annyit jelölnek „in folio, in quarto” vagy „paquets”. JAYNE 1956. 7. szerint is több esetben csak annyit jelez „Bookes” vagy „18 small books” illetve a formátumot és a darabszámot „174 in folio”. Uő. 15. Az egyszerűsödő gyakorlat az 1600-as évek után csak a könyvek meglétét jelöli – all his books – és a becsült értéket. DOUCET 1956. 10–11. Többnyire lehetetlen meghatározni a listán szereplő művek nyelvét, például hogy az antik auktor eredeti szöveg vagy francia fordítás-e. Néhány példa a hibás olvasatra: ADATTÁR 15. 24. „Vagion Ceccer Manus” – Bartholomaeus Keckermann – ; „Ouidi Meta Forfori”.

²⁷ KtF I. bevezetője; ADATTÁR 12. Johann Dernschwam Fugger-ügynök (1575) 651 tételes jegyzé-ke: ADATTÁR 17/1. 1–87. a kassai jezsuita rendház katalógusa 1660–1682. körül: 2124 tétel, KtF VI. 81.

dik felétől – mint azt várni is lehetett – a magyar nyelvű leírások megszorodnak.²⁸

A jegyzékek alig 1%-a került elő az 1560 előtti évekből. Feltehetőleg nem kerül elő ebből a korszakból az alapvető tendenciákat befolyásoló mennyiség. Az első jelentős változás az 1580-as évektől figyelhető meg, az igazi ugrás negyven évvel később, az 1620-as években történik meg.²⁹ Innen a fejlődés az 1660-as évekig töretlen, s némi hullámzással a 17. század végén éri el a csúcspontot. Az utána következő csökkenésre a magyarázat az lehet, hogy a 18. század elejétől (több helyen a 17. század végétől) az addigi gyakorlattól eltérő ügyvitelt valósítottak meg, és az iratok jelentős részét – így azokat is, melyekben könyvjegyzékek találhatóak – kiselejtezték.³⁰

Ami a földrajzi elosztást illeti, a nagy tájegységeket tekintve a magángyűjtemények 70%-a Erdélyből, Felvidékről és Nyugat-Magyarországról származik.³¹ Az elosztás egyenletes, mindhárom tájegységnél körülbelül egyharmados a részesedés a vizsgált mennyiségből (539 db jegyzék). Felvidék 160 db jegyzékkel reprezentálja a korszak és a régió könyvtártörténetét. A kelet-magyarországi szabad királyi városok közül kiemelkedik Kassa könyves műveltsége. A 16–17. század fordulóján elmagyarosodott várost gazdagabb forrásanyag jellemzi, mint a többségében német polgárok lakta Sopront vagy az erdélyi szász Besztercét. Kassán 69 db könyvjegyzéket és számos töredéket ismerünk, amely 43%-a a felvidéki anyagnak. Jellemző a magángyűjteményekre, hogy a jegyzékek többsége hagyatéki inventáriumból került elő. A magánkönyvtárak 92%-a 100 tétel alatti; többségüket tehető polgár birtokolta.³² Mellette ugyancsak gazdag könyvjegyzékkel rendelkezik Lócse (a felvidéki anyag 44%-a), itt a magángyűjtemények 94%-a 100 tétel alatti.³³ Eperjes művelődéstörténeti szerepéről írt kiváló tanulmányokat Iványi Béla, ám a magángyűjteményeket

²⁸ ADATTÁR 13/1. 61–78.; KtF I. 47. Figyelemre méltó MISKOLCZI CSULYAK István református prédikátor saját kezűleg 1601–1607 között írt jegyzéke, mely 393 tétel esetében közli a szerző nevét, a címet, a kiadás helyét, évét, a könyv formátumát. Többször utal a könyv árára, kötőmódjára, sorsára – beszerzés, elajándékozás.

²⁹ DOUCET 1956. 23–25. Párizsban az első jelentős változás 1520 után következik be; LABARRE 1971. 143. Amiens-ban szintén az 1520-as évek jelentik a nagy ugrást; JAYNE 1956. 28. Cambridge esetében 1550-et kell tekintenünk a mennyiség határozott növekedése kezdetének.

³⁰ MONOK 1991.; Ezért is tekinthetjük korszakhatárnak az 1720-as éveket (l. a 22. számú jegyzetet). Érdekes összevetni az intézményi gyűjtemények – KtF VI. – időbeli eloszlásával (1535–1720), a könyvtárak alig 4%-a 16. századi, a mennyiségi ugrás a 17. század első negyedétől, különösen 1620-tól következnek be, csakúgy mint a magángyűjteményeknél (összesen 125 db jegyzék alapján). Ez kiegészíthető a HOLL Béla által gyűjtött váci egyházmegyei canonica visitatio anyagával – KtF VII. –, mely 18. századi anyag és egyébként kiválóan alkalmas a korabeli Magyarország könyves műveltségének átfogó feldolgozására (l. KtF VII. előszó).

³¹ Kihagytuk az elemzésből Horvátországot, l. MONOK István: *Zrínyi Miklós és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században*. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. 55–63.; a Partiumot, l. ADATTÁR 14., illetve MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink, értelmiségtörténet*. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 169–181.; és a hódoltság területét, l. ADATTÁR 26/1. BALÁZS Mihály bevezetője 22–23.

³² Kassa könyvkultúrájára l. ADATTÁR 15. 189–195.; GALLI Katalin – PAVERCsik Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. OSZK Évkönyv, 1981. 309–377.

³³ ADATTÁR 13/2.

tekintve – mint Bártfa esetében – meglepően kevés számú jegyzék került elő (8%-a a régió anyagának!), noha három jelentős könyvjegyzéket is ismerünk a 17–18. század fordulóján.³⁴

Nyugat-Magyarország 191 db könyvjegyzékével a vizsgált mennyiség 35%-át adja, a régió majdnem háromnegyed részét a soproni jegyzékek jelentik. A felvidéki polgársághoz hasonlóan a könyvjegyzékek több mint 80%-a 100 tétel alatti, bár jó néhány jelentős, humanista típusú gyűjteményt ismerünk ebből a korszakból.³⁵ A még a régióhoz számítható Kőszeg, a mai Ausztria területén található Ruszt és az e területhez inkább tartozó Pozsony szerényebben veszi ki részét, két kivételtől eltekintve alatta maradnak a 100 tételnek az elemzésben,³⁶ így még jobban kiemelve a kisebb könyvtárak jelentőségét.

A történelmi Erdély területéről 187 db jegyzék származik, melynek 42%-a a beszercei ún. osztozkodó-bírói jegyzőkönyvekből került elő. A 100 tétel alatti magán-gyűjtemények dominanciája elsöprő: 97%.³⁷ A másik jelentős város az elmagyarosodott Kolozsvár, mely az erdélyi anyag egyharmadát adja.³⁸ A többi mélyen alulreprezentált: Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Gyulafehérvár – a fejedelmi könyvtárakat nem tekintve – és Nagyenyed jöhet számításba.³⁹ A szász városok közül Brassó és Nagyszeben az említésre méltó (az előbbi 13 db jegyzékkel, amely szerény számot kutatási nehézségekkel magyarázhatjuk).⁴⁰

A 16–17. század művelődéstörténetének kutatásakor alapvető fontosságú, hogy az adott korszakban milyen nagyságú könyvtárak voltak találhatóak, s ezeknek miképpen változott az arányuk az idő során.⁴¹ Amíg minden egyes könyvjegyzék nincs feldolgozva, nem tudhatjuk hány mű, hány kötet szerepel a jegyzékben (lásd az esetleges kolligátumokat), így a tételek szám majdnem minden esetben jelzés értékű.⁴² A tételek szám alapján történő elemzés mellett a vizsgált könyvjegyzékek legfontosabb

³⁴ ADATTÁR 11. 339–381.; 487–489. Érdemes megjegyezni Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő nevét, akit Karaffa kivégeztetett (1687), és akinek 406 tételes könyvjegyzéke minden szakterületet átfogó volt. KtF I. 137.; ADATTÁR 13/2.; Bártfáról mindössze 6 db jegyzékről van tudomásunk, így talán mégsem általános a német ajkú városoknál – Sopron, Beszterce – tapasztalt példa. KtF IV. előszó.

³⁵ I. KtF II. bevezetője; egyébként az 5–20 tétel közötti kis könyvtár több mint a fele a soproni anyagnak (81 db). Humanista típusú könyvtárra I. Vitnyédi István soproni ügyvéd 552 tételes jegyzékét (1670 k.), KtF II. 7.

³⁶ Kőszegre I. KtF II. 127–144.; Rusztra I. KtF IV. egyes tételeit.

³⁷ Az erdélyi magánkönyvtárakra I. JAKÓ Zsigmond: *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben*. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1977. 284–304.; DANKANITS 1974. 33–89.; Besztercére I. KtF IV. egyes tételei.

³⁸ ADATTÁR 16/2. 3–86.; KtF III. egyes tételei.

³⁹ ADATTÁR 16/2. 90–217.; KtF IV. egyes tételei.

⁴⁰ Brassóra I. KtF I. egyes tételei, KtF III. 65., KtF IV. 29.; Nagyszebenre KtF I. egyes tételei.

⁴¹ vö. JAYNE 1956. 29–30. Három radikális változás mutatható ki az angol könyvtárakban: 1. magán-gyűjtemények száma növekszik. 2. kéziratok visszaszorulása, olcsó nyomtatott könyv előtérbe kerülése, új formátum, nagy példányszám. 3. a humán műveltség folyamatos tágulása, a tematika bővülése, több mű idegen nyelven. I. az 5. számú jegyzetet. A városi polgárságra vonatkozólag I. még Könyvtártörténet 1987. 109–111.

⁴² KtF I. bevezetője. vö. intézményi könyvtáraknál szintén több mint 40 ezer könyves adatot regisztráltunk. I. KtF VI. egyes tételei.

jellemzője kell, hogy legyen a benne található könyvanyag dominanciája is.⁴³ A magángyűjtemények esetében hozzávetőlegesen több mint 40 ezer könyves adatot tart nyilván a bibliográfiai sorozat, melynek jelentős része már publikált anyag.

A városi polgárság olvasmányanyagának jellemzésekor két mozzanatra kell még odafigyelnünk. Az író-mű-olvasó reláció mellett kiemelkedő fontosságú a közvetítő szerepe.⁴⁴ A könyves szakma (könyvkereskedő, könyvkötő, nyomdász) képviselői közül az egyik legjelentősebb – a szakirodalom által is exponált – szakember, Johann Gallen kassai könyvkereskedő, akinek katalógusa a 16. század második fele olvasmányanyagának keresztmetszete.⁴⁵ A másik jelentős jegyzék Andre Löffel könyvkötőé, aki valószínűleg könyvkereskedéssel is foglalkozott, erre utal egyes könyvek 46, 54, 78, és 179 db-os példánya.⁴⁶ Ugyancsak könyvkereskedő Zacharias Michl soproni polgár, 4962 db példányt tartott raktáron összesen, 514 florenus, 84 dénár értékben. Ez Sopron 18. század eleji könyvkínálata.⁴⁷ Érdemes figyelni még egy 17. századi kőszegi kereskedő jegyzékére: a katolikus vallásgyakorlathoz használt művek, históriás és ábécéskönyvek szerepelnek 88 példányban.⁴⁸ A 17. század végén Lőcsén íródott hagyatéki leltárban a kor népszerű könyvei találhatóak: tankönyvek, jogi, történelmi, földrajzi művek, kalendáriumok, szórakoztató szépirodalom, német nyelvű vallásos művek.⁴⁹ Így négy város: Kassa, Sopron, Lőcse és Kőszeg példáján képet kapunk valamelyest a fent említett viszonyrendszer jellemzőiről. Nem szabad viszont azt a tényt sem elfelejtenünk, hogy azokból a művekből, amelyeket sokat olvastak, jobb esetben elhasznált, az összeíróknak semmit sem érő példányok maradtak hátra, rosszabbik esetben a szó szoros értelmében „szétolvasták” a könyveket. Befolyásolhatta a példányszámok megmaradását az irodalmi (vagy olvasói) ízlés változása is.⁵⁰

⁴³ I. erre vonatkozólag BERLÁSZ Jenő: *Johann Demschwam könyvtára*. ADATTÁR 12. 299–340.; Az olvasmányműveltség összetevőire I. MARTIN 1969. 493–515.; 928–939. A kumulatív index alapján történő elemzés során elképzelhető, hogy a tételhatárok megváltoznak, és az sem kizárt, hogy más jellegű lesz pl. a kis könyvtár Erdélyben, mint a Felvidéken. MARTIN 1969. 492. 5 kategóriát állít fel: 26 cím alatt, 26–100, 101–500, 501–1000, 1000 felett. LABARRE 1971. 129. 6 kategóriát használ: 1 könyv, 2–9 könyv, 10–19 könyv, 20–49 könyv, 50–99 könyv, 100 könyv felett.

⁴⁴ VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz társadalmi gyökerei*. Bp. 1982. 47–48.; HOLL Béla: *Ferenczy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980.; DOUCET 1956. 23–25. A párizsi könyvkereskedő vevőkörének kialakulásáról (jogászok, polgárok, kereskedők) vö. LABARRE 1971. 336–362. az amiens-i könyvkereskedőkről.

⁴⁵ 1583. Johann Gallen: 608 tétel, ADATTÁR 13/1. 22–35., KtF I. 23.; illetve 1714. Caspar Wiszt: 92 mű, ADATTÁR 15. 76–80., KtF I. 170.; ifj. KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára* = MKsz 1895. 310–320.

⁴⁶ 1649. Andre Löffel: 282 tétel, KtF II. 59.

⁴⁷ 1704. Zacharias Michl: 4962 pl., KtF II. 116.

⁴⁸ 1653. Zacharias: 88 pl., KtF II. 135.

⁴⁹ 1699. Steinhübel: 179 mű, ADATTÁR 13/2., KtF III. 109.; L. PAVERCsik Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára* = MKsz 1982. 254–266.

⁵⁰ vö. a 8. és a 26. számú jegyzettel. L. még. BARRIÈRE 1974. 13–14.; DANKANITS 1974. 21–24.; RITÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Eleink szórakoztató olvasmányaiból* = ItK 1980. 650–656.; NEMESKÜRTY István: *Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon* = ItK 1980. 620–629.; *Argentus históriája*. Bev. NAGY Péter. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta STOLL Béla. Bp. 1986. 115.

Kis könyvtárak

Kis könyvtárak azok a magángyűjtemények, melyeknek könyvjegyzéke nem haladja meg a 20 tételt.⁵¹ A tér- és időbeli különbségekre vonatkozólag a könyvtételek feloldása után talán árnyaltabb képet kaphatunk, első vizsgálódásra a hasonlóságok ötlenek szembe. A későbbiekben így lehetségessé válhat például annak megrajzolása, hogy egy soproni mesterember olvasmányanyaga miben tér el egy beszterceiétől (amennyiben egyáltalán eltér egymástól). Ez a típus alkotja a magánggyűjtemények – s ezen belül a városi polgárság könyvtárainak – legnagyobb részét. Mindhárom vizsgált terület jellemző típusának mondható, és a többihez (főként a nagy- és a humanista gyűjteményekhez) képest időben is hézagmentes.

Néhány kivételtől eltekintve a mesteremberek (pl. kádár, szabó, pék, lakatos)⁵², kereskedő és egy-két városi tisztviselő, főként Sopronban, rendelkeztek ilyen nagyságú könyvtárral.⁵³ A gyűjteményekben leginkább a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek (*Biblia*, énekeskönyv, katekizmus stb.) a dominánsak, de a különböző prédikációs- és beszédgyűjtemények – sok esetben csak így: postilla – mellett egy-egy történeti vagy szépirodalmi mű is akad.⁵⁴ A teológiai könyvek közül – a német ajkú evangélikus polgárságnak köszönhetően – leginkább Melanchthonéval és Lutheréval találkozhatunk. Fellelhetők még, szép számban, különböző meditációk, bibliakommentárok, Szenci Molnár Albert és Félégyházi Tamás munkái.⁵⁵ Az antik auktorok közül a legnépszerűbbek: Cicero, Vergilius és a történetírók – Livius,

⁵¹ FEBVRE – MARTIN 1958. 397–399. A 15. század végi könyvtárak szerény méretűek, 15–20 db könyv található csak, számos kézirattal egyetemben.; DOUCET 1956. 23. A párizsi magánggyűjtemények is szerények kezdetben.; MARTIN 1959. ugyanezt állapítja meg.; JAYNE 1956. 186–188. John Frisbe (1504) 8 tétel, napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek, szótár, Cicero „Thully”; MARTIN 1969. 490–518. A könyvtárak több mint 10%-a 26 tétel alatti; LABARRE 1971. 129. 164 db inventáriumot leszámítva a többi 20 tétel alatti (880 db-ból). A mesteremberek 90%-ának 10 tétel alatti jegyzéke, a kereskedők több mint 80%-ának a 16. században Amniens-ban. vö. *uo.* 122–126. A kereskedők nagy része 2–3 könyvet birtokolt csak, mindössze 5 db inventáriumban volt 50 tételnél több könyv.

⁵² A teljesség igénye nélkül: nyerges, vámos, posztónyíró, fürdőmester, felcser, borbély, kalapos, szűcmester, mezőőr, mészáros, varga, fazekas, takács. Vö. FEBVRE – MARTIN 1958. 398. A nyilvántartott könyvjegyzékek 20%-a kereskedők és mesteremberek tulajdonát képezte, pl. tanneurs, épiciers, voiriers, fromagers etc.; LABARRE 1971. 124–126. szintén: brasseur, charpentier, fondeur, vinaigrier etc.

⁵³ Megemlítve egy kassai kereskedőcsalád, a Szegediek, jegyzékeit: ADATTÁR 15., 3., 21–23., 49., 189., I. még KERÉKES György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa, 1940. 9., 13., 262.; Sopronra példa: Szily Pál belső tanácsos 1691. 7 tétel, katolikus teológia., KtF II. 104.

⁵⁴ FEBVRE – MARTIN 1958. 397–399. A polgárok könyvei még kissé egysíkúak: kalendáriumok, szentek élete, imádságos könyvek, lovagregények; a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek kiadásához I. DAHL 1960. 141.; MARTIN 1959. 230.; DOUCET 1956. 31–36.; LABARRE 1971. 158–180., ill. 143–144. az azonosított könyvek 29%-a „les livres d' Heures”; a napi vallásgyakorlat könyvei általában latin, német és magyar nyelvűek, de kivétel akad pl. Fridericus Fridrich (1597) kassai polgár lengyel evangéliuma; ADATTÁR 15. 6., KtF V. 5.; Marth Gápel 1678/79. soproni mezőőr horvát *Bibliája*, KtF II. 101.; Aranyasi János 1651. kassai városi tanácsos francia nyelvű zsoltárja, ADATTÁR 15. 40–41., KtF V. 40., KERÉKES: *i. m.* 257–258. Az utóbbi külön említést érdemel, nemcsak a magyar nyelvű teológiai – pl. Szenci Molnár, Alvinczi, Kassai András –, történeti – pl. Bonfini, Curtius –, hanem a jegyzékben megtalálható Balassa Balint *enekei*, – 25 tétel miatt is.

⁵⁵ pl. SZENCI MOLNÁR Albert: *Psalterium Ungaricum*. RMNY 962(1) vagy FÉLEGYHÁZI Tamás: *A keresztyén igaz hitnek* ... RMNY 430. stb.

Josephus Flavius –, a humanista irodalmat Erasmus (feltehetőleg *Adagiája*), Bonfini történeti munkája és Calepinus szótára képviseli.⁵⁶ Orvosi könyveket, herbáriumokat általában borbélyoknál, sebészeknél, fürdősökönél találunk, a jogot Werbőczy latin és magyar nyelvű törvénykönyve jelenti.⁵⁷ A fenti kategóriáktól némiképpen eltér: *Az Jo bornak chinallassa feleöl az fenessy hegyben, es az Hoyay zeoleoben in 8, továbbá Ismegh egi deak konj meliet noui orbisnak hinak, és 1 Torok kony, valamint Egij Magijar Aritmetica, fl.–d. 75.*⁵⁸

Közepes könyvtárak

Közepes könyvtárak a 21–100 közötti tételt számláló magángyűjtemények, melyek között már szakkönyvtári jellegű is (orvosi vagy jogi) található. E típuson belül különbséget tehetünk a nagyság és a dominancia szempontjából: az 50 tétel alatti inkább az előző, kis könyvtár típusához hasonlítható, míg az 50–100 tétel közöttiben már nem ritka a válogatott antik és kortárs irodalommal is büszkélkedhető gyűjtemény sem.⁵⁹

E típus társadalmi megoszlása a következő: jómódú kereskedők, mesteremberek, tanárok, orvosok, jogászok és városi tisztségviselők találhatóak meg közöttük. Míg a mesteremberek, kereskedők, patikusok magánkönyvtárai legfőképpen nagyságukban térnek el a kis könyvtáraktól, addig a tanárok, orvosok, jogászok és városi tisztségviselők között jó néhányan jelentős gyűjteményt birtokoltak a 17. században.⁶⁰ A mesteremberek és kereskedők könyvtáraiban a teológiai és hivata-irodalom, illetve

⁵⁶ A 15. században CICERO: *De officiis* – latinul – 60 kiadást ért meg, GW 6914–6974.; ERAZMUS *Adagiája* a 16. században 150 kiadást ért meg. *Bibliotheca Belgica, Tome II*. Bruxelles, 1964. 382–386. vö. DANKANITS Ádám: *Erasmus erdélyi olvasói* = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XI. 1. 125–131.; DOUCET 1956. 42.; FEBVRE – MARTIN 1958. 400–402.; MARTIN 1959.; LABARRE 1971. 212.; DANKANITS 1974. 62–64.; MARTIN 1969. 508–509.

⁵⁷ pl. Marten Stern (1654) besztecei borbély, KtF IV. 6.; Breitenfeld Gottfried (1683/84) soproni felcser, KtF II. 107.; de ellenpéldákat is lehet felhozni: Elias Hoffmann (1617) kassai kereskedő, KtF V. 12., ADATTÁR 15. 12.; Joseph Frech (1706) budai serfőzőmester, KtF I. 157., ADATTÁR 13/2.

⁵⁸ ADATTÁR 16/2. 17., KtF III. 6.; ADATTÁR 15. 10., KtF V. 10.; ADATTÁR 15. 3., KtF V. 3.; ADATTÁR 15. 11., KtF V. 11. De található még a besztecei polgároknál hajózási szakkönyv – szappanfőző, KtF IV. 70. –, leírás az olasz színházokról – szenátor, KtF IV. 161. –, boszorkányokról szóló könyv – bíró, KtF IV. 49. – és egy soproni lánckovácsnál rózsakeresztes munka, KtF II. 119.

⁵⁹ I. Johann Hensel (1580) kassai segédtanító, harangozó könyvtára gazdag szépirodalomban – Cicero, Homérosz, Plutarhosz, Caesar, Horatius, Ovidius, Suetonius, Seneca –, antik természettudományban – Eukleidész, Ptolemaeosz, Arisztotelész – KtF I. 20., ADATTÁR 13/1. 20–22.; Egeressy János (1656) kassai jogász Ezopusz, Martialis, KtF I. 93. ADATTÁR 13/1. 177–180.; Keviczky János (1657) kassai bíró, országgyűlési követ pl. Quintilianus, Livius, Plinius, KtF III. 41., ADATTÁR 13/1. 182–185.; vö. FEBVRE – MARTIN 1958. 416–418. Párizsban a 16. század folyamán szép gyűjtemények alakultak ki latin klasszikusokból: MARTIN 1969. 503–504.; LABARRE 1971. 263–267.

⁶⁰ Érdekes példa Michael Eckhardt brassói tanár 81 tételes, saját kezűleg írt jegyzéke (1968) az „elolvasandó” könyvekről, mely klasszikus auktorokat, filozófiai, jogi, teológiai és matematikai műveket tartalmazott. KtF I. 145. vö. LABARRE 1971. 332–336. A. Peze amiens-i kereskedő 34 tételes jegyzékével (1568).

bibliakommentárok mellett néhány esetben a történeti munka és a humanista irodalom sem hiányzik.⁶¹

A tanárok magángyűjteményeiben főként a tanításhoz szükséges grammatikák, retorikák, antik auktorok művei találhatók,⁶² a medikusi szakma könyveinek nagy része orvosi könyv, bár akad földrajzi, történeti és szépirodalmi munka is.⁶³ A jogászok, városi tisztviselők közül van, akinek jegyzéke a jogi munkák és a napi vallásgyakorlat könyvei mellett jó néhány szépirodalmi, filozófiai és történeti művet is felsorol.⁶⁴ Általánosságban elmondható tehát, hogy a klasszikus írók iránti érdeklődés jellemző e rétegre, legyen az budai, brassói, beszercei, kőszegi, kassai vagy kolozsvári tisztségviselő.⁶⁵

Nagy könyvtárak

Nagy könyvtáraknak nevezzük a 101–200 tétel közötti magángyűjteményeket, melyet általában a városi értelmiség — tanárok, orvosok, jogászok — és a vezető tisztségviselők birtokoltak. Első pillanatra is feltűnik az egyenlőtlen földrajzi eloszlás: e típus jegyzékeinek nagy része Sopronból származik, reprezentálva a városi értelmiség könyvkultúráját, hiszen mindegyik rétegből került elő ilyen nagyságú könyvjegyzék. Ezenkívül Kassa, Lócse, Brassó és Kolozsvár, tehát a nagyobb lélekszámú városok polgárai közül rendelkeztek néhányan ekkora gyűjteménnyel. Dominanciáját tekintve elmondható, hogy a protestáns teológia, antik szépirodalom és történeti munkák mellett a szakkönyvek (jogi, orvosi vagy pedagógiai) száma lényegesen megnő.

A tanárok közül figyelmet érdemel Dálnoki Lőrinc, a kolozsvári unitárius kollégium retorika tanárának jegyzéke (1675), amely gazdag klasszikus auktorokban, humanista szerzőkben és nem hiányzik a történeti munka, hitvitairódalom sem, csak

⁶¹ Pl. aranyműves, szappankészítő, szatócs, szabó, nyerges, mészáros és orgonakészítő. Georg Brenner (1719) beszercei porkoláb, KtF IV. 153.; Georg Areldt (1662) beszercei szappankészítő, KtF IV. 68.; Benedikt Müllner (1637) soproni kádár, KtF II. 35.

⁶² Winkler Apolló (1556) eperjesi segédiskolamester, KtF I. 5., ADATTÁR 11. 363–364.; vö. MARTIN. 1969. 492. A 17. században Párizsban a tanárok könyvtárai a legnagyobbak: 500–1000 tétel között.

⁶³ Pl. Bartholomaeus Becker (1964) budai borbély, felcser, KtF I. 142., ADATTÁR 13/2.; Jeremias Österreicher (1657) soproni patikus, KtF II. 80.; Johann Gröpper (1699) soproni borbélysegéd, KtF II. 114.; vö. LABARRE 1971. 118. Az orvosi szakma egyharmadának 10 tétel alatti a könyvtára Amiens-ban a 16. században.; MARTIN 1969. 492. Párizsban a 17. században az orvosok 80%-a 100 könyvnél többet birtokolt.

⁶⁴ L. az 59. számú jegyzetet.; vö. LABARRE 1971. 112. Amiens-ban az ügyvédi szakma 30%-ának 10 tétel alatti könyvtára volt.; MARTIN 1969. 492. Párizsban viszont 70%-ának 100 tételnél nagyobb volt a gyűjteménye.

⁶⁵ Georgius Kiechel (1664) budai városi jegyző, KtF I. 143?, ADATTÁR 13/2.; Michael Weiss (1608) Brassó főbírója, KtF I. 51.; Samuel Bede (1721) beszercei bíró, KtF IV. 160.; Johannes Sagittarius (1603) kőszegi jegyző, KtF II. 128.; Johann Schirmer (1637) kassai városi tisztségviselő, KtF V. 26., ADATTÁR 15. 26–28.; Mihály (1611) kolozsvári jegyző, KtF III. 12., ADATTÁR 16/2. 19–20.; vö. JAYNE 1956. 187–188. Abraham Tilman (1589) az antik auktorok iránti érdeklődésre — 86 tétel —, Cicero, Platon, Arisztotelész, Epiktétosz.

ügy, mint egy bártfai iskolarektornál.⁶⁶ Sopron esetében még árnyaltabb képet kapunk a tanárok olvasmányaiából: a fent felsorolt típusú művek mellett találunk rózsakeresztes munkát vagy éppen pedagógiai szakkönyvet is.⁶⁷ Nem véletlen az sem, hogy a néhány évtizedes különbséggel összeírt öt jegyzék mindegyike 100 tétel feletti, a város orvosainál készült, a 17–18. században.⁶⁸ Az orvosi szakkönyveken túl szerepel még a jegyzéken protestáns teológia, antik auktor, szótárak, jogi munkák.⁶⁹ Ugyanezt állapíthatjuk meg az ügyvédek vagy a városi tisztviselők könyvtáráról: a szakkönyvek mellett minden jegyzékben találkozhatunk a protestáns teológia, a klasszikus szerzők legjelentősebb műveivel.⁷⁰

Humanista könyvtárak

Humanista jellegű könyvtáraknak tekinthetjük a minden szakterületet átfogó könyvanyagot – teológia, filozófia, jog, antik és kortárs szépirodalom, humanista filológia, matematika, természettudomány stb. –, amely a legtöbb esetben meghaladja a 200 tételt. A 16. század utolsó harmadából öt ilyen gyűjteményt ismerünk: Johann Dernschwam Fugger-ügynök,⁷¹ Telegdi Miklós pécsi,⁷² Mossóczi Zakariás nyitrai püspök,⁷³ Zsámboky János humanista tudós⁷⁴ és Brutus János Mihály olasz történetíró könyvtárának jegyzékét.⁷⁵ A 17. századtól kezdve jelentősek az egyes főurak, mint például: Thurzó György nádor,⁷⁶ Révay Ferenc Turóc megyei

⁶⁶ KtF III. 66., ADATTÁR 16/2. 34–37.; KtF I. 68., ADATTÁR 13/1. 144–147.

⁶⁷ Valentin Wigeleb (1629) a soproni latin gimnázium tanára, KtF II. 21.; Adam Nigrinus (1634) szintén a latin gimnázium tanára, KtF II. 29. vö. JAYNE 1956. 114. Robert Beaumont jegyzékével.

⁶⁸ Tekinthejtük ezt jellegzetesen értelmiségi magatartásnak. A medikusi szakmára I. Henric Keppel (1703) tokaji orvos, KtF I. 155., ADATTÁR 13/2.; Andreas Gorsky (1683) lőcsei gyógyszerész, KtF V. 84., ADATTÁR 13/2.

⁶⁹ Pl. Alexander Pischoff (1618) soproni orvos, KtF II. 12.; Johann Ribstain (1629) soproni orvos, KtF II. 20.; Gallus Pflueg (1657/58) soproni orvos, KtF II. 84.; vö. FEBVRE – MARTIN 1958. 416–418. Franciaországban a 16. század folyamán már megjelentek az orvosi szakma magángyűjteményei. LABARRE 1971. 250–251., uo. 306–319. Jean Hutin (1564) orvos 101 tételes jegyzéke.

⁷⁰ Pl. soproni ügyvédek: Hieronymus Burger (1652), KtF II. 64.; de Zuana (1668), KtF II. 94.; vagy egy aljegyző: Mark Fauth (1667), KtF II. 92.; illetve Caspar Lehman (1663), országgyűlési követ KtF V. 58., ADATTÁR 15. 55–58.; Johann Langh (1645) kassai bíró, KtF V. 33., ADATTÁR 15. 32–35.; Johann Schiffer (1601) soproni polgármester, KtF III. 8.; vö. DOUCET 1956. 20. Főként jogászoknak – les hommes de loi – és a királyi hivatalnokoknak – les officiers royaux – volt tekintélyes könyvtára Párizsban a 16. században.; MARTIN 1959.; MARTIN 1969. 492.; LABARRE 1971. 243–249.

⁷¹ A humanista jellegű gyűjteményekre I. MILAKU 1955. 546–559.; JAYNE 1956. 34–35.; M. CONNAT – J. MEGRET: *Inventaire de la bibliothèque des Du Prat. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*. 1943. Tome III. 72–128.; MARTIN 1969. Johann Dernschwamra vonatkozólag: ADATTÁR 12., KtF I. 16. 1575: 651 tétel.; vö. JAYNE 1956. 114. Thomas Smith szakkatalógusa 1566: 406 könyv.; LABARRE 1971. 281–306. Jean Forestier királyi ügyész jegyzéke, 1553: 240 tétel.

⁷² 1586: 272 tétel, ADATTÁR 13/1. 36–43., KtF I. 26.

⁷³ 1587: 952 tétel, ADATTÁR 11. 437–487., KtF I. 28.

⁷⁴ 1587: 2618 tétel, GULYÁS Pál: *Számok János könyvtára*. Bp. 1941., KtF I. 29.

⁷⁵ 1592: 763 tétel, ADATTÁR 11. 114–132., KtF I. 34.

⁷⁶ 1610: 353 mű, ADATTÁR 11. 505–537., KtF I. 52.

főispán,⁷⁷ Batthyány Ádám dunáninneni főkapitány,⁷⁸ Mikulich Sándor horvát főnemes,⁷⁹ Zrínyi Miklós horvát bán,⁸⁰ Nádasdy Ferenc országbíró könyvtárai⁸¹ vagy az erdélyi fejedelmi családok gyűjteményeiről készült jegyzékek (Rákóczi-, illetve Apafi-család).⁸² A sorba beilleszthető Báthory András püspök, erdélyi fejedelem,⁸³ Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát,⁸⁴ Miskolczi Csulyak István református prédikátor⁸⁵ és Daniel Fronius brassói evangélikus lelkész könyvjegyzéke.⁸⁶ Bár nagyságát tekintve jelentős Eszéki István református lelkész könyvtára, mégsem tekinthető humanista típusúnak, mert legfőképpen protestáns teológiát tartalmaz.⁸⁷ Viszont Berényi György Nyitra vármegye alispánja vagy Bethlen Elek Belső-Szolnok megye főispánja könyvjegyzéke dominanciáját tekintve humanista jellegű.⁸⁸ Ez is mutatja a tételszám alapján történő tipologizálás buktatóit, ez elkerülhető lesz majd a kumulatív index elkészülésével.

A városi polgárság humanista jellegű könyvtárépítésének kezdete a 16. század utolsó évtizedére nyúlik vissza, igazi lendületet a 17. század második felében kap. Mindegyik nagyobb városunkban található ilyen típusú gyűjtemény (Kassa, Lócse, Beszterce, Eperjes, Kőszeg), de számát tekintve Sopron ezúttal is kiemelhető. A szakirodalom által példaként gyakran felhozott Johann Haunolt – aki előbb a selmecbányai iskola rektora volt, majd várkapitány lett – jól mutatja e könyvgyűjtő szemléletet: orvosi, jogi könyvek mellett gazdag antik szépirodalmat, bibliakommentárokat, az iskolai oktatáshoz szükséges grammatikákat, retorikákat, természet-tudományos és matematikai műveket találhatunk.⁸⁹ Ugyanakkor e jelentős magán-könyvtárak egy-két tulajdonosának mindössze a halálzási dátumát (vagy az összeírás időpontját) ismerjük, mint például: Sebastian Türk kassai,⁹⁰ Johann Andreas Schuert soproni,⁹¹ Gutt (?) eperjesi⁹² és Michael Gitsch besztercei polgárét.⁹³ A

77 1651: 313 tétel, ADATTÁR 13/1. 157–163., KtF I. 86.

78 1651: 268 tétel, ADATTÁR 11. 553–578., KtF I. 92.

79 1657: 335 tétel – három részben –, ADATTÁR 11. 537–542., KtF I. 96–98.

80 1662: 424 tétel, Alexander KENDE: *Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi*. Wien, 1893. 51–84., KtF I. 103.

81 1672: 232 tétel, ADATTÁR 13/2., KtF I. 113.

82 1658/60: 821 kötet, HARSÁNYI István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917., KtF I. 102.

83 1608: 209 tétel, Veress Endre, MKsz 1905. 8–22., KtF I. 50.

84 1628: 454 tétel, ADATTÁR 13/1. 105–123., KtF I. 60.

85 L. a 28. számú jegyzetet!

86 1701/14: 227 tétel, KtF I. 167.

87 1720: 203 tétel, ADATTÁR 14. 103–109., KtF I. 174.

88 1650: 170 tétel, ADATTÁR 11. 259–263., KtF I. 83.; 1683: 165 tétel. Lukinich Imre, MKsz 1922. 171–174., KtF I. 133.; vö. JAYNE 1956. 96. Bryan Rowe, 1521: 102 tétel.

89 1595: 344 tétel, ADATTÁR 13/1. 49–57., KtF I. 36.

90 1623: 246 tétel, ADATTÁR 15. 14–21., KtF V. 17.

91 1685: 420 tétel, KtF II. 109.

92 1676: 247 tétel, KtF III. 69.

93 1692: 209 tétel, KtF IV. 110.

többi gyűjtemény társadalmi hovatartozását illetőleg semmi különös nincs: soproni főtisztviselők, pl. Mark Fauth belső tanácsstag,⁹⁴ Artner Erhard polgármester,⁹⁵ Gotthard Radl és Georg Poch városbíró,⁹⁶ Vittnyédi István soproni ügyvéd,⁹⁷ Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő,⁹⁸ Simándi István sárospataki tanár,⁹⁹ Nicolaus Hain lőcsei polgár, Hain Gáspár történetíró fia.¹⁰⁰

Eddigi ismereteink alapján úgy gondoljuk, hogy néhány kivételtől eltekintve ez a négy alaptípus volt a jellemző polgárságunk 16–17. századi könyvtártörténetében, és a könyvtár nagysága általánosságban meghatározta a dominanciát is. A nyugat-európai példákhoz képest fél évszázaddal később jelentkeznek az első jelentősebb magángyűjtemények, ám a 16–17. század fordulójára létrejönnek a nagyobb könyvtárak, melyek könyvanyagukat tekintve sem maradnak le akár a francia, akár az angol kortársakéitól. A kutatás továbbiakban – a még kiadatlan források publikálása mellett – az egyes olvasmánytípusok magyarországi elterjedését (pl. Erasmus, Justus Lipsius, Melanchthon stb.) vizsgálja majd.

Rövidítések a jegyzetekben:

- BARRIÈRE 1974 = Pierre BARRIÈRE: *La vie intellectuelle en France du 16e s. à l'époque contemporaine*. éd. Albin MICHEL. Paris, 1974.
- DAHL 1960 = Svend DAHL: *Histoire du livre de l'antiquité à nos jours*. Paris, 1960.
- DANKANITS 1974 = DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974.
- DOUCET 1956. = R. DOUCET: *Les bibliothèques parisiennes au XVIe siècle*. éd. A. et J. PICARD. Paris, 1956
- FEBVRE – MARTIN 1958 = Lucien FEBVRE — Henri-Jean MARTIN: *L'apparition du livre*. éd. Albin MICHEL. Paris, 1958.
- FITZ 1959. = FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959.
- JANKÓ – MANOLESCU 1987. = JAKÓ Zsigmond – Radu MANOLESCU: *A latin írás története*. Bp. 1987.
- JAYNE 1956. = Sears JAYNE: *Library Catalogues of the English Renaissance*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1956.
- Könyvtártörténet 1987. = CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987.
- LABARRE 1971. = Albert LABARRE: *Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès 1503–1576*. Beatrice-Nauwelaerts, Paris, 1971.

⁹⁴ 1617: 212 tétel, KtF II. 11.; FEBVRE – MARTIN 1958. 399. A 16. század második felétől elterjednek az 500 kötetes könyvtárak is a magas közhivatalt viselők körében.

⁹⁵ 1651: 235 tétel, KtF II. 63.

⁹⁶ 1653: 270 tétel, KtF II. 68.; L664: 348 tétel, KtF II. 139.

⁹⁷ L. a 34. a. számú jegyzetet!

⁹⁸ L. a 35. számú jegyzetet!

⁹⁹ 1711: 294 tétel, ADATTÁR 14. 94–103., KtF I. 166.

¹⁰⁰ 1711: 394 tétel, ADATTÁR 13/2., KtF III. 135.

- MARTIN 1959. = Henri-Jean MARTIN: *Ce qu'on lisait à Paris au XVIe siècle*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, 1959. 222–230.
- MARTIN 1969. = Henri-Jean MARTIN: *Livre pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701). Tome I–II*. Genève, Droz, 1969.
- MILKAU 1955. = *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. Begründet von Fritz MILKAU, Wiesbaden, 1955. III. Bd.
- MONOK 1968. = MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*. = MKsz. 1988. 78–82.
- MONOK 1991. = *Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16–17. Jahrhundert in Ungarn*. Das Hinterlassenschaftsinventar. = Berliner Beiträge zur Hungarologie 5. Berlin, 1990[1991]. 81–88.
- PÉTER 1985. = *Magyarország története 1526–1686. III. 1. Bp.* 1985. 544–548.
- KiF I. = Könyvtártörténeti Füzetek I. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1981.
- KiF II. = Könyvtártörténeti Füzetek II. *Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555–1721*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1982.
- KiF III. = Könyvtártörténeti Füzetek III. *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*. Szerk. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983.
- KiF IV. = Könyvtártörténeti Füzetek IV. *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533–1721*. Szerk. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1985.
- KiF V. = Könyvtártörténeti Füzetek V. *Magángyűjtemények Magyarországon 1564–1716*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1989.
- KiF VI. = Könyvtártörténeti Füzetek VI. *Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1535–1720*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1989.
- KiF VII. = Könyvtártörténeti Füzetek VII. *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1990.
- ADATTÁR 11. = *A magyar könyvkultúra múltjából*. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983.
- ADATTÁR 12. = *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Sajtó alá rend. KEVEHÁZI Katalin – MONOK István. Szeged, 1984.
- ADATTÁR 13(1.) = *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986.
- ADATTÁR 13/2. = *Magyarországi magánkönyvtárak II*. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor – KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós – VARGA András. Szeged, 1992.
- ADATTÁR 14. = *Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rend. FEKETE Csaba – MONOK István – KULCSÁR György – VARGA András. Bp. – Szeged, 1988.
- ADATTÁR 15. = *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig – FARKAS Gábor – KEVEHÁZI Katalin – LAZÁR István Dávid – MONOK István – NÉMETH Noémi. Szeged, 1990.

- ADATTÁR 16/1. = Erdélyi könyvesházak I. JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged, 1991.
- ADATTÁR 16/2. = *Erdélyi könyvesházak II. (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szászváros, Székelyudvarhely.)* Sajtó alá rend. MONOK István – NÉMETH Noémi – TONK Sándor. Szeged, 1991.
- ADATTÁR 17/1. = *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár.)* Sajtó alá rend. FARKAS Gábor – MONOK István – POZSÁR Annamária – VARGA András. Szeged, 1990.
- ADATTÁR 26/1. = *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/1. 1609–1616.* Sajtó alá rend.: BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István. Szeged, 1990.

I. táblázat

Magánygyűjtemények és a polgári könyvtárak (1560 előtt – 1721)

évszám	összes jegyzék	hagyatéki inventárium	polgári könyvtár	hagyatéki inventárium	kicsi könyvtár	közepes könyvtár	nagy könyvtár	humanista könyvtár
1560 előtt	11 db (1%) [*]	3 db (27%) ^{**}	2 db (4%) ^{***}	1 db (50%) ^{****}	1 db	1 db	0	0
1561–1580	21 db (2%)	8 db (38%)	8 db (2%)	4 db (50%)	5 db	2 db	0	1 db
1581–1600	45 db (5%)	30 db (66%)	22 db (4%)	18 db (82%)	13 db	7 db	1 db	1 db
1601–1620	49 db (6%)	22 db (44%)	25 db (5%)	18 db (72%)	14 db	7 db	3 db	1 db
1621–1640	88 db (11%)	84 db (95%)	67 db (14%)	56 db (83%)	37 db	21 db	8 db	1 db
1641–1660	149 db (19%)	109 db (73%)	109 db (20%)	105 db (96%)	68 db	31 db	7 db	3 db
1661–1680	144 db (18%)	83 db (57%)	94 db (20%)	75 db (80%)	66 db	22 db	4 db	4 db
1681–1700	152 db (20%)	75 db (49%)	88 db (18%)	72 db (82%)	59 db	24 db	2 db	3 db
1701–1721	110 db (14%)	48 db (43%)	54 db (11%)	39 db (72%)	30 db	19 db	3 db	2 db
összes:	769	455 (59%)	469 (61%)	388 (82%)	293 (61%)	132 (28%)	28 (6%)	16 (4%)

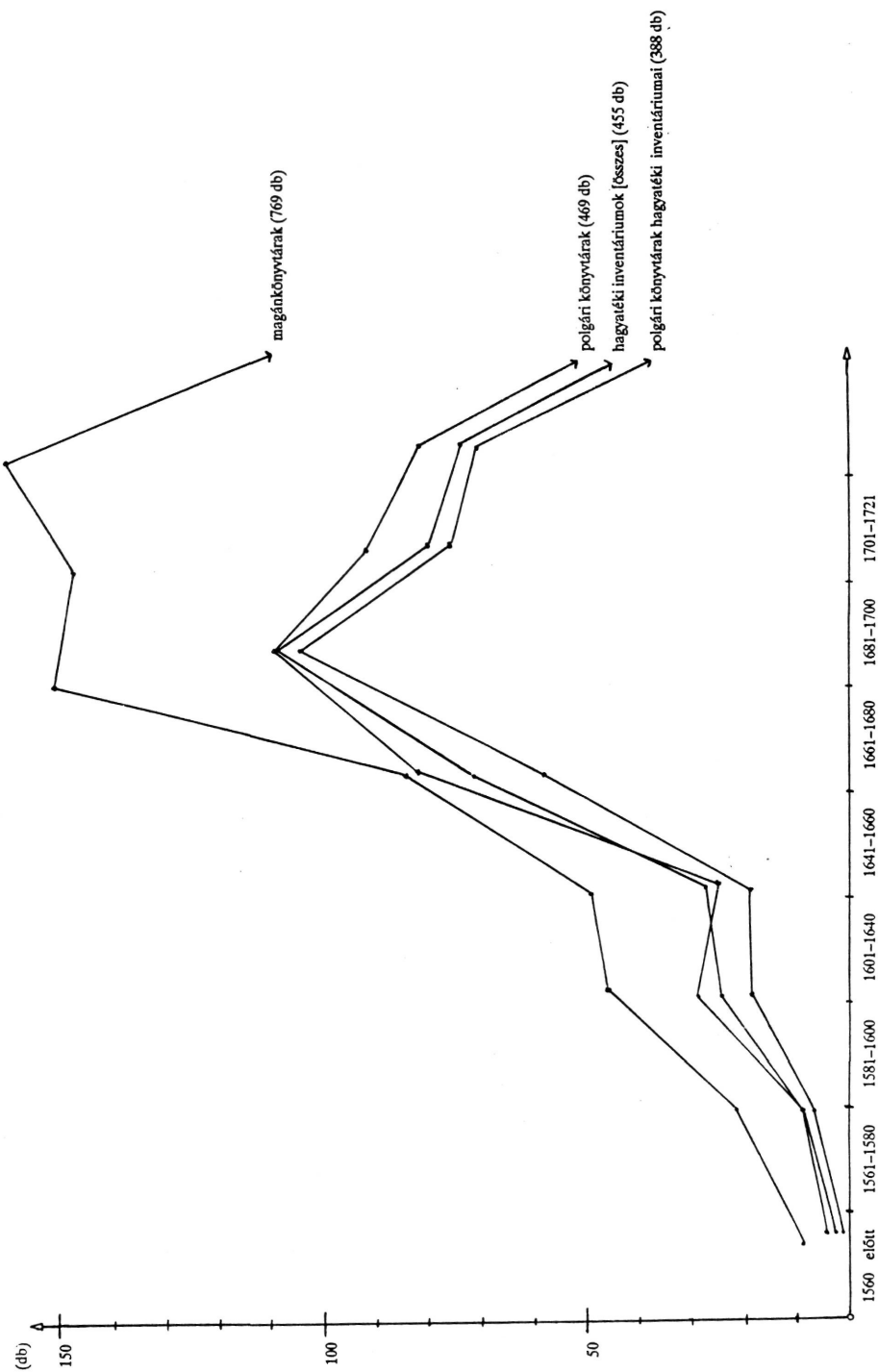
* az egész időszakhoz képest

** az összes jegyzékhez képest

*** az egész időszakhoz képest

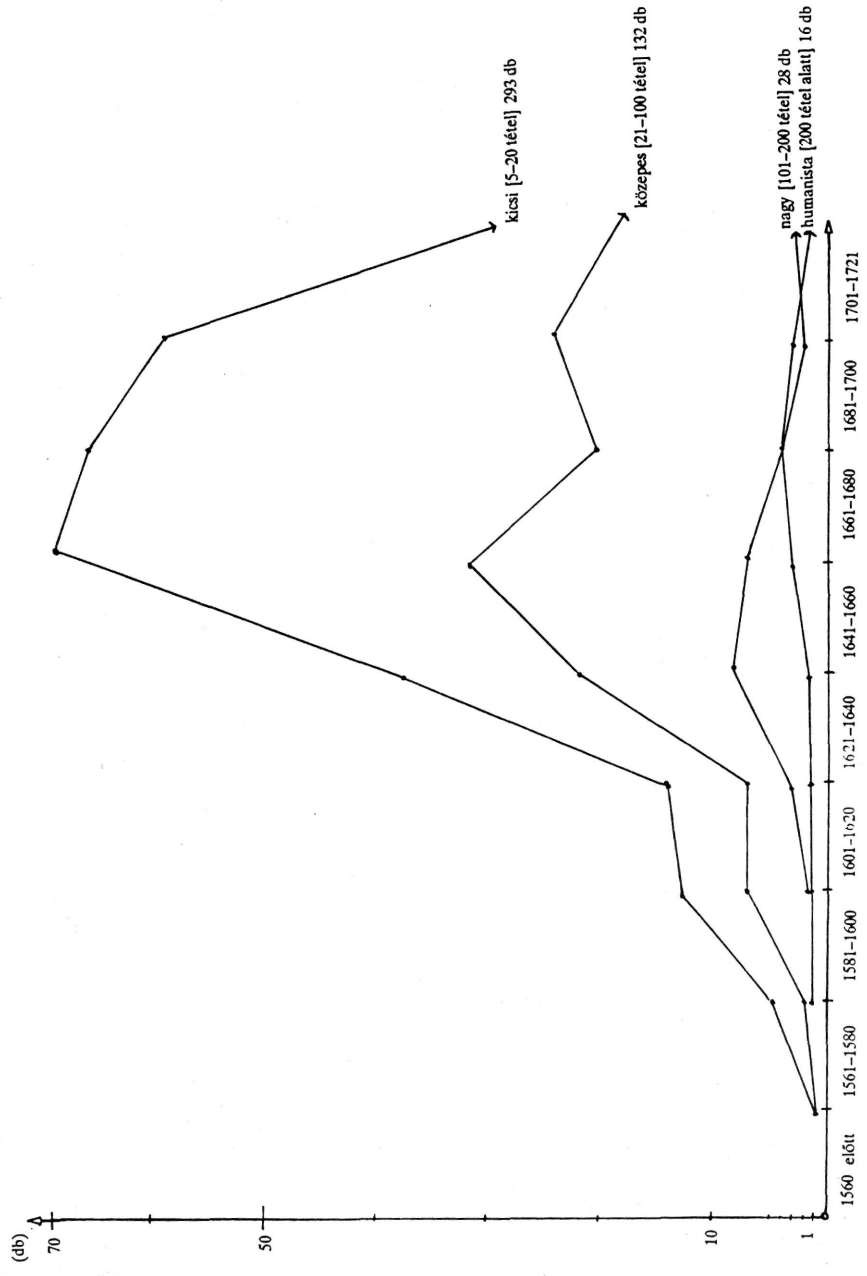
**** a polgári könyvtárakhoz képest

MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK A HAGYATÉKI INVENTÁRIUMOKBAN
(1560 előtt — 1721)

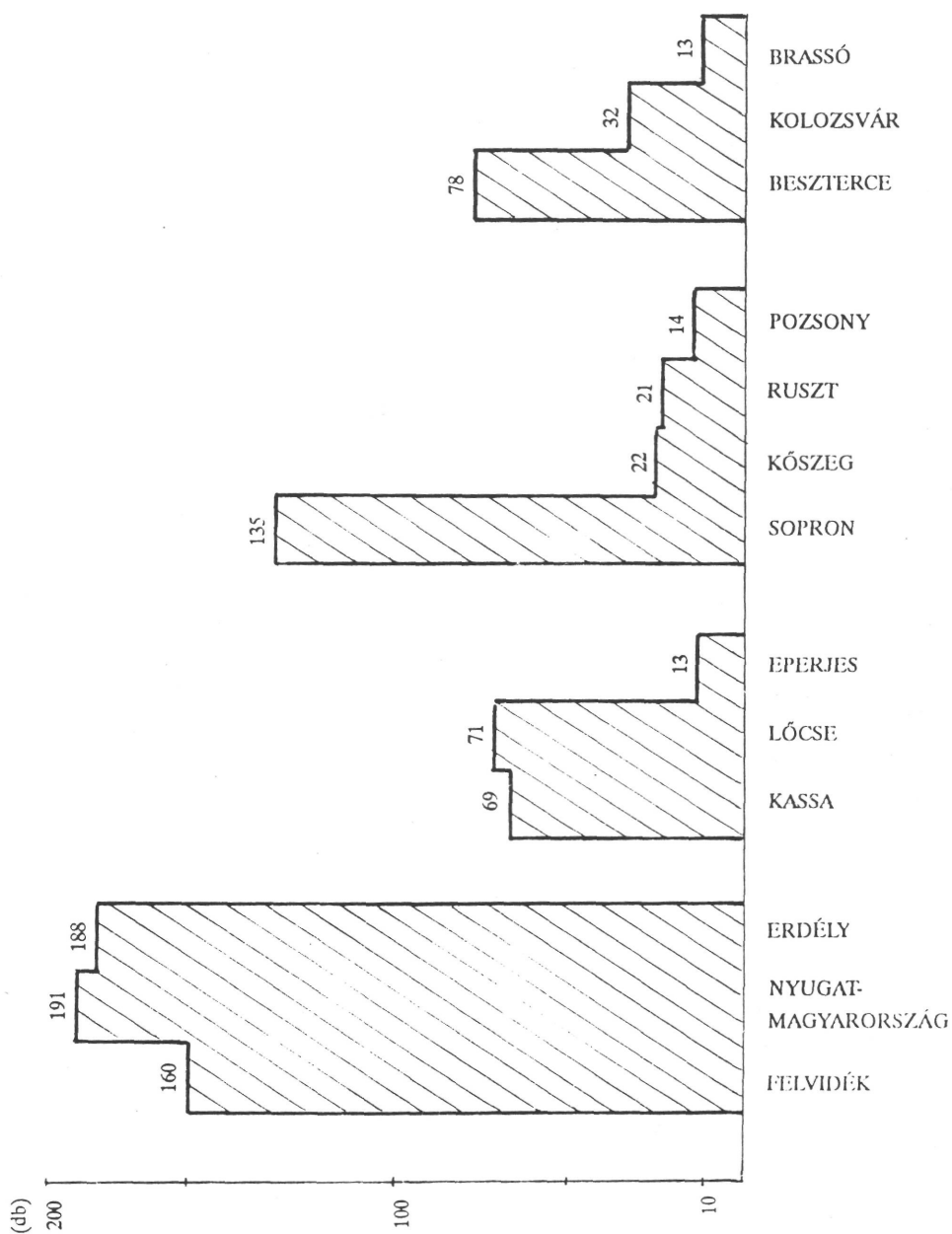

A POLGÁRI KÖNYVTÁRTÍPUSOK IDŐBELI ELOSZTLÁSA (469 db jegyzék)
(1560 előtt — 1721)

III. táblázat

A MAGÁNKÖNYVTÁRAK TÉRBELI ELOSZLÁSA (539 db jegyzék)
(1560 előtt — 1721)

FARKAS, GÁBOR

Les types des bibliothèques bourgeoises aux XVIe et XVIIe siècles

En possession des résultats partiels antérieures, l'auteur rend compte de la situation actuelle des recherches se rapportant à la culture de livres en Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles. Pour reconstruire la culture des livres hongrois contemporaine, la recherche peut s'appuyer avant tout des sources d'archives et de collections de manuscrits, étant donné que la plupart des bibliothèques se sont anéanties. Ainsi on a fait le compte des catalogues de livres publiés et inédits, on a rassemblé les données se rapportant aux propriétaires, aux collections et aux catalogues, on a publié les textes des catalogues (*Recueil de documents à l'histoire de nos mouvements spirituels aux XVI-XVIIe siècles*). Dans l'étape finale de la recherche, on a l'intention de créer une base de données apte à être élaborée par une machine-calculateur, à la base de laquelle on peut réaliser la recherche et la caractérisation complexe du stock livre des régions, des couches sociales, des sectes et des groupes ethniques. A la base de plus de mille catalogues jusqu'ici enregistrés, l'auteur fait une tentative d'analyser l'histoire des livres de l'époque de quelques points de vue.

ENYEDI SÁNDOR

A kolozsvári magyar színészet hőskora

(1792–1821)

A hivatásos magyar színjátszás megjelenése, kibontakozása csakis Közép-Kelet-Európa viszonyai között vizsgálható, mert az ebben a térségben érvényesülő társadalmi-politikai-gazdasági tényezők döntő módon határozták meg a színjátszás sorának alakulását.

Középkori államunk felbomlása, politikai feldaraboltsága évszázadokon át megakadályozta, hogy nálunk a Nyugat-Európában már korábban kialakult hivatásos színjátszás formái létrejöhessenek. A politikai szétdaraboltság sokáig lehetetlenné tette a hivatásos magyar nyelvű színtársulatok létrejöttét, de nem gátolta meg a színjátszás más formáinak: az iskolaszínjátszásnak és a főúri műkedvelő színjátszásnak a létezését. A 18. század utolsó évtizedében létrejött hivatalos színjátszás közvetlen előzményét a hagyományos iskolavárosokban kialakult iskolaszínjátszásban és egyes úri, főúri kastélyokban, kúriákban, palotákban megtalálható műkedvelő színjátszásban fedezhetjük fel. Az iskolai színjátszás elsősorban pedagógiai, didaktikai célokat szolgált, a nemesi színjátszás — olykor több nyelven — a nemesség szórakoztatását volt hivatva biztosítani, s mindkettő szűk területen, meghatározott szűk közönség előtt fejtette ki hatását, mégis mindkét forma egyengette az anyanyelvű színjátszás megteremtésének útját. Az iskolai színjátszás szervezői darabokat írtak és fordítottak, a nemesi játsszók között sem volt ritka a színdarabíró vagy fordító; ezek munkássága szerény, de biztos műsoranyagot hozott létre a hivatásos színjátszók számára is. Amikor a feltételek létrejönnek, mindkét forrásból lehet meríteni: a barokk nemesi színjátszás elsősorban külsődleges eszközeivel (színpadképeivel, díszleteivel, jelmezeivel, stb.) hatott, a diákszínjátszás műsoranyag mellett főleg emberanyagot adott: Erdélyben is közülük kerültek ki az első hivatásos színészek.

Közép-Kelet-Európa a 18. században a Habsburgok birodalmához tartozott: a térség részei népiségükben, történelmükben, gazdasági és kulturális fejlettségükben nagyon különböztek egymástól. A birodalom székhelyéről, Bécsből kisugárzó „egységesítési” tendenciák akarva-akaratlan közvetítettek nyugati kulturális hatásokat. A felvilágosult abszolutizmus, majd a jozefinizmus is osztrák közvetítéssel jutott el hozzánk.

A felvilágosodás eszmekörében jelentős szerep jutott a színházra mint intézményre, amelyre annyi hivatkozás történik a kor röpiratirodalmában. A felvilágosodás írói a fény, a világosság, a ráció jegyében az erkölcsök iskoláját látták a színházban; olyan eszköznek tekintették, amely hatásosan szolgálhatja a felvilágosodás eszmekörének elterjedését. Az Ausztria-centrikus birodalom kulturális — és ezen belül színházi

– hagyományai példaképpül szolgáltak a cseheknek, magyaroknak, de a jó példa követése sokáig kemény akadályokba ütközött. 1774-ben egy kancelláriai rendelet azt hangsúlyozza, hogy a német nyelv elhanyagolása mennyire károsan befolyásolja a lakosság jólétét. A kereskedelem, az ipar elmaradottságát Bécsből azzal magyarázták, hogy a német nyelv nem eléggé elterjedt. Alattomos németesítési törekvés első fokozatáról van szó: egyelőre a német nyelv tökéletes elsajátításának előnyeit hirdetik, hogy később, pontosan a kidolgozott folyamat folytatásaként, erőszakkal térjenek rá a németesítés már nem válogatott módszereire. Az első korszak a hangulatkeltés ideje volt: anyagi előnyökkel akarták megbontani az esetleges ellenállók táborát. A nyelvi tolerancia idején csak kevesen ismerték fel a leselkedő veszedelmeket, mindenekelőtt azt, hogy egy másnyelvű hatalom részéről a nyelvi tolerancia csak átmeneti állapot, amelyet a hatalom pozícióinak erősödésével szükségszerűen követnie kell a megtorló intézkedéseknek – amelyek a német nyelv győzelemre juttatását célozzák a magyar nyelvterületeken is. 1784-ben a császár államnyelvvé nyilvánította a németet mindenhol a többnyelvű birodalomban. Ahol addig a közigazgatás úgymond a „holt latin” nyelven folyt, kötelezőként a németet vezették be, „a nép érdekében”. A türelmetlen II. József „nyelvi reformja” talán sikert arat, ha nem párosul a magyar nemesség „ősi jussát” sértő – egyébként jogos – reformista törekvésekkel. II. József társadalmi reformokat akart, s nem volt tekintettel az ősinek tartott, a feudalizmust konzerváló nemesi előjogokra. Magára haragította a főnemességet, s így a németesítéssel szemben állók tábora kiszélesedett, erősített kapott: az idegen szokásoknak inkább teret adó Magyarországon – még a magyar főnemesség is rádöbben magyar voltára. Erdélyben ebben a tekintetben némileg más volt a helyzet: az erdélyi magyar nemesség kevésbé volt fogékony az idegen hatásokra és tisztában volt történelmi feladatával.

A nyelvében, nemzetiségében veszélyeztetett magyarság felismerte, hogy a színház nemcsak az erkölcsök iskolája lehet, de iskolák, elegendő anyanyelvű iskola hiányában a magyar nyelv iskolája is. Az anyanyelvű intézmények létrehozásáért folytatott harc jegyében rögtön három cél fogalmazódik meg: meg kell teremteni a magyar nyelvű sajtót; létre kell hozni az anyanyelv fejlesztését, terjesztését elősegítő tudományos társaságot (az akadémia őst) és meg kell alapítani az anyanyelven szóló színházat. Ez a színház céljaiban nem lehet azonos a bécsi udvari színházzal; ennek a színháznak elsősorban nem a szórakozást kell biztosítania, hanem a nemzeti törekvéseknek kell hangot adnia, a politikai jogfosztottságban, területi szétdarabolt-ságban élő elnyomott nép nemzeté válását kell elősegítenie, az elmaradottságból adódóan polgári célokat kell megvalósítania – számottevő polgárság nélkül.

Az ellenállás váratlan erejétől megriadt haldokló császárnak, a kalapos királynak nem maradt más hátra, mint az, hogy három rendelete kivételével valamennyi rendeletét visszavonja. A trónra lépő új császár, II. Lipót beiktatása kedvező alkalom arra, hogy megpróbálják valóra váltani a kitűzött célokat. A Budára összehívott magyarországi, majd a későbbi, Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés a megingott császári hatalom jeleként értelmezhető: számos kérdésben maga az utóduralkodó is meghátrálásra kényszerül. A közügyek tárgyalásánál marad a latin, de rendelet teszi lehetővé a magyar nyelv tanítását, sőt Erdélyben bizonyos alsóbb hatósági szinteken a magyar nyelv használatát is. Számptalan röpirat hirdeti a magyar

nyelv terjesztésének és fejlesztésének szükségességét; sokan ennek további lehetőségeit egy magyar nyelvű színtársulat létrehozásában látják. A 18. század utolsó évtizedében a nemzeti intézmények, köztük a színház igénylése során az erkölcsi és a nyelvi érvek jól kiegészítik egymást. Akik az anyanyelvű színházért szálltak síkra – érveiket bőven meríthették a német és osztrák felvilágosodás kiemelkedő képviselőinek gondolatvilágából. Erdélyben példa is, de hivatkozási alap is lehetett a nagyszebeni székhellyel működő német színház, amely 1788-tól saját kőszínházat, „komédia-házat”, sőt német nyelvű színházi lapot mondhatott magáénak. „Az erdélyi vigasságok főbb piacznán, Szebenben” létrehozott német nyelvű intézmények ez esetben kedvező hivatkozási alapnak bizonyultak, annál is inkább, mert 1790-ben arról döntött az országgyűlés, hogy a gubernium székhelyét Nagyszebenből Kolozsvárra teszik át, s a guberniumi székhelyben az új időknek megfelelően Bruckenthal gubernátor után a jó politikus, jó stratégá, Bánffy György következett. . .

Párhuzamosak a törekvések Magyarországon és Erdélyben, de a kivított eredmények eltérőek. A sajtó, tudós társaság, színház hármasság célkitűzéséből Pest-Budán a színház jön létre leghamarabb: 1790. október 25-én. De két előadás után másfél éves szünet következett. A nemes törekvés csak rövid életű: a Kelemen-féle társulat a Martinovics-féle összeesküvés során 1796 tavaszán szerte széled, a Tudós Társaság Révai Miklós által kidolgozott tervét nem hagyják valóra váltani, s a magyar sajtó is csak Pozsonyban, illetve Bécsben kap működési lehetőséget. Erdélyben eredményesebb a harc kimenetele, és a sorrend is csaknem fordított. Legkorábban, 1790 tavaszán, még szebeni székhellyel magyar újság jön létre, az *Erdélyi Magyar Hírvivő*. De a Kolozsvárra átköltöztetett lap denunciació miatt nem érte meg az egy esztendő. 1792-ben létrejött a második magyar színtársulat, a kolozsvári székhelyű színház – mindmáig legtartósabb nemzeti, nemzetiségi intézményünk, amely ma már töretlen két évszázadot mondhat magáénak; 1793-ban az erdélyi rendek és a gubernátor megtalálják a tudós társaság létrehozásának módját, amely több éven keresztül működhetett. . .

* * *

1792 nyarán Prónay Sándor magyarországi protestáns főúr Aranka Györgyhöz írott, Erdélybe küldött levelében örömmel számol be a Pest-Budán sorjázó magyar nyelvű előadásokról, bár a jövőt illetően szkeptikus:

„... Jövendőre nézve, attól tartok, hogy ha csak Erdély fel nem segíti ezt az új gyenge plántát, M[agyar] Ország elégtelen lesz fen-tartására. Ha a Gubernium Kolosvárt marad, úgy jó van a dolog; úgy Kolosvár a leg-jobb s leg-bizonyosabb fészke lehet, Szeben nem.”

A hivatkozás Erdélyre nem véletlen, hiszen az emberek között napirendre került a magyar nyelvű színház ügye, az országgyűlésen pedig Aranka György tette szóvá. . . Némi vita is támad; az idősebb testvér, Kelemen László a Bécsből érkező és hazafelé tartó Nalácz Józsefnek, Hunyad megye főispánjának mondja el, hogy miképpen képzelné Kolozsvárra a második magyar színházat. Közben már szerveződik a társulat, a bécsi *Magyar Kurír* Kolozsvárról keltezett október 14-i tudósítása szét is kürtöli:

„Kolozsvárott a nemzeti dísznek megszerzésére, az anyai nyelvnek, valamint ékesítésére, ugy az erkölcsök formálására egy erkölcsös játékokat készítő és játszó nemes társaság állott fel, melynek célja nemes, ugy tagjai is nemes ifjaktól állván. . . ”

Igaz a tervezett bemutatkozás időpontja eltolódik; 1792. december 17-én volt az első előadás:

„Különös kegyességgel viseltetett M[éltóságos] Gróf Rhédey Mihályné Asszony ő Nagysága is, ki a Játék helyre alkalmas házát, holott a Bálak szoktak vala tartani, ingyen által engedni méltoztatott. Nagy reménység táplálhatja ezen Nemes Társaságot, hogy ezen Nemzetünk ditsőségére tzelőző szándékában bővebb segedelmet is fog találni idővel. . . ”

Ugyanis, mint a tudósításból kiolvasható: az első adakozók Bánffy György gubernátor, báró Wesselényi Miklós, továbbá gróf Bethlen Sándor királyi biztos voltak. . .

1793 januárjában a Pesten tanuló erdélyi orvostanhallgató, Soós Márton, maga is a pest-budai társaság tagja, örömmel írhatta Marosvásárhelyre:

„A Kolosvári Teatromrol éppen ma vettem bőv tudósítást égy innen oda ment Filep István nevezeti barátomtól, s tsak nem kimondhatatlan örömet okozott az abból értett boldog elé menetelek, és kedves Hazánk fiai által példásan lett elő segítettése ezen Nemes tzelnak. Az itt valo Társaság-is elég jo lábón vagyon. . . ”

Ezt erősíti meg a *Magyar Hírmondó*ban közzétett március 30-i kolozsvári keltezésű levél is.

„Ugy gondolom, hogy valamint Nemes Magyar Ország örömmel olvasta, ha valamit láthatott Nemzeti Játészó-Szinnyéről: szintén olyan indulat lakozik Erdélyben is: ezen okon kívántam az idevalókról az Uraknak egy kis rajzolatot tenni. Fel-állott ez, a multt December közepe táján, sok jó szívű Hazafiai segítségek által. A Férjfiak: Fejér János [előljáró], Fejér István, Óry, Kontz, Sáska és Kotsi Urak. Az Asszony-személyek pedig: Fejér Rozália, K. Terézia és egy más Terésia Kisasszonyok. Nem nagy társaság: de jól egyben van szerkesztve, és a Közönségnek meg-elégedésével adja darabjait. . . ”

Az első előadás pontos dátumát a hatóságok által elkobzott *Magyar Kurír* 1793. január 4-i száma őrizte meg az utókornak. Sajnos az előadás címét elfelejtették megírni, így a legenda a *Köleséri* c. darab bemutatójáról tud. Miközben a pestiek egy színházi zsebkönyvben pontosan feljegyzik előadásaik idejét és címét, a kolozsváriak a kezdet lázában megfelelkeznek zsebkönyv kiadásáról; a korabeli színlapok egy része elveszett, így a műsor hiánytalan rekonstruálása egyelőre várat magára.

Aminek a címe fennmaradt az utókorra, azért azonban nem kell szégyenkezni: míg Pest-Budán megvalósíthatatlan maradt Kazinczy Ferenc klasszicista repertoárja, Kolozsváron sok töltelék és tucatszamba menő „fogyasztható” Kotzebue-darab mellett már az első évben helyet kap Shakespeare *Hamletje* — ne felejtjük el, hogy 1793-at írunk ekkor még! —, s rövidesen gyakori műsordarab lesz Schiller, Goethe, Lessing valamelyik, olykor több drámája is! A Hamlet-előadás híre majdnem két évszázadra egy nekrológbn talált furcsa menedékre. (*Magyar Hírmondó* 1793. december 13.)

Rövid időn belül a társaság vezetését Kotsi Patkó János veszi át, aki nemcsak hírből ismerte a *Hamburgi dramaturgiát*. Ő 1842-ben bekövetkezett haláláig meghatározó egyénisége maradt a kolozsvári magyar színjátszásnak. És rajta kívül rövidesen tagja lett a társaságnak Jantsó Pál is — Gyulai Pál szerint az első magyar komikus

–, aki szintén kiemelkedő színészegyenység, és lesznek még néhányan, akik maradó nyomot hagytak a kolozsvári színházban.

Alkalmi utazók, messziről jövők feljegyezték a kolozsváriak furcsa szövegmondását; deklamálását. Ha nem felejtjük el, hogy a színészek többsége az iskolaszínházjátszókból verbuválódott, érthetjük a jelenség okát, ha tudományosan nehéz is manapság a hiányos források alapján a kezdeti játék stílusát vagy éppen stílustalanságát megragadni. Hisszük, hogy abban a történelmi pillanatban nem is az volt a legfontosabb, hiszen gondjuk akadt bőven. Hamar lejárt az egy éves ingyen bérlet; már 1793-ban, a második esztendőben napirendre került az állandó színházépület ügye. Id. Wesselényi Miklós nagy hatású beszédet mondott érdekükben az 1794/95-ös országgyűlésen, ahol a rendek sem ellenkeztek, mert belátták, hogy messzi távon csak a színház céljára készült épület szolgálhatja Tháliát. Talán az itt nyert ösztönzésre és Wesselényi Miklós, a „sibói bölény” biztatására készült el a kolozsvári színházépület terve, amelynek kidolgozója Franz Wrabetz cseh építész volt, aki akkoriban éppen Wesselényi szolgálatában állott. Hogy a tervből mégsem lett színház – adatok hiányában – az anyagi fedezet hiányával magyarázhatjuk. Pedig az ekkoriban kibérelt másik főtéri szála, az ún. Pataki ház házi színpadának bérlete jelentős összegekkel apasztotta a színház amúgy sem jelentős bevételeit. . .

1794 végén figyelemreméltó értekezés jelent meg a magyar színházról a bécsi *Magyar Hírmondó*-ban:

„A játszó színeknek boldogságáról illő lessz talán valamit írni, midőn ezek mind a két Magyar Hazában fenn állanak, illő lessz ezeknek megtörténhető romlásokról emlékezni, mert akármekkora ditsóséget okozott Nemzetünknek fel-állások, tíz akkora gyalázatot szűne el-enyészések. . .”

Komoly kis értekezés következik a színészek öltözetéről, a hibás szereposztásról, a színészek magaviseletéről, stb. A célzás eléggé világos: hiszen Pesten Kelemen László és Sehy Ferenc között folyt a vetélkedés a vezetésért, s a torzsalkodás a többiekétől sem volt idegen. Kolozsváron a színészek egyike-másika jobban szerené, ha a szigorú, indulatos, de kétségtelenül nagy tudású, a színészi mesterséget jól értő Kotsi Patkó János helyett más ülne a kormányruznál. . . Az intés nem volt alaptalan: 1796 tavaszán Sehy botrányai a pest-budai társaság további működését lehetetlenné teszik, így marad a kolozsvári az egyetlen magyar társulat, amely 1795-ben egy rövid időre a szomszédos Tordára is elmerészkedik, hogy művészetét az ottaniaknak is bemutassa. Ez csak a szerény kezdet volt: 1797-től a többször anyagi válságba került színészek irányítását vállalkozói minőségben – tehát az anyagi kockázattal együtt – id. Wesselényi Miklós vette át, aki elhatározta, hogy megszervezi a kolozsváriak rendszeres vendéglátását. Nagyobb útjukra első ízben 1798-ban került sor, amikor a társaságot – a zsigó kastélyában is megvendégelve és felléptetve – Zsigó érintve Debrecenbe küldte. Tehette ezt annál is inkább, mert az 1795-ös erdélyi országgyűlés a három tagú színházi bizottság vezetőjének nevezte ki a bárót. Éppen a legjobb történelmi pillanatban, hiszen ezt követően a politika egének beborulásával, a császári önkény fokozásával az erdélyi országgyűlést 1809-ig nem hívták többé össze, így a továbbiakban a színészek és Wesselényi is a vendéglátások során az erdélyi országgyűlés döntéseinek a legitim voltára hivatkozhattak, s az idők folyamán id. Wesselényi önként vállalt áldozatkészsége ismertté vált az egész hazában. A megjelenő

erdélyi színészeket mindenütt szívesen fogadták. 1799 tavaszán is Bihar megyében, Nagyváradon és Debrecenben játszanak. . .

Úgy köszöntött be a 19. század, hogy az erdélyi színészet — minden nehézség, akadály ellenére — talpon maradt; sőt, gondosínházaszervezők és nagyvonalú mecénások révén kiléphetett az erdélyi keretből és a magyar nyelvterületen másutt is szolgálhatta az anyanyelv terjesztését és nem utolsó sorban — amire különösen szükség volt — a polgárosodást.

Az új évszázad első esztendeje, 1800, hiú reményeket táplált és szerény eredményeket hozott. Kelemen László megpróbálta szétszéledt társaságát újra összeszedni: Nagyváradon próbálkozott — néhány előadást tartott —, majd Szegedre utazott korábrinál kevésbé nívós társulatával. Társaságának feltámasztási kísérlete nem járt tartós sikerrel. A kolozsváriak útja kezdetben a szokásos: Nagyvárad–Debrecen, majd onnét — először története során: Miskolc. E vendégjátéknak örvendetes sajtóvisszhangja is maradt az utókorra, mégpedig nem is kedvezőtlen:

„. . . Különösen örvendünk pedig egy felől azon, hogy közönségesebb sorsu lakosainkban is a még ekkoráig általok soha sem látott Theatrum iránt való jó izlést tapasztalhattunk; más felől pedig azon, hogy ezek a jeles Magyar Nemzetnek érdemes tagjai a Magyar Theatrálisták, az érzékeny Léleknek ezen egyik legnemesebb módját, a Magyar Nemzetre el-temetteni annyi viszontagságok között-is, nem hagyták; hanem inkább annak díszteret fel-tartásával magokat benne annyira tökéletesítették, hogy hiba nélkül való elől-adások által nyilvánosságossá teszik, mennyire alkalmadabb léssen sok más Nemzeteknél s Nyelveknél a Magyar mind a méltóságos, mint a mulatságos történeteknek s dolgoknak tulajdon, avagy természetes, s rövid kifejezésekkel való elől-adására, Theatrumra is. Mi a kik most ennek szemmel látható tanuji lehetünk, és a kik már Német Theatrumokat is láttunk, s más nyelvekhez-is alkalmasint értünk, minden magunknak való hizelkedés s másoknak tzélozott kissebbitése nélkül, merjük állítani.”

A bécsi *Magyar Kurír* július 22-i számában megjelent miskolci tudósítás a legjobb ajánló levél volt a kolozsvári színtársulat számára széles e hazában.

A Kelemen László-féle társaságnak vergődés az osztályrésze: gyöngyösi, majd losonci fellépésük hatyúdál. . . egy ábránd vége. Egyik beadványában a vezető ezeket írta:

„Minekutánna ezen Társaság fen-tarthatására a Mostoha és Háborus Időkben Kelemen László Igazgatónak tsak annyi Keresete sem lehetett, hogy a Játszó Személyeknek élelmekre elegendő lett volna. . .”

Losoncon bekövetkezett a vég: a társaság könyvtárát, felszerelését az adósságok fejében lefoglalták, elárverezték, Kelemen kevés vagyonát elvesztette, átmenetileg szabadságát is. . . Talán elkerülhette volna ezt a sorsot, ha kezében tudhatta volna a magyar országgyűlés passzusát, amivel az erdélyiek rendelkeztek. Kelemen László mellől hiányoztak a Wesselényi-féle hazafiak is, a bőkezű mecénások. . .

Miskolc 1800–1803 között minden évben vendégül látja a kolozsvári színészeket, pedig anyagilag a századforduló első két esztendeje a kolozsváriak számára sem teljesen zavartalan diadalút. Vannak szerény eredmények, de kijut a kudarcokból is. Kotsi Patkó János 1802-ben már-már színházának közeli pusztulását látja bekövetkezni:

„Azt remélem hogy ha valaha lábra fog állni a Magyar Theatrum, mellette még szolgálhatok, léssen kenyerem. Öregségemkor pedig valamely jó Hazafi meg emlékezik a Hazának tett szolgálatomról. De keserves szívet kelletik el nézmem miként romlik el ezen Institutum, s ezzel együtt léssen semmivé minden kinézésem. . .”

– írja Wesselényihez címzett egyik levelében, és a színház körüli haszonlesőket vádolja, okolja, valamint azokat, akik hiúságukat kergetik.

„Hiszem álhatatosan, hogy olyan is van közöttünk, aki meritálni akarja magát, hogy a Theatrum el bomlásának oka lehetett. Ezekből az Urakból a mi kevés Hazafiú tűz lehetett is valaha, immár kigőzölgött, hogy lehet tehát töllök olyan dolognak ki vitélét várni, mely nyughatatlansággal vagyon egybe kötve... ”

Ami pedig a szerényebb miskolci bevételeket illeti, a körülményekre, okokra Miskolczi György főbíró Wesselényihez küldött levelében kapunk magyarázatot:

„... a tehetősebbek csak a magok vagyonaiknak bálványoznak, a kik pedig örömet segítenének rajta, azok magok is más segítségekből élnek. . . ”

Időközben nemzedékváltás zajlik a kolozsvári nézőtéren is: az idősebb nemzedék néhány kiemelkedő, mecénás tagjainak sora az elhalálózásokkal ritkul, viszont megnyugtató, hogy Erdély katolikus klérusa a színház mellett áll: Magyarországon nem tudunk hasonló kiállásról. Gondolatébresztő sorokat írt Mártonffi József, Erdély katolikus püspöke 1801. február 4-én, mielőtt Kolozsvárra indulandó a gyulafehérvári székhelyet elhagyta volna. A címzett Révai Miklós nyelvész, pap.

„Most már a szekérbe kell ülnöm, nem irhatok többet, mert a Logéért is fizetni kell, mivel nálunk igen szép Magyar theatrum vagyon, s én is Logét tartok, ha itt vagyok is. Ezt, tudom irigyled. De miért vagytok Ti olyan mesterséges Magyarok, hogy minden Magyarságot el nyomtok?”

Kolozsváron egyébként újra fontolgatják a színházépítés tervét. 1801-ben az általános gyűjtés összegéből megvásárolták 1000 rhénus forintért Szacsvey Sándornak, a *Magyar Kurír* elcsapott szerkesztőjének a telkét. A város központjától távolabb fekvő és olcsóbbnak tűnő telek mégis nagyon drágának bizonyult: ide sohasem épült színház. Az anyagi veszteségen túlmenően sok évi pereskedés, méghozzá meddő pereskedés lett a vége, s a színházépület – a jövendő színházépület – ügye csak a következő években jutott valamelyest előbbre. Bethlen Farkas és fricsi Fekete Ferenc id. Wesselényi Miklós nevében is magyarázzák a rossz választás okát:

„a nemzeti játékszin építésére [. . .] a belső városban alkalmas helyet a theatrum költségeinek igen szűk volta miatt és olyan áron nem találtatott [. . .] mely a következő építésre kellett költségek megszerzését bizonytalan állapotba ne hozta volna. . . ”

A színházi bizottság 1802-ben Teleki Ferencet bízta meg az adományok és a felajánlások számontartásával. Egy zöld selyembe kötött könyv, amelyet kerülő könyvnek neveztek, elindult útjára, hogy az adakozó személyek adományait belejegyezzék. A könyv első lapjaira Wesselényi Miklós, Bethlen Farkas, és fricsi Fekete Ferenc felhívó sorai kerültek:

„... Anyai nyelvünk gyarapodására nemzetünket kedves reménységgel örvendeztető kezdetnek eddigéi örömet látni volt szerencsénk; megkettőztetett igyekezettel vagyunk azon, hogy eddig tett fáradozásunk ezután is gyümölcstelen ne legyen. [. . .] és [. . .] ezen institutum hová tovább erősebb gyökeret verhessen [. . .] sulyos költségeket okozott ebben és okoz mostanáig is az, hogy sem tulajdon helye, sem épületje a magyar játzó-társaságnak nem lévén, esztendőnként 600 rhénus forintokat kellett már hét esztendő alatt egy olyan házért bért fizetni, amely nem minden részben alkalmas a játékok előadására. Minemű akadályt tett legyen csak ezen pontja is költségeinknek az előmenetelben, ki-ki láthatja. Eltökélt szándékunk azért ezen institutum számára örökös helyet vásárolni és erre építeni. . . ”

És útjára indul a könyv, amelyet egyelőre becsukunk, hiszen hosszú évek következnek, amíg az 1803-ban szerzett új, a város szívében lévő telekre felépülhet a színház. Senki sem sejtí még: majdnem két évtized. . .

A magyarországi színtársulat másodszori bukása különös intő jel volt az erdélyiek, de mindenekelőtt Wesselényi és a kolozsvári színházi bizottság számára. Ezért fontos intézkedésekre szánták el magukat, amelyeket indokolt az egész magyar színjátszás sorsáért érzett felelősség súlya is, hiszen ezekben az években az erdélyi színművészet egyenlő volt a magyar színjátszással.

1803-ban új játszóhelyet iktatnak a színészek nyári útvonalába: Marosvásárhelyt, de úgy, hogy azért a társulat el tudjon látogatni Debrecenbe és Szegedre is. És közben arra is szükség volt, hogy új színházi törvények szabályozzák az intézmény napi menetét: a zsigódi kastélyban készülnek el a színészek és más színházak teendőit pontosan meghatározó színházi regulák.

Wesselényi és a színészek ajánkozására Marosvásárhely városi vezetői kedvező választ küldtek, Kotsi Patkó János előreutazott, hogy a városban kijelölje a játszásra alkalmas helyet. „A város felső részében, a várostól nem oly igen távol” jelölték ki helyet a nyári ideiglenes színházépület felhúzására. 1803. június 12-én a *Nevelés formálja az embert* című vígjátékkal kezdtek. A korabeli színlapon e sorokat olvashatjuk:

„A nemzeti játszóársaság, mely csak egyedül van az esmérhető világon, céljául tévén, hogy a játékszíni nemesebb időtöltésben az egész nemzetet tehetsége szerint részeltesse: megjelent ezen nemes városban is, és elkezdte mai napon játszását, folytatván rend szerént négyszer egy héten, ugymint vasárnap, kedden, csütörtökön és szombaton. Ajálja annak okáért a tekintetes publicumnak kegyességébe. A mi a társaságot illeti, főbb törekedése léssen az, hogy illendőséget meg ne sértse, és a jó erkölcsöt maga példaadásával is tiszteletreméltóvá tegye.”

Az első vendéjáték eredménye huszonhat fellépés. Utoljára július 31-én játszanak, majd innen indulnak Zsigó érintésével Magyarországra, Debrecenbe és Szegedre. És a máshol bevált módszer itt is eredményes: id. Wesselényi kezdeményezésére Marosvásárhelyen is a színházért felelős színházi bizottságot hoznak létre a város notabilitásaiából.

Wesselényi levelei mindenhol megelőzik a társaságot. Szegedre már júniusban írt, hogy fogadják a kolozsváriakat:

„. . . most már mind jobban organizálván a Játtzó-Társaságot, mind ugy rendelvén annak utazásait, hogy az Őszön egynéhány heteket Szegeden is mulathatna, s az odavaló Publicumot is mulattathatná, kívántam a tekintetes nemes tanácsot az iránt megkeresni. [. . .] Reménylem ezen Társaság sokféle viszontagságai közt is, annyira ment, hogy a Tekintetes Nemes Tanács előtt, és a Szegedi Publicum előtt is játtzásával meglegedést fog nyerni”

A válasz nem késik sokáig. Írt a színpártoló Vedres István, földmérő mérnök, de írt a tanács is, amely elismeréssel emlékezett meg Wesselényi nagyfokú áldozatos mecénási munkájáról:

„. . . örömmel fogadangyuk tehát az ide utasított Magyar Jádzó Társaságot, elfogunk követni meg érkezésével mindent, mely által Nagyságod ditséretes Igyekezeiteit elől-mozdithatnánk, a Társaságnak kedvezhetnénk, s be bizonyithatnánk azt hogy az egyenes szívü Magyarokat, midön önnön Nemzetünknek e móddal is javát munkáljuk, nem tsak Akit nyilt szível szerettyük, s betsüljük, hanem mint mondánk

s tellyes lehetőségig segíteni is készebbek vagyunk, mely tiszta buzgóságunk között tisztelettel maradunk [...] nagyságodnak alázatos szolgálói”.

A következő években Marosvásárhely lesz a kolozsvári színészek legfontosabb nyári játékhelye. 1804-ben a megbízott igazgató, Láng Ádám János (az úttörő színészek egyike) hosszú levélben adott számot a társaság napi gondjairól, bajairól. De boldogan írhatta:

„A Publicum a játékokkal nagyon meg van elégedve, mert válogatott játékdarabok és nintsen mit benne kivetni. Az actorok lehet, hogy szerenék, ha henyélhetnének és ide-oda eszem-iszomkodni járhatnának, de én nékiek mint magamnak a kötelességet mindennapra a constitutio szerint eleikbe adtam”.

Ünnepi előadásra is sor került Marosvásárhelyen. Collin *Regulus* című szomorújátékának a bemutatójára, amelynek fordítója éppen id. Wesselényi volt. A második előadásra, az ismétlésre már Wesselényi is megjelent a színészek között, örömmel láthatta előmenetelüket és megpróbálta orvosolni a napi gondokat.

Könnyű volt megállapítani, hogy a látványos, nagy létszámú társulatot foglalkoztató darabok több nézőt vonzanak, és a nézők igénylik a tömegjelenetekkel tele-tűzdelt előadásokat. Ennek az igénynek csak úgy tudtak eleget tenni, ha növelték a színészek számát. 1806-ra már a harmincat is meghaladta a társulati létszám. Akárki kedvet érzett és tehetséget a színészi pályára – csak Wesselényi társaságánál jelentkezhettek. Hacsak nem akarták tetőzni a bajt a kiadások további növekedésével, elkerülhetetlen volt a társulat kettéválasztása. De mivel Magyarországon egyébként sem volt magyar színészet – a lépés színházpolitikai jellegű is volt. Tehát a társulat egyik részét végleges céllal Magyarországra szánta Wesselényi, a másikat pedig Erdélybe. S mivel szerette volna a magyarországi uticéllal kiküldött színészeket megbízható kezekben tudni, a társaság igazgatójaként Kazinczy Ferencet szerette volna megnyerni. Íme Kazinczy elhárító válasza:

„Kázmért, Jun.3.d.1806. [...] Nagyságod nekem egy oly megtiszteltetést nyujt, nekem adván a Szinjátszók kormányzását, a mellynek egész becsét érzem. Nem szükséges tehát szóval magyaráznom köszönetemet. Azzal érdemlem meg azt, tisztelt, igen nagy Férjfi, hogy el nem fogadom. Távol vagyok azon helyektől, a hol ők játszanak, s nekem nyugalom kell, az pedig sok fáradtsággal, bajjal jár és költséggel. Nem ismerem én, hizelkedés nélkül mondom ezt, mert hiszen Nagyságodhoz szóllok, nem ismerem, mondom senkit, s ki azt vihesse Wesselényin kívül. Neki a szerencsés születés hazájához, annak nyelvéhez való hűséget is, talentomot is adott, erre pedig mind ezek meg kívántatnak. . . .”

Miközben Kazinczy kitér a feladat elvállalása elől, Marosvásárhelyről hoz június 14-én kelt levelet a posta, Wesselényi sógorától, Cserey Farkastól:

„A Magyar Nemzeti Jádzó társaságnak egy része itt vagyon, és magát derekassint viseli; a másika Debreczenbe vagyon, az itt levők tökéletesedésekre hitel felett való elő menetelt téznek”.

A kocka el volt vetve: a kolozsvári társulat kettészakadt, az egyik részt Debrecen-Szeged útiránnyal Magyarországra küldték, a másik helyben, Erdélyben maradt. Mindkét helyen nagy szükség volt a színészek jelenlétére: Pest-Budán 1806-tól kezdve végre magyar nyelvű lap jelenik meg, a *Hazai Tudósítások* (1808-tól új címmel: *Hazai és Külföldi Tudósítások*), amelynek programját az erdélyi színészek is vállalták – „... szőlünk, beszélyünk, és írjunk magyarul. . . .” – s a következő években

Kultsár Istvánban (1760–1828), a lap szerkesztőjében az Erdélyből kiszakadt színtársulat is harcos segítőre talált.

Az 1806-os esztendő kisebb határkő a magyar színjátszás másfél évtizedes történetében: az erdélyiek rövidesen újra magyar színházi életet teremtenek Pest-Budán, az Erdélyben maradt részleg néhány erdélyi város mellett elsősorban a székvárosban, Kolozsváron folytatja tevékenységét. Abban a városban, amely egyre inkább Erdély fővárosává nőtte ki magát. Fejlődése a gubernium 1790-es Kolozsvárra történt áthelyezése, valamint az 1792-ben létrejött erdélyi magyar színtársulat fennállása óta látványosnak mondható, különösen ha figyelembe vesszük a birodalom távolabbi részeinek elmaradott társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyait. A másfél évtizedes kolozsvári változásokról így számolt be a *Hazai Tudósítások*:

„... népsége 15 ezerről 20 ezerre szaporodott, sáros utzái kövekkel kirakattak. Az utzákön levő sok gémes és kerekés kutak szívárványos kutakká változtak, mindenfelől minden esztendőben új és tsi-nos nagy házak épülnek, már új utzák is tamadtak; a Mesteremberek megszaporodtak; több rendbéli fábrikák állittattak fel; egy Politziai Tiszttség forma ruhás katonaság diszesiti a várost; a Magyar Jászó Társaságoknak is már oskolájává vált, és szülte, nevelte most nem régiben azt a Társaságot, mely Ernyi Urnak vezérlete alatt szárnnyára botsátatott kifelé, M[jagyar] Országgra. . . .”

A kolozsvári színházi bizottság id. Wesselényi Miklós ösztönzésére kísérletet tett arra, hogy a színészek által felkeresni szándékolt városok számát újabbakkal bővítsék: 1806-ban Brassóra gondoltak, annál is inkább, mert a városban „kész dekoráziók” voltak, minthogy volt kész „Theatrum” is, ahol rendszerint a német színtársulatok játszottak. Mindez azonban kevésnek bizonyult: a szász többségű város tanácsosa elszántan védte privilégiumait, nem pártfogolta a magyar színészek vendégszereplési tervét. További jó egy évtizedig így lesz ez még. Időközben változások történtek a színtársulat összetételében: meghalt Láng Jánosné, Járdos Anna Mária; az úttörők egyike, aki különösen szomorújátékokban volt kitűnő. 1807-től a társulat tagja lett Ungár Anikó, vagy ahogy pajkosan a publikum nevezte: Nanett, aki Székely József színész és rendező felesége lett. Rövid idő alatt ünnepelt színésznő lesz Erdélyben. . .

Az 1807-es nyári tervnek is volt egy megvalósíthatatlan pontja: a színészek ezúttal a Kolozsvár és Dés között fekvő örmény várost, Szamosújvárt szerették volna felkeresni. A választás nem véletlen, hiszen Gorové László személyében a városnak van már neves drámaírója is, akinek darabjait a kolozsváriak bemutatták. (Két darabját előző évben adták ki Budán.) Ezért számított támogatására Wesselényi a szamosújvári vendégszereplés megvalósításában. 1807 február 4-én keltezett levelében a drámaíróhoz fordult:

„... ezen Levelemnek a nemes magistrátus előtt való bé mutatása mellett azon érdemes Elölljáró Uraknak edgyenn, edgyenn ajánlja képmében ezen jó tzélotom, mely az oda való Publicumnak [...] elemenetire s gyarapodására szolgál.”

Gorové László levelet írt a városi tanácshoz, s nyomatékosan kedvéért az elmondottakhoz még hozzátette:

„Én reménylem, a T[ekintetes] N[emes] Tanács tekintetbe veszi aztat, hogy egy jól el-rendelt társaság nem tsak pallérozza a nyelvet, hanem jobbíttya az erkölcsöt is: mert a játék szin az erkölcs oskolája”.

Az őszre tervezett vendégszereplésre azonban mégsem került sor. Gorové Weselényihez küldött mentegetőző válaszából kiderül, hogy az örmény atyafiak ekkor még nem támogatták a vendégszereplés tervét. Hosszú ideig halogatták a nyílt választ, arra hivatkozva, hogy a tanács egy része kereskedőkből áll, akik közül sokan nem tartózkodtak otthon.

„Ez az akadály eltarthat októberig is [. . .] de ha haza kerülnek is, nem merem nagyságot előre bizonyossá tenni a felől, hogy meg engedik az itt való producálást. Mert itten nem kevesen találtnak olyan régi világbéli emberek, a kiknek kevés ízlések vagyon a theatrumhoz, félek tehát, hogy ellenkezői ne találtnassanak ezen jó czélnak. . .”

A levélíró kifejtette aggodalmait: „. . . az ide való bál-szála[. . .] igen kicsiny, akkora sincsen, mint Rhédei kolozsvári szálája, de alacsonyabb is, galéria alig van 40 személyre szóló benne”. Kéri a vendégszereplés elhalasztását a következő évre, ő maga nem szívesen vállalja magára polgártársai előtt egy vendégszereplés ódiumát:

„. . . Jövő mindszent napjáig pedig írna Nagyságod a nemes Magistratusnak [. . .] Sokkal fogatosabb léssen, ha Nagyságod Maga ír, mert sokan olyan gyávák, hogy engemet gondolnak a theatrum koholójának lenni, s mivel sok irigyeim vagynak, nem csuda, ha ellene szegzik magokat.”

Ez után már nem kétséges, hogy az akkori szamosújvári módosabb polgárok jó része miként vélekedett a teatristákról és a teatrum hasznáról. Még bizonyos időre szükség van, hogy a színészet iránti bizalmatlanság oldódjék. A város viszont ügyelni akart jó hírére és 1000 forintot szavazott meg a színészet felsegélyezésére.

Erdélyben még mindig nincsen magyar újság, az erdélyi hírek a bécsi magyar lapokban, vagy a pesti lapban jelennek meg. Ez utóbbi már idézett szerkesztője jól érti a helyzetet: a színészet ügye érdekében folytatni kell az agitációt és szembe kell szállni a provinciális maradisággal. 1809-ben is, de már ki tudja hányadszor, lapjában Kultsár határozottan leszögezte: „Nemzetünk nagy diszére szolgál, ha még multságokban is a maga tulajdonát, a nyelvét szívesen kedveli. Azért tisztességes foglalkozás a Theatrumon játszani. . .”

1807-ben tehát nem valósulhatott meg a szamosújvári vendégszereplés terve, de az év mégsem telik el úgy, hogy ne kerüljön új helység a színészek térképére. Tizenöt kilométerrel távolabb lévő városról van szó, Désről, amely a két Szamos egyesülésénél fekszik. Ez időben ebben a városban működött Pataki Dániel orvos, aki lakásán maga is rendezett komédiákat. Gróf Kornis Károly, Kazinczy későbbi levelezője, ekkoriban még diák, augusztus 16-i keltezéssel a következőket jegyezte fel kézíratos naplójába: „7-kor hazajövén vatsoráltunk, azután fél 8-ra komédiába mentünk, a *Hamlet*-ét játszották, ott ültünk 11 óráig. . .” A dési előadást a tavaszi marosvásárhelyi *Hamlet* előzte meg, az április 18-i előadás színlapjáról tudjuk, hogy a címszerepet ezúttal is, mint eddig még mindig, Kotsi Patkó János alakította, a királyt Sáska János, a királynét Kotsiné, Poloniust Jantsó Pál, Oféliát pedig Simény Borbála. . . (A tízes évektől kezdve Pergő Celesztin is évtizedekig kísérletezik a *Hamlet*tal.)

Az első két évtizedben a többi szereplők változnak olykor-olykor, de a címszereplő Kotsi személye változatlan. Talán érthető is, hiszen Kotsi játéktudásáról, alakító készségéről nem oszlottak meg a vélemények: akik megemlékeztek róla, egyöntetűen elismerték kivételes játéktudását. Döbrentei Gábor az egyik leglelkesebb méltatója: ő írta 1813-ban, december 17-én Buczy Emilhez: „A Magyar Játékszín béál-

lott. Kótsi excellenter játszik. . . ” A következő év elején, 1814 január 10-én levelet írt Kazinczynak is, amelyben újabb Hamlet-előadás repríz-adata található: „A múlt héten Hamletet adták, Kócsi úgy játszott, hogy a Németek között egy sincs, a ki olly psychologisch tudná az[!]t a rollt felvenni. . . ”

A begyűlt összegből 1805-ben kezdődött el a színház építése, hol gyorsabb, hol lassúbb ütemben, aszerint, hogy mennyi volt a rendelkezésre álló összeg. A nehézségek nagyobbak voltak, mint számítani lehetett volna: a napóleoni háborúk korát éljük, a szüntelen áremelkedések állandóan kérdésessé tették az építkezés éppen aktuális költségvetését. Az adakozó kedvet lankasztotta, hogy az államkincstár a háborús kiadások fedezésére különböző módokon ismételten megsarcolta a lakosságot. Pénztelenségben fuldokolt a színház Pesten és Kolozsváron is. Kolozsváron 1807-ben ideiglenesen le is állnak. És egy szerencsétlen ötlet amúgy sem segített a későbbi évek anyagi állapotának: az építkezések folytatását úgy akarták realizálni, hogy előre áruba bocsájtották a majd elkészülő páholyokat, s ezzel a jövő napi bevételeit dézsmálták meg, holott az így begyűlt összeg csak éppen az építkezés folytatására volt elegendő, s a falak csaknem olyan nehezen épültek, mint magas Déva vára. . . pedig érthető, hogy azok, akik még a 18. század utolsó évtizedében adakoztak; majd akik az új század elején, nagyon szerették volna látni álmuk megvalósulását. Id. Wesselényi 1809-ben bekövetkezett hirtelen halála is göröngyösebbé teszi a színészek és színházpártolók közös útját. . .

1810-ben a Kolozsváron ismét feltűnő német színészek konkurrenciája növeli a tétet: a zenés műfajokat gyakrabban művelő német teatristák sok magyar mágnás nézőt vonzanak a Rhédey-százába, amelyet az utód, Rhédey László oly könnyedén adott át a németeknek. A két társulat közötti párharc hónapokon keresztül folyik: Kultsár úr pesti lapja a magyarok eredményeit szellőzteti:

„Sok jó Hazafiaknál kised igyekezetünk méltó az emlékezetre. A mi Magyar Theatrumunk olly állapotban vagyon, hogy ékességei akár hol is tekintetet érdemelnének. De a Társaság is úgy igyekszik, hogy mennél méltóbban mulattathassa a Hazafiakat. Nints foganat nélkül az igyekezet; mind köz napokon, mind ünnepeken tömve vagyon a Magyar Theatrum, ám volnának is félre édesgető ösztönök. . . ”

Itt a leírás nem a játékhelyre vonatkozik, amely ekkor már a Wesselényi-féle lóiskola — semmiképpen sem kedvező megoldás még átmenetileg se —, s a kőszínház építése tovább késik, mert lértékelik a pénzt, és a devalváció a folyamatos gyűjtés tőkéjét a minimálisra redukálja. Egy levélből sejthetjük a kritikus helyzetet, noha nem kétséges, hogy a levélíró erősen túloz, „. . . az Uraságok Kolosvárt mind a Német theatrumon járnak és a Magyarra csak cselédjeiket küldik. . . ”, és „iljen hitvány izlésű és tompa érzésű Uri rendek lakják Hazámat. . . ” olvashatjuk a keserű megállapítást egy Kazinczyhoz írott levélben.

Az erdélyi arisztokrácia egy részének elfordulása azonban egyelőre nem befolyásolja Kótsi Patkó Jánosék sikerét, annál is kevésbé, mert színészeik jobbak voltak a Kolozsváron ekkor játszó németeknél, s „a Magyaroknál szebb actricek vannak. . . ”, ami nem utolsó szempont elődeinknél se. . . Az ifjú Wesselényi 1813-as, 1814-es leveleiben beszámol anyjának a színház környékén szerzett tapasztalatairól: „A magyar theatrum meglehetősen áll. Kótsi, a leánya, Láng s Jantsó igen jól játszodnak. . . ”, bár a társulat 1814-es vezetője Horváth P. Dániel meglehetősen fukarul bánik velük,

ami a helyzet ismeretében érthető, bár színészek részéről ez nehezen megbocsátható. S az sem nagyon biztató, hogy Bánffy gubernátor 1814-ben már elfelejt a magyarok játékára bérletet váltani. . .

Sok jel azt mutatja, hogy megpecsételődni látszik a magyar színesztet sorsa: 1812-ben Marosvásárhelyen zabraktárt csináltak a játékszínből, Pesten lebontásra ítélték a Rondellát, csaknem azonos időben Kolozsváron pedig a Wesselényi-féle lóiskola gazdát cserélt és a színészeket felszólítottak 1814 áprilisában: szedjék sátorfájukat, de hová, hiszen még mindig nem áll a lassan épülő kőszínház; a Rhédey-szállóban németek feszítenek. . . És amikor Pesten a városszépítő bizottság döntése megszületik a Rondella, a „Bagoly odú” lebontásáról, a válság ott tetőzik: játszóhely nélkül maradtak a magyar színészek Pesten, Kultsár a jövőbe tekint, és a Hatvani utcában telket vásárol a majdani magyar színtársulat számára. A jövőt azonban a mával kell megváltani. Mintha átok ülne a színházi játszóhelyeken: a jó szándék azonban nem párosul szerencsés választással, ugyanúgy, mint az első kolozsvári telekvásárláskor. Ez azonban csak később fog kiderülni. Marad a kényszermegoldás: a fedél nélkül maradt színészeket 1815 júliusában Pest megye ajánló levelével Miskolcra küldik játszani.

1814 májusában egyelőre szétoszlott a kolozsvári társaság, Horváth a nehézségeket látva visszalépett, Kotsi is egyelőre vidéki birtokát választotta. Közben 1815-ben a Magyarország és Erdély között elterülő Partium számára egy „középrendű” társaság létesítésén fáradozik Gulátsi Antal földbirtokos, az Arad–Nagyvárad–Debrecen vonalon működő társulat ötlete rossz csillagzat alatt született, és nem is válhatott valóra. De mi történt Erdélyben? Azt már láttuk, hogy 1814-ben fedél nélkül maradtak Kolozsváron. De ez szerencsére nem jelentette a színjátszás megszűnését. Azaz: csak rövid ideig szüneteltették tevékenységüket. 1815 márciusában a kolozsvári színészek levelet intéztek Teleki Mihály marosvásárhelyi főbíróhoz, ebből tudhatjuk meg a történeteket:

„Megtűnt volt a Játék-Színünk a legbizonytalanabban a mult Esztendő közepén, a mikor is akkori volt Fő Igazgatónk nem tudván maga ki nézéseit az ellenkező környulállások közt meg állítani, sem Játék-Szín, a hol játszodtatni, sem Hely, a hová a Társaságot által vinni lehetne — nen lévén, kéntelen volt arról le mondani — s így sokáig kéntelen nyugodalomba maradt a Társaság: mig nem a közelebbi November elején, réá bátorodott Társaságunk maga magát fel állítani, minden más közben jövése, vagy segítsége nélkül — magára vévén az Enterpris-séget [vállalkozást] maga kebeléből állítván ki az igazgatás formáját, így rendbeszedte magát a Társaság, talán jobban, mint valaha. . .”

A folytatást már tudjuk: lázas levelezés a színészek és a város tanácsa, majd főbírója között — s az 1814/15 telén kolozsvári magános házaknál meghúzódo társaság Marosvásárhelyre érkezett 1815 májusában. Többen megmozdultak a játékhely nélkül maradt kolozsvári-erdélyi színészekért. . . Közös volt a vélemény, hogy az lehetetlen, megengedhetetlen, hogy „A Theatrumnak egy olyan Publicum ne vehesse hasznát, a melyben vagyon Méltóságos Királyi Tábla, Maros Szék Tisztsége és a Városi Magistratus. . .”

Ezt követően négy éven át Marosvásárhelyen telepedett meg a kolozsvári társulat: nyáron a kiürített deszkaszínbén, télen pedig Teleki Sámuel kancellár palotájában játszottak, 1819 áprilisáig úgy, hogy e négy év során még inkább arra voltak kényszerülve, hogy több — eddig még ismeretlen, színészeket nem látott — erdélyi

helységet is felkerestek. Így jutottak el ez időben Máramarosszigetre is; emléküket memoár őrizte meg:

„Sziget volt az a város, ahol még szini előadás nem volt, mi voltunk az elsők. A megye urai és a város népe oly nagy kedvességgel fogadtak, hogy leírni lehetetlen: csak annyit említek tehát, hogy a megye urai előre rendelést tettek a városház termében tizenöt perszonára minden nap egy hóig boros, terített asztal iránt.”

Szatmáron is csaknem fél évig játszottak egyfolytában, a játszóhely Jeney György uram csüre volt; „itt töltötte el a társaság élte legszebb óráit.” Pedig a fogadtatás, marasztalás Désen sem volt kisebb:

„Már Deés várossában vagyunk, Kolosvárhoz négy kis mérföld, itt van a megye háza, a főispán is itt lakik, az igazgató mondá, vegyünk magunkra magyarkát, s a Főispán Haller István ő nagyságánál udvaroljunk, ki is szívesen látott, s kért, ha nem sietünk, vagy két hétre maradjunk még, nagy kárunk nem lesz, azért jót áll.”

– jegyezte le emlékeit Rác Sándor, a társaság egyik újonc színésze. S e vándorkorszak emlékeit idézte a bécsi *Magyar Kurír* 1819. október 26-i száma is:

„Erdélyből. Erdővidékről. [. . .] Volt idő, melybe láttuk a mi szépen őszült Jantsonkat egy Tanácsos Hyppeldantz characterét elémutatni hasonlíthatatlanul, a mi kedves Székelynünket egy Lady Macbethben, bámulásba hozni a nézőket; ennek pedig férjét, a mi kedves Székelyünket, Lear királyban tökéletesen, és Czelesztint [. . .] a Hamletben megkoszoruzva.”

Kétségtelen, hogy az említett négy évben kevésbé követhető nyomon napról napra a Kolozsvártól távol fellépő színészek élete, munkája. De nem is veszítettük el őket annyira szem elől, hogy ne cáfolnánk a budapesti Akadémiai Kiadó 1980-ban megjelent *Magyarország története (1790–1848)* című munkájának minden alapot nélkülöző, téves megállapítását, amely szerint a kolozsvári társulat 1814-ben megszűnt és csak 1821-ben szerveződött újjá (1080. oldal). A kényszer körülményei között az említett négy évben átmenetileg Marosvásárhely lett az erdélyi színészek anyavárosa, pontosabban menedéke; de ekkor lett igazán erdélyi színház ez az együttes, amely Erdély távoli kies tájaira éppen ez időben jutott el. . .

1819-ben azonban már visszatérhettek Kolozsvárra, mégpedig a németektől elhagyott Rhédey szálába. 1820. februári (Kotsi, Jantsó, Székely, Kemény, Németh, Simény Borbála, Székelyné a fontosabb szereplők) tudósítást közöl a *Magyar Kurír*:

„Tháliának Temploma ujra megnyitottat Városunkban. A Nemzeti Színjátzó Társaság – mig a hazafi lélek s kedvezőbb környülállások a már 1813 óta külsőjére nézve kész Játékszint belülről is fel készíthetné, a Gróf Rhédey László Ur Játékszínjében adja mutatványait; s a Nemzet színe, mely a telet itt szokta tölteni, itt találja főbb s kedveltebb mulattatását.”

A színészek jelenléte a városban nagyobb lendületet adott az építkezéseknek is: a gubernium jó indulata is inkább tapasztalható, mint korábban, a költségek pótlására hitelekét szereznek, s egy hosszú kálvária végén, majdnem két évtized után 1821 tavaszára elkészült a Farkas utcai színház, a magyar nyelvterület első kőszínháza. A bécsi *Magyar Kurír* a birodalom magyar olvasói számára örökítette meg az eseményt: „Az Erdélyi Magyarok, kik közé kell érteni ugyan azon nyelvet beszélő atyafias Székelyeket is” dicső példát adtak a mindenkori nemzedékeknek, az utókor-

nak. Az erdélyi magyar színházért vívott három évtizedes harc a helytállás példájává magasztosult. A céltudatosság, a kitartás szimbóluma lett.

* * *

Nem színháztörténeti monográfiát írtunk, hanem vázlatos áttekintést nyújtottunk a kolozsvári magyar színház meghatározó, sorsot alakító első három évtizedéről. A részletek többről is árulkodnak, mint amennyit e dolgozat leírt sorai sejtetni engednek.

A kolozsvári színház korának szülötte volt: a politikai széljárás megváltozása és a színház iránt megnyilvánuló igény tette lehetővé, hogy szorosban a pest-budai magyar színház nyomában Erdélyben is megalakuljon az anyanyelven megszólaló színház, amely azonban már kezdettől fogva, születése pillanatában olyan mély gyökeret eresztett, hogy hirtelen keletkezett szélviharok, gyanús forgószeklek, alantas indulatok, sanda szándékok nem tudták elpusztítani. Pedig hányszor adódott volna erre alkalom! Az itt mellőzött részletek mindenekelőtt arról árulkodnak, hogy a színház számtalanszor jutott a megszűnés küszöbére: a társaság megoldatlan anyagi háttere önként szolgáltatta a bukás lehetőségeit. Tudjuk azt is, hogy hiába volt számottevő a színház iránt megnyilvánuló érdeklődés, a közönség számának a gyarapodása sem volt elegendő a színház szilárd anyagi egzisztenciájának a megteremtéséhez.

Hasonló helyzetben volt az idősebb testvér, a pest-budai színház is, amely – mint utaltunk rá – nem bírta el a nagyobb történelmi megterheléseket. Az úttörés hősiességét ők vállalták, de az anyanyelvű színház történelmi küldetését a kolozsvári társulat váltotta valóra, mégpedig úgy, hogy – amikor most a színház elmúlt kétszáz évének folyamatos múltját idézzük – kirajzolódjanak a színház jövőjét biztosító elképzelések is. Erre talán módot nyújt az a tény is, hogy az európai viszonylatban sem túl gyakori évforduló nemzetközi méltatásban és elismerésben részesül.

Hányszor írják le szűkszavú krónikások, vagy a színház saját emberei azt, hogy a bukás, a szétesés, a megszűnés az ablakon kopogtat! S mindez szerencsére mégsem következett be. Színházunk nemcsak a művészet otthonának bizonyult, hanem az örök megújulás színterének is, a teremtő gondolatok tárházának, önmagukat megőrző lehetőségek hol bővülő, hol szűkülő, de mindig meglévő keretének.

Természetes talán, hogy ha színházat említünk, elsőnek színészeire gondolunk; a művészek emlékét idézzük, hiszen ők jelenítették meg egy-egy korszak színház-ideálját. A kolozsváriak esetében külön szerencse volt, hogy már a kezdő társulat kiemelkedő színész-tehetségeket mutathatott fel, vagy menet közben vonzott magához olyanokat, akik tehetségeseknek bizonyultak, s munkálkodásuk révén hírnevet szereztek a kolozsvári színháznak. Nem rendezőcentrikus színházi szokásrendszerben egy nagy műveltségű, több nyelvet beszélő, muzsikához értő, a színháztörténet korai századaiban jártas rendezőt tudhatott a magáénak, aki melleleg kitűnő színésznek bizonyult. Külföldi katonáskodása során szerzett színházi élményeit jól tudta társainak továbbadni, s rendkívüli művészi képességeit értékének megfelelően méltányolta egy erdélyi magyar főnemes, aki anyagi áldozatokat nem sajnálva, a színház nemzetközi küldetését felismerve éveken keresztül volt az erdélyi színház pártfogója, irányítója, megmentője. Ez szintén olyan plusz helyzeti adottság, amilyennel

az úttörő magyarországi színészek nem rendelkezettek. A rendező-színészigazgató a patrónussal együtt a színház elé olyan mércét állított, amelyet legtöbbször csak megközelíteni lehetett, de túlszárnyalni nem. Ezt a mértéket azonban a szervező-dő sokarcú közönség respektálni tudta – és idővel igényelte is. A színház vállalt küldetése úgy érthetett célba, ha a sokféle műsorból mindenki talált magához szólót: az a néző is, aki véletlenül, talán életében először tévedt a nézőtérre, s az is, aki érdekelttségét évadról évadra igényelt bérletével is jelezni tudta.

És a pártfogó sem volt akárki: a Kufsteinben letöltött börtönének bizonyították eltökéltségét, rebellis természete pedig elkötelezettségét minden iránt, ami a jövő felé mutat. A színház ilyen intézmény volt, ezért nem sajnálta sem a fáradságot, sem az anyagi áldozatot. Áldozatkészsége modellértékű, korokon átható; szerepvállalása azokat sem hagyta érintetlenül, akik példáját követni nem akarták, vagy nem tudták. Nem szeszély, kérész-életű lelkesedés szabta ki helyét a nemzeti színjátszás szolgálatában, hanem a racionális felismerés, hogy az alapjait lerakó, majd konszolidáló anyanyelvű színháznak különleges küldetése van abban a régióban, amelyet hazájának tudhatott. S egyéni példájának közösségi kisugárzó ereje volt, van a különböző társadalmi rétegekből érkező néző számára, akiről tudta, hogy nélküle nincs színház. Írásaiból is kiolvasható, hogy tudta: ha a színház életképesnek bizonyul, abban a nézőnek döntő szerepe lesz, s a történelmi érdem legalább annyira a nézőé is, mint azoké, akik a színház varázsát megteremtik.

Természetesen e felismerések nem mindegyike volt számára kezdetől adott; de az első évek nehézségein, kudarcain átvergődő színház gyakorlatában érlelődött felismeréssé számos tanulság, köztük sok olyan is, amelyet a késői utódok sem mellőzhetnek. Egy folyamat, a megtett út eredménye volt, hogy a kolozsvári színházból erdélyi színház lett, hogy az erdélyi színházból magyarországi színház is válhatott, ha a történelmi helyzet úgy kívánta:

A Wesselényi halálát követő évek nem lettek könnyebbek, az álmok, ideák, elképzelések megvalósításának az útja sem volt kevésbé nehéz, mint annak előtte, de talán a nagy Wesselényi élő emléke is segítette a sorjázó, egymást követő nemzedékeket, hogy hűek maradjanak a nehéz örökséghez, amelyet változó történelmi feltételek között is – mint Prométheusz a lángot – meg kell őrizni.

E következetes kiállás, a vállalás szilárdsága tette lehetővé, hogy válságoktól nem mentes, de történetében folyamatos kétszáz éves színházi múlttól lehet ma emlékezni.

A kolozsvári magyar színészet kronológiája (I.)

- Aranka György, az erdélyi királyi tábla bírása az 1790/91-es országgyűléshez benyújtott beadványában sürgette a magyar nyelvű színház megteremtését.
- Az országgyűlés 1791. február 18-án meghallgatta az előterjesztést, s az április 15-én kiküldött bizottság javaslata szerint július 20-án elfogadta a javaslatot.
- 1792. október 1-jén egy ifjú nemesekből álló társaság játszási engedélyt kért a guberniumtól.
- 1792. október 2-án Bánffy György bejelentette az országgyűlésen, hogy a színtársulat működését a rendek egyhangúan elfogadták.
- első előadás: 1792. december 17.

- Báró Rhédey Mihályné egy évre díjtalanul átengedte főtéri báltermét színhátek céljára.
- 1793-tól rendszeresek az előadások; november 23-án bemutatták Shakespeare *Hamlet* c. szomorjátékát.
- az 1794/95-ös erdélyi országgyűlés „adoptálta” a színházat; 1795. március 20-án id. Wesselényi Miklós előterjesztette indítványát egy az országgyűlés által létrehozandó színházi bizottságra; 1795. április 14-én hirdették ki, hogy a Kotsi P. János igazgatása alatti színházat az országgyűlés „protekcója” alá vette.
- 1795. szeptember: a kolozsvári társaság néhány napig Tordán vendégszerepel.
- 1797-ben id. Wesselényi vállalkozói minőségben vette át a színház irányítását.
- 1798-tól szervezik meg a színház rendszeres vendégjátékait: Nagyváradra, Debrecenbe, 1800-tól Miskolcra;
- 1803-tól pedig rendszeresen évente Marosvásárhelyre járnak.
- 1803-ban a zsidói kastélyban id. Wesselényi irányításával kidolgozzák a színház működési szabályzatát.
- A fontosabb vendégszereplő helyeken id. Wesselényi helyi színházi bizottságok létrehozását kezdeményezi
- 1806-ban a felduzzadt kolozsvári társaság két részre oszlik; az egyik részt végleges céllal Wesselényi Magyarországra küldi (útirányuk: Debrecen, Szeged, Pest-Buda; ez utóbbi helyen 1815-ig folyamatosan játszanak).
- 1801-től gyűjtés kezdődik egy kőszínház felépítésére Kolozsváron; az építkezés 1805-ben kezdődik el, de csak vontatottan halad.
- 1809. október 25. id. Wesselényi halála
- 1810–1814: a magyar és német színház párharca Kolozsváron
- 1814 tavasza: a színház játékhely nélkül maradnak, az ún. Wesselényi-féle lóiskolát, a korábbi játszóhelyet eladták.
- 1814/15 telén magánosoknál játszanak.
- 1815. május: a játszóhely nélküli kolozsvári színházakat Marosvásárhely fogadja be, ahol 1819 tavaszáig játszanak.
- 1815–1819 között a társaság szinte egész Erdélyt bejárja.
- 1819-ben visszatérhetnek Kolozsvárra, ahol újra a Rhédey-féle báltermet kapják meg. Itt 1821-ig, a Farkas utcai kőszínház elkészültéig játszanak.

ENYEDI, SÁNDOR

L'époque héroïque du théâtre hongrois de Kolozsvár (1792–1821)

L'étude donne une vue d'ensemble esquissée sur un chapitre important des débuts du théâtre hongrois, sur les trois premières décennies du théâtre hongrois de Kolozsvár. La création du théâtre hongrois professionnel était le produit de l'essor que les mouvements de langue, de littérature et de politique ont pris en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle. Après la création de la troupe théâtrale de Pest-Buda, le théâtre en langue maternelle est né en Transylvanie aussi, de plus, comme l'auteur l'explique dans son étude, le théâtre de Kolozsvár pouvait prendre racine, malgré les changements politiques défavorables aussi, plus profondément que les initiatives de la capitale.

VOIT KRISZTINA

A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. II.

1916-ban lemondott Fraknoi Vilmos, és vele távozott Szalay Imre is, a helyettese, a Magyar Nemzeti Múzeum egykori igazgatója. Fraknoi közel húsz esztendő töl-
tött a Főfelügyelőség élén, és lemondását feltehetően nemcsak „alkonyához eljutott
élete” indokolta,¹ de talán közrejátszottak ebben a kettős távozásban azok a „reform-
mok” is, amelyeket az új kultuszminiszter, Jankovich Béla kezdeményezett. Mihalik
igyekezett ezt maximálisan magáénak vallani, továbbfejleszteni és végrehajtani.

Jankovich Béla kézjegyével ellátott leirat közli azokat az új irányelveket, „ame-
lyeknek megvalósulását — a miniszter szavaival — örömmel látnám és amelynek
megoldását bizalommal bízom a t. Orsz. Főfelügyelőség kipróbált úgyszeretetére.”²
Jankovich kifejti, hogy az elmúlt időszak során a

„minden támogatásra méltó intézmények mellett olyanok is létesültek, amelyek aligha életképesek,
amelyeknek az állam részéről való anyagi támogatása tehát, mely egyetlen léterejük — a nemzeti köz-
művelődés ügyének előmozdítása helyett szükségkép az erők szétforgácsolásával jár. . . . a jövő feladatát
abban kell látnom, hogy ez, ismétlem egyébként tiszteletre-méltó, de eredményeiben célra nem vezető,
sőt az igazi érdekek szempontjából határozottan káros törekvéseknek gát vétessék s a vidéki múzeumi
és könyvtárügy fejlődése a t. Főfelügyelőség kívánságának is megfelelő egészséges irányba tereltessek.
. . . ismeretes, hogy a vidéki gyűjtemények egy része belső értékre nézve nem eléggé jelentős, más részük
pedig olyan helyen létesült, ahol az, habár önmagában véve talán becses és értékes anyag, azonban kel-
lő szellemi élet híján, avagy helyi elszigeteltség folytán a nemzeti közművelődés ügyére nézve gyakorlati
értéket nem képvisel . . . ”

Ezeknek a helyi gyűjteményeknek a támogatását — véleménye szerint — *teljesen
a társadalomra* [a miniszter kiemelése] kellene hagyni, s az államnak amúgy is szűkös
erejét csak a nagyobb jelentőségű gyűjteményeknek korlátozottabb számú, de annál
hatályosabb támogatására s fejlesztésére fordítani.

¹ Fraknoi az őt a lemondástól visszatartani akaróknak meg is írja: „. . . több év óta meg vagyok győ-
ződve afelől, hogy előrehaladott korom, egészségi állapotom és a munkaképességemben beállott csök-
kenés a főfelügyelői állással járó kötelességek teljesítésére képtelenné tesznek. Ehhez újabban az a ta-
pasztalás is járult, hogy a főfelügyelőség előterjesztései részére a közoktatásügyi kormánynál nem vagyok
képes azt a tiszteletet és figyelmet biztosítani, amely az ország legkiválóbb szakférfaiból álló két évtizeden
át önzetlen áldozatkészséggel és hazafias lelkesedéssel működő testületet megilleti. [. . .] nincs kétségem
az iránt, hogy utódom hatékonyabb tevékenységet fog kifejteni és sikeresebben fogja a főfelügyelőséget
a kitűzött célok felé vezetni.” OSZK Kézirattár, Levelestár. Fraknoi levelei ifj. Szász Károlyhoz. 1916.
Wien május 11.

² Múzeumi és Könyvtári Értesítő (továbbiakban: Muz. Kvt. Ért.) 1915. 151.

Melyek ezek a kiemelt helyek? Elsősorban az egyetemmel vagy főiskolával rendelkező nagyobb városok, vagy egy-egy vidék történeti jelentőségét kiemelő, akár nemzetközi jelentőségűvé is emelhető gyűjtemények, így a leirat szerint a Tátramúzeum, vagy a dunántúli Balaton-múzeum, vagy a bányászati akadémiák mellett bányászati múzeum lenne a támogatásra méltóbb. A képzőművészeti gyűjtemények esetében a Szépművészeti Múzeumon kívül a helyi művésztelepek mellett létrehozandó intézmények az itt élők, vagy a vármegye híres művészeinek alkotásait gyűjtésük elsősorban, mert így biztosítani lehetne ezek megőrzését, másfelől „az illető hely vagy vármegye kegyeletessége lerovásának is alkalmas módjával szolgálna. . .”. Tehát itt is a „társadalmi támogatás”-ra hárulna a gyűjtemények kezelése, és az állam kivonulása ekként mint a fejlődés további előmozdítása ideológizálódik meg.

Hol van már az a hőskor, amikor egyenként örvendeztek az állami felügyeletet elismerő intézményeknek, amikor ezek számszerű növekedésében a közműveltség terjedésének lámpásocskáit látták, a társadalom szellemi emelkedésének bizonyítékaként!

Mihalik készségesen áll ennek az új koncepciónak a szolgálatába. Úgy látja, hogy a Tanács által létesített új népkönyvtárak, illetve a könyvtárkezelők jutalmazására szánt összegek megtakarításával, ezeket inkább városi közművelődési könyvtárak létesítésére lehetne fordítani. Ez az összeg mintegy 85 ezer korona évente. Továbbá megvonandónak tartja a különféle közművelődési egyesületeknek szánt összegeket, azzal az indoklással, hogy ezek népkönyvtárak alapítására használták fel a segélyeket. Célszerűbbnek tartja, hogy ezt a tevékenységet maga a Tanács végzi és maga használja fel az összegeket. Az egyesületek egyéb tevékenységi körükben pedig álljanak a saját lábukra, pontosabban tartsák el magukat.

Mihalik a kiemelt városokat fontosságuk sorrendjében az ábécé betűivel jelöli meg, így A, B, C és D kategóriákba rangsorolva a nagyobb városok, majd végig, a Z betűig a kisebbek, vagy támogatást egyáltalán nem érdemlők következnek. Részletes terveket készít e szisztéma alapján a fejlesztésre egészen 1930-ig. Az ő szeme előtt is³ az angol-amerikai *public library* könyvtárak sikere lebeg, ahogyan ő fogalmaz: „Ezzel elérnök azt, ami az angol-amerikai »Public-library«-típusú könyvtáraknál oly sikeresen bevált: a tudós és közkönyvtárak összeolvadását.”⁴

Huszonkilenc közművelődési könyvtár felállítását tervezi mintegy tizenhárom év leforgása alatt, s számításai szerint ezekben a könyvállomány mintegy hét és fél milliót tenne ki. A kiemelt városok a következők: Esztergom, Győr, Kaposvár, Magyaróvár, Nagykanizsa, Pécs, Sopron, Szekszárd, Veszprém, Jászberény, Kecskemét, Szabadka, Debrecen, Hódmezővásárhely, Karcag, Nagybecskerek, Nyíregyháza, Szentés, Balassagyarmat, Eger, Nagyszőlős, Nyitra, Rimaszombat, Sátoraljaújhely, Csík-szereda, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Torda.

A múzeumok esetében pedig ugyancsak rangsorolt kategóriákba soroltatnak be az egyes gyűjtemények, fontosságuk és a segélyezés mértéke szerint. Itt jegyeznénk

³ Még FRAKNÓI Vilmos is közöl lelkes hangú cikket az amerikai közkönyvtárügy és a *public library* sikereiről a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben, *Egy amerikai közkönyvtár* címmel. 1913. 97–105.

⁴ Muz. Kvt. Ért. 1915. 163.

meg, hogy a régi gyakorlatban az egyes évenkénti segélyösszegeket mindig a felügyelők jelentései nyomán, a felmerülő célokra, szükségletekre utalványozták.

Az I. csoportba sorolt gyűjtemények a következők:

Arad. Közművelődési Ház; Debrecen, Városi Múzeum és a Ref. Főiskola Múzeuma és Könyvtára; Kassa, Felső-magyarországi Rákóczi Múzeum; Marosvásárhely, Közművelődési Ház; Pécs, Városi Múzeum; Pozsony, Városi Múzeum és az Orvosi és Természettudományi Egyesület Múzeuma; Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum; Szombathely, Vasvármegyei Múzeum; Szeged, Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum; Temesvár, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum és a Délmagyarországi Természettudományi Múzeum.

Az e csoportba tartozó gyűjtemények számíthatnak állandó és biztos állami támogatásra, míg a második kategóriába sorolt 32 gyűjtemény segélyezését bármikor felfüggeszthetik. A harmadik, illetve negyedik kategóriába tartozó mintegy 50 gyűjtemény felett az állami felügyeletet továbbra is fenn kívánják tartani, de segélyezésük esetleges, vagy teljesen elmarad.

Néhány múzeum vagy történeti értékű könyvgyűjtemény közművelődési könyvtárrá való fejlesztését ugyanekkor Mihalik kilátásba helyezi. A kiválasztás indokait talán területi elvek adták, mindenesetre a válogatás olyanokat is érint, amelyek eddig is kiemelten kaptak támogatást, mint például az aradi Közművelődési Ház, amelynek Könyvtárát említik, vagy a marosvásárhelyi Közművelődési Házét. A múzeumi könyvtárak közül a balassagyarmati, a beszercebányai, a békéscsabai, a kiskunfélegyházi, a nyitrai, a rimaszombati, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a szombathelyi, veszprémi múzeum könyvtárai „fokozatosan nagyobb közművelődési könyvtárakká volnának fejlesztendőek” — mondja Mihalik reformtervezete.⁵

Feltűnő, hogy ugyanezek a múzeumok viszont nem, vagy csekély támogatást kapnának, tehát egyértelműen egy csak könyvtár-centrikus fejlesztési koncepcióról van szó. Néhány, a Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó városi könyvtár is szerepel a felsorolásban, így a budapesti Budai-Könyvtár (egykori egyesület) győri városi közkönyvtár, kecskeméti városi, komáromi vármegyei, losonci városi, máramarosszigeti Közművelődési Házé, nagyszombati és nagyváradai városi, székelyudvarhelyi Ref. Kollégium könyvtára, temesvári városi, verseci városi, zombori városi könyvtárak. A többiek a jövőben csak saját erejükben bízhatnak. A Főfelügyelőség hatáskörébe ekkor mintegy 90 gyűjtemény tartozott, közülük 12 számára biztosítják a rendszeres támogatást, mintegy 40 000 korona összeggel, a feltételeken engedélyezett summa mintegy 33 000 korona. E kettő együttesen sem éri el azt a 85 000 koronát meghaladó összeget, amelyet Mihalik tervezete a közművelődési könyvtárügy fejlesztésére kívánt fordítani. Csak összehasonlításként jegyezzük meg, hogy például 1907-ben a Főfelügyelőség 182 ezer korona államsegélyt osztott ki ugyanezen gyűjteményeknek. De még 1914-ben is 125 750 koronás fedezet állt rendelkezésére, szemben a Tanács 71 000 koronájával. Mindenesetre a miniszteri dicséret nem maradt el, és

⁵ Muz. Kvt. Ért. 1916. 65.

Jankovich 1916 májusában Mihalik reformtervezetére és az új költségcsoportosítási javaslatára válaszolva kinyilvánítja, hogy

„... előterjesztett tervezetet szívesen fogadtam s örömmel üdvözlöm, mint olyan tervezetét, mely a vidéki múzeumok és könyvtári ügy újjászervezését, az általam megjelölt irányelvek alapján *helyesen* alapozza meg s azzal a reménnyel biztat, hogy a megteremtett új alapon a nagy közművelődési ügy sikerrel lesz felépíthető... Ugyancsak helyeslő tudomásul vettem — folytatja a miniszteri leirat —, hogy a t. Országos Főfelügyelőség a hatáskörébe tartozó könyvtárak közül többnek az Orsz. Tanács hatáskörébe való átutalása s *nagyobb közművelődési könyvtárrá* való fejlesztése gondolatával foglalkozik s fölhatalmazom a t. Orsz. Főfelügyelőséget, hogy jelen leiratom alapján az Orsz. Tanácsnál a kezdeményező lépéseket hivatalosan tegye meg...”⁶

Nem tudjuk bizonyosan, hogy a Tanács szerepének megerősödésében, illetve az új közművelődési könyvtári koncepció létrejöttében milyen és mekkora szerep jutott annak a két személyiségnek, akik ebben a periódusban már ott vannak a Tanács tagjai között: Szabó Ervin és Klebelsberg Kunó. Az a Szabó Ervin, akit jelenkori szakirodalmunk a *public library* egyedüli harcosának ismer. De, mint láttuk, Wlaszicstól Apponyin át, Fraknói Vilmosig, sőt Mihalik József is, mindnyájan az angol-amerikai *public library* lelkes csodálói voltak.

Szabó Ervin így korántsem volt nézeteivel egyedül.

Klebelsberg pedig, akit éppen Jankovich emelt maga mellé az adminisztratív államtitkári székbe, a Julianus egyesület megalapításával ugyancsak a közműveltség emelésének nagy ügyét kívánta szolgálni. Tudjuk, hogy a Julianus egyesület nép- és vándorkönyvtári alapításait éppen a Tanács is segítette, könyvtárkezelőit évenként jutalmazta. 1912-ben Klebelsberg egy *Emlékiratot* nyújtott be, az eddigi ellátatlan „folyami és tavi hajósnépek olvasmánnal való ellátása tárgyában.” Ebben kifejti, hogy „A magyar népnek olyan töredékéről van tehát szó, mely elég jelentékeny számánál fogva is figyelmet érdemel, a kultúra iránt tanúsított ritka fogékonyságáért pedig külön támogatásra érdemes”, kivált gyermekeik iskoláztatásának megoldására kívánatos könyvvél való ellátásuk és a téli hónapokban számukra tanfolyamok szervezése. A cél: nehogy „... a jövő magyar hajós-nemzedék tudatlan legyen, mely azután a gazdasági versenyben nem állhatna meg”.⁷ Mindehhez természetesen a Tanács anyagi segítségét kéri.

1917-ben Klebelsbergét valóságos belső titkos tanácsosi címmel tüntetik ki. Talán érdemes idéznünk köszöntő szavaiból egyetlen, a későbbi beszédekből oly ismerős hangvételű mondatot: „... a szellemi termelés minden műhelyében elő kell készíteni az eljövendő békét, a nemzet megújulását.”⁸

Igen, az eljövendő béke immár három esztendeje hiába várat magára. Ezeknek az éveknak a Tanács és a Főfelügyelőség életében is meghatározó szerepe van, amennyiben egyre több és több olyan feladatot kell ellátnia, megoldania, amelyek elé a háborús és a háború okozta új jelenségek állítják. A Főfelügyelőség „múzeumi szempontból is maradandó emléket óhajtván állítani a háborúnak” — 1915 elején megbízza Divald Kornélt, a Főfelügyelőség régészeti szakmegbízottját, hogy Sáros vármegye

⁶ Muz. Kvt. Ért. 1916. 61–62.

⁷ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban OL) K 736. 1. cs. 318.

⁸ Muz. Kvt. Ért. 1917. 55.

„határos északi részén a folyamatban lévő háborúban az oda történt ellenséges betörés által okozott károk” fényképfelvételeit készítse el. A megbízás főleg a harcterek nevezetesebb pontjainak, községeinek, a rommá lett műemlékek és egyéb nevezetes épületek, vitéz katonáink és az ellenség által épített lövészárkok, fedezékek, kötözőhelyek, harctéri temetők, stb. fényképfelvételeinek elkészítésére szólt. Minthogy pedig az a veszély forgott fenn, „hogy a szóban forgó emlékek egy részét a földműves nép csakhamar eltünteti”, kötelezik őt a leghamarabbi, már májusban történő elutazásra. Divald, aki eddig e táj művészeti emlékeit, műemlékeit írta le és gyűjtötte, most 72 felvételt el is készít Sáros megyében és 31 darabot „Zemplén orosz dúlta vidékén”.⁹

A háború emlékei és múzeumaink címmel Divald maga is kifejti a háborús emlékek gyűjtésének fontosságáról vallott nézeteit.¹⁰ Az Országos Kárpát Egyesület, ill. a Székesfővárosi Múzeum felhívásokat bocsátanak ki az emlékek tervszerű és tudatos gyűjtésének előmozdítására. Tervbe veszik egy Országos hadiemlékmúzeum felállítását is.

De a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* hasábjain hamarosan megjelennek a szakma hősi halottainak nevei. Mihalik számba veszi a háborús állapotban lévő gyűjtemények helyzetét, *Intézményeink és a háború* címmel ugyancsak 1915-ben.¹¹ Ekkor a háborús károk még elenyészőek, a gyűjtemények ugyan javarészt megszűntek élni, buzgó őreik a harctereken. De egy esztendő múltán már a Főfelügyelőségnek „A fémtárgyaknak hadicélokra való kötelező beszolgáltatása ügyében” kell rendelkeznie és a múzeumi értékű tárgyanyag mentesítéséről gondoskodnia.¹²

A felállított bizottság Radisics Jenő, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának előnöklete alatt alakult meg. Tagjai többek között Supka Géza, Mihalik József, Gerevich Tibor, akik személyesen keresték fel a Magyar Szent Korona Országos Fémközpontja helyiségeit, illetve a tüzérségi hadiszertárakat a fővárosban és a megyeszékhelyen, ahol a begyűjtött, behurcolt és beolvasztás előtt álló fémtárgytömegeből kiválogatták a múzeumi értékű tárgyakat. Miután a rendelet a konyhai edények beszolgáltatásától a templomi csengettyűkön, gyertyatartókon és harangokon át minden fémtárgyra kiterjedt, a bejárás és a mentés meglehetősen nehézkesen ment, hiszen ráadásul még állandóan újabb és újabb elkobzott anyag érkezett és a hadivezetés különféle rendeletekkel igyekezett akadályozni a munkát. Supka Komáromban járván számolt be a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*ben, Mihalik Kassán, Besztercebányán járt és a felvidéki ötvösség emlékeit próbálta menteni, amely egyébként is kedvelt szakterülete volt. A beszolgáltatási kötelezettség kiterjedt természetesen az arisztokráciára is, így néhány olyan esetről is beszámolnak, amikor egy-egy főúri gyűjtemény darabjainak megmentéséről van szó. Így Supka a németland-gyöngyöspusztai Festetics-kastély anyagáról készült leltárt, Varju Elemér az Esterházyak kismartoni, eszterházi és fraknoi kastélyainak, továbbá a budai Tárnok utcai palota tárgyainak mentesítését tudta elvégezni. Csernyelyi Sándor az alsó-korompai kastélyban

⁹ Muz. Kvt. Ért. 1915. 172–173.

¹⁰ Uo. 166–170.

¹¹ Muz. Kvt. Ért. 1915. 1–25.

¹² Muz. Kvt. Ért. 1916. 195–198.

Chotek Mária grófnő különleges ónedény gyűjteményét zároltatta. A közölt listában szép számmal szerepelnek 17–18. századi ónkupák, tálak, 19. századi magyar biedermeier vagy empire ötvösmunkák, 18. századi sárgaréz csillárok, stb. Jellemző, hogy e tárgyban mindössze egyetlen közlemény jelent meg az *Értesítő*ben.

A Tanács új feladata: a háború folyamán elsősorban a hadszínterekre, a lövészárkokba kiszállított ún. hadikönyvtárak (kb. 40 darab könyvből álló ládákról van szó) megszervezéséről és elszállításáról kellett gondoskodnia. Kisebb könyvtárakat állítottak fel a kórházakban a sebesültek számára is. Így a „népkönyvtári – és vándorkönyvtári létesítések, nagy tervek, ezekben merültek ki, forgácsolódtak szét.

1917 elején Békefi Remiget bízták meg a Főfelügyelőség vezetésével, és 1918-ban kinevezték újabb öt esztendei megbizatással a Főfelügyelőség új tisztikarát.

Az új – és utolsó – főfelügyelő Békefi Remig, helyettese Mihalik József. Országos felügyelők: Fejérpataky László; Ferenczi Zoltán; Filarszky Nándor, a Magyar Nemzeti Múzeum növénytárának igazgatója; Horváth Géza, aki az állattár vezetője; Hülti Dezső műegyetemi tanár és az építkezések felelőse; Kremer József, a Magyar Nemzeti Múzeum ásvány- és őslénytárának vezetője; Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója; Semayer Vilibáld néprajzos; Várjú Elemér, a Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának vezetője; Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum igazgatója és Pósta Béla vidéki felügyelő (az Erdélyi Múzeum Egylet képviselőjében).

Azonban a történelem, tudjuk jól, nem ad már igazán teret számukra. 1918 végén a 4. számmal befejeződik a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* pályafutása, és úgy is mondhatnánk, ezzel magának a Főfelügyelőségnek és a Tanácsnak a története is. Ami még hátra van, az a lassú halódás keserves néhány esztendeje.

Egyetlen olyan nagyobb szabású akciót kell még megemlítenünk, amelyről a szakirodalom kevésbé beszél. A Tanácshatalom nyomtatványanyagának archiválására vonatkozó, és e nyomtatványanyag begyűjtésére, ill. szétosztására irányuló tevékenységét természetesen nem eszmei, politikai indítékok támasztották alá, hanem a szorosra vett bibliográfiai szempontok, a nemzeti történelmi dokumentumok megőrzésének kötelessége.

A Főfelügyelőséget erre a feladatra Magyar Zoltán szólítja fel, akit ekkor miniszteri biztosként a Szellemi Termékek Országos Tanácsának likvidálásával bíztak meg.¹³ 1919. augusztus 19-én a Nemzeti Múzeum Könyvtára Igazgatóságának címzett levelében a következőket tudatja:

„A Szellemi Termékek Országos Tanácsa liquidálásakor annak raktárában talált propagandairatok további gyűjteményeit azzal a kéréssel van szerencsém megküldeni, hogy azokat vidéki könyvtárak céljaira letétként kezelni és a Múzeumok és Könyvtárak főfelügyelőségének intézkedésére annak idején kiadni méltóztatásuk.”¹⁴

Szeptember 22-én kelt, ugyancsak Melich Jánosnak szóló levelében közli:

¹³ Magyar ekkortájt írt leirataiban és leveleiben még az egykori cégjelzéses levélpapírokat használja, amelyen ott a nyomtatott felirat: „Szellemi Termékek Országos Tanácsa”, és csak egy bélyegzőt üttetett alá: „Liquvidálásra kiküldött miniszteri biztos”.

¹⁴ OSZK Irattár. 201/1020.

„Néhány héttel ez előtt voltam bátor a Nemzeti Múzeum könyvtára részére küldött kommunista röpirat és plakát-gyűjteményen kívül 10 kollekciót letétben a könyvtárban elhelyezni a végből, hogy azokból a Múzeumok Országos Főfelügyelőségének az igényüket később bejelentendő könyvtárakat elégítse ki. — A közoktatásügyi Miniszter Úr Öméltóságának utasítására van szerencsém kérni, hogy levelem átadójának a 10 gyűjteményből egyet, — mely áll egy nagyobb és két kisebb csomagból — kiszolgáltatni méltóztassék. —”

És valóban a levélen ott található az átvevőnek, a debreceni református kollégium igazgatójának, Varga Zsigmondnak a szignója.¹⁵

A Főfelügyelőségénél Gulyás Pált bízzák meg a jegyzék összeállításával és a nyomtatványanyag begyűjtésének felügyeletével. Gulyás 1920. május 21-én jelenti Mellichnek, hogy „a rendelkezésünkre bocsájtott kommunista kiadványokat az idecsatolt jegyzékben felsorolt példányszámban (összesen 3442 darabot) átvettük”¹⁶, és egyúttal jelenti, hogy a hiányzó debreceni nyomtatványanyagok megszerzésére kérte a debreceni református kollégiumot a királyi ügyészségen keresztül. E levélváltások szerint, ha késlekedve is, de 1920. október végén ez meg is történik.

Gulyás Pál ekkor mint előadó írja már alá ezeket az iratokat, szerepe ebben a munkában mégis figyelemreméltó. Magyary Zoltán pedig a következő, Klebelsberg nevével jelzett gyűjteményegyvetemi korszak meghatározó egyénisége lesz.

A Főfelügyelőség élére (id.) Bibó Istvánt nevezik ki miniszteri biztosnak, aki az ellehetetlenült körülmények között is megpróbálja a testületet fenntartani.¹⁷ Azonban ez mind nehezebbé válik. A Főfelügyelőségnek arra sincs lehetősége, hogy a vidéki múzeumok vezetőinek a terület bejárásához a vasúti kedvezményeket biztosítsa. Így Kiss Lajos, a nyíregyházi múzeum igazgatója panaszkodik, hogy nem kapja meg járandóságait és kénytelen kerékpáron „utazgatni” hosszabb utakra is, mert a vasúti jegyekre saját jövedelméből nincs pénze.¹⁸

De a Főfelügyelőség anyagi forrásainak teljes csődjére talán legjellemzőbb Bibónak egy körirata.

„Nemzeti kultúrpolitikánk anyagi támogatására fel kell használni minden eszközt, hogy a közművelődés fokozására fordítható jövedelmünket minél jobban gyarapítsuk. Fontosnak tartom ezért, hogy a tek. Igazgatóság igyekezzék gyűjtésének körét a levélbélyegekre is kiterjeszteni, s úgy, az intézet leveleiről gyűjtse össze a levél vagy boríték szövegének sérelme nélkül kivágható példányokat, mint az intézetben kívül is kísérelje meg minél nagyobb bélyeganyagot megszerezni, főleg a legrégebb és a háború kitörése óta megjelent magyar bélyegekből. Országos Főfelügyelőségünk feladata lesz, hogy ezeket a sorozatokat méltányos áron értékesítse, s ezzel a beküldött [!] intézet jövedelmét minél erősebben fokozza. Hasonlóképpen Országos Főfelügyelőségünkhöz terjesztendő be a megvételre ajánlott bélyeggyűjtemények is.

Kérjük a gyűjtés kiterjesztését továbbá az ex libris rajzokra is, melyek gyűjtését Főfelügyelőségünk szintén tervbe vette. A rendelkezésre álló példányokat lehetőleg több példányban kellene beküldeni. Budapest, 1922. XI. 12.”¹⁹

¹⁵ OSZK Irattár. uo.

¹⁶ OSZK Irattár. uo.

¹⁷ Rendeztetni a feltehetően a Tanácsköztársaság idején hazakerült, „szibériai fogolytáborokból nyert könyvanyagot” és a használhatónak tartott könyveket szétküldeti, vagy a magyar vonatkozásúakat az OSZK-nak ajánlja fel. — OSZK Irattár, 1921.

¹⁸ Nyíregyháza, Vármegyei Múzeum irattára. 1922. máj. 13. JAM 13/1922.

¹⁹ A körirat a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltárban maradt fenn. SzSzmL. IV. B. 411. 6983/1928 asz.

A begyűjtés eredményeiről nem sokat tudunk, és nyilvánvaló, hogy ez a sziszifuszi feladat sikerrel nem kecsegtethet. A Főfelügyelőség elvesztette a hatáskörébe tartozó intézmények javát. Legnagyobb veszteségeit éppen azok okozták, amelyekre a legtöbb gondot fordította az utolsó esztendőben: így a Kassai Múzeum, az Aradi Közművelődési Ház – amelyet egyébként éppen 1913 októberében avattak fel –, a Székely Nemzeti Múzeum és sorolhatnánk tovább. De megszűnt az a társadalmi háttér, amely egykor életre hívta. A kifosztott, szárnyaszegett ország polgárai üres lélekkel néztek a bizonytalan jövőbe, és a mindennapok gondjai eltakarták a nemzeti műveltség régi nagy ábrándjait. Új hitekre, új tennivágyó férfiakra volt szükség, akik a megmaradt értékekkel való sáfárkodás útját meglelik. 1920 nyarán már készen is állnak azok a tervek, amelyek ezt majd megvalósítják.

A Főfelügyelőségre és a Tanácsra azonban ekkor már nincsen szükség. Ereje elapadt, légüres tér vette körül. Nem élhetett tovább.

A Főfelügyelőség és a Tanács működése: irányítási elvek és módszerek

Az állami felügyelet és elismertetése volt a kiindulópontja a Főfelügyelőség szakmai támogatásának, illetve az állami segítyék megtételének. A Főfelügyelőség alapszabályai is már erőteljesen hangsúlyozták ennek fontosságát. Egyrészt valóban így lehetett egységes szakmai elvek és normatívák szerint működtetni a szétszórta és javarészt rendezetlen gyűjteményeket. Másrészt ez azt is jelentette, hogy az állam ellenőrzési jogot szerzett az eddig öntevékeny, szabadon szerveződő mozgalmak felett. Amíg egyik kezével adott tehát, a másikkal ezt bármikor nemcsak visszavehette, de „fegyelmezésre” is készenlétben tartotta. Nem véletlen tehát, hogy melyek voltak azok a gyűjtemények, egyesületek, amelyek nem vetették magukat alá ennek a felügyeletnek: elsősorban a szabad királyi városok, vagy általában a kiváltságokkal felruházott városok és az egyházak. Utóbbiak közül a katolikus egyházra érvényes ez kiváltképp.

Amikor a Főfelügyelőség megalakult, a királyi leiratot az alapszabállyal és egy kérdőívvel együtt – amely a gyűjtemény adatait kérte számon – megküldték a törvényhatóságoknak, községeknek, nagyobb vagy ismert társulatoknak, egyleteknek és természetesen az egyházi központoknak, így a püspökségnek is. Erre érkeztek be a válaszok a kitöltött kérdőívvel együtt. Ezek az ívek adták a későbbiekben a Főfelügyelőség adattárának alapját és a későbbiekben megjelenő – *Magyar Minerva* anyagát.

Fraknói tíz éves jubileumi visszatekintésében felsorolja azokat az egyházi gyűjteményeket és intézményeket, amelyekre a Főfelügyelőség hatásköre kiterjedt. Ezek között azonban egyetlen római katolikus gyűjtemény sincs, csupán protestáns egyházi intézményekről esik szó.²⁰ Ez azért is sajátos, mert a főfelügyelő személyében

²⁰ A „budapesti, debreceni, máramarosszigeti, pápai, sárospataki és százvárosi ev. ref. collégiumoknak, a halasi és hódmezővásárhelyi ev. ref. főgimnáziumoknak, a kézmárki, lócsei és miskolci ág. hitv. egyházaknak könyvtáraik állami felügyelet alá helyezésére” tér ki FRANKÓI *Visszatekintés egy évtized munkásságára* c. cikkében. = Muz. Kvt. Ért. 1907 121–137, 127.

a Főfelügyelőség élén egy katolikus egyházi méltóság állt. A katolikus egyház azonban kereken visszautasította még a válaszdást is a megkeresésre. Egyetlen idevonatkozó iratról sem tudunk, amely a Főfelügyelőséghez megérkezett volna.

Mi történhetett? Általános érvényűnek lehet tekintenünk azt a példát, amelyet kutatásaink során az egri egyházmegye szolgáltatott. Az egri egyházmegyei levéltár iratanyagában fellelhető a kiküldött anyag iratcsomója, a következő ceruzával ráírt megjegyzéssel: „Ő Nagyméltósága rendelete szerint félre tétetik.”²¹

Fraknói ebben a helyzetben különösen sokat várt attól a körirattól, amelyet 1907 nyarán az akkori kultuszminiszter, Apponyi Albert adott ki a római katolikus és görög katolikus egyházi főhatóságokhoz, felkérve őket, „hogy oly területeken, amelyek régi egyházi műtárgyakban gazdagok, külföldi példára egyházmegyei múzeumokat létesíteni igyekezzenek, vagy amennyiben ez ki nem vihető, a használatban nem lévő műtárgyakat kellő biztosítékot nyújtó városi vagy megyei múzeumokban letét gyanánt helyezték el.”²²

A rendelet eredményeiről és végrehajtásáról nincsenek adataink.

A szegény protestáns gyűjteményeket, kollégiumi, gimnáziumi könyvtárakat a szükség azonban előbb-utóbb a feltételekhez kötött állami segélyek elfogadására kényszerítette. Példaként említhetjük a Ráday könyvtárat, amely 1895-től több alkalommal is kapott segélyt. 1904-ben azonban formai okokból megtagadják a segély folyósítását és csak az állami felügyelet elismerése után kapják meg 1905-ben a kért támogatást.²³

A városok közül talán Körmöc szabad királyi és főbányaváros 1899-ben kelt válaszat idézzük.

„... van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy mind a mellett, hogy hivatkozott becses átiratában kifejtettek méltánylása elől el nem zárkoztunk, a városi könyvtárnak és múzeumnak állami felügyelet alá helyezése tárgyában elfoglalt álláspont megváltoztatása, az ez ügyben a városi képviselő testület által hozott határozattal és városi szabályrendeletünk intézkedéseivel szemben – írja a polgármester – egyelőre nincsen módunkban.”²⁴

A visszautasítás okát a polgármesteri irat nem jelöli meg, de valószínű, ez ugyanaz lehetett, mint a Székesfőváros esetében.

Budapest Székesfőváros Tanácsa először 1898-ban utasítja vissza a felügyelet gondolatát. Toldy László főlevéltárnok, akinek feltehetően jó személyes kapcsolatai lehettek Fejérpatakyval, azonban mindent megpróbál, hogy a szerveződő múzeum és könyvtár számára megszerezze az állami segítséget. Így 1900-ban egy beadvánnyal fordul a Tanácshoz, hogy a főfelügyelőség által felkínált kötelepéldányok elfogadásával a könyvtár gyarapítását – külön költségek megkímélésével – megkönnyítsék. A testület a tiszti ügyészséghez utalja a kérdést és szakvéleményt kér. Ez az állami felügyelet nyomatékosan elutasítja: „... ha nem is nagyon, de bizonyos mértékben mégis csak állami rendelkezés alá helyezné a fővárosi múzeumot és könyvtárt, a 12. §. szerint [a Főfelügyelőség alapszabályára való hivatkozás], a kezelési és elszámó-

²¹ Eger, Egyházmegyei Levéltár. Miscellanae. 1684/1898.

²² FRAKNÓI: *Visszatekintés...* (i. m.) 137.

²³ Budapest, Ráday Levéltár, Egyházkerületi jegyzőkönyvek. 1903. okt. 23. 69. – 1905. máj. 3. jkv. 8.

²⁴ OL K 736. 3. cs. 154.

lasi adatok megvizsgálása és rendellenességek feljelentése a miniszterhez, is ki van benne mondva.

És később esetleg új szabályzatot is alkothatna a kormány, amely talán még nagyobb ingerentiát biztosítana az állami felügyeletnek” . . . , amely ha egyszer elfogadott, többet már vissza nem mondható, még akkor sem, ha a segélyezést valamilyen okból a Főfelügyelőség visszavonná. „Ezek a szempontok mindenesetre megfontolandók és mérlegelés tárgyává teendő, hogy ezen bizonyos mérvű állami gyámkodást ellensúlyozza-e az az előny, amely az állami kedvezményekből származhatik.”²⁵

A Tanács a fenti véleményezés alapján természetesen visszautasítja a felügyeletet, sőt a már megküldött kiadványokat is öntudatosan visszaküldi.

Az állami felügyelet elismerése azonban nemcsak korlátokat jelentett, hanem a gyűjtemények fenntartói számára valódi előnyöket is nyújtott. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy – mint azt az alapszabály ismertetésekor láttuk – meglehetősen kemény feltételekhez kötötték a Főfelügyelőség részéről is a támogatásokat. Így feltétlenül volt egy előrehúzó szerepe is ennek a procedúrának, hiszen serkentően hathatott a fenntartókra: ha eljutnak önerőből egy bizonyos szintre, akkor a továbbiakban már állami pénzekből is tudnak gyarapodni. Bár ez nem jelentette azt, hogy a felügyelet kiterjesztésétől megszűnhettek volna az eredeti fenntartó kötelezettségei. Számos példát tudnánk hozni, amikor a Főfelügyelőség felszólítja a vármegyei alispánt, vagy a városi testületet, hogy gondoskodjék bizonyos javakról vagy végeztesen el valamilyen munkákat. Ez ugyanakkor tehát a gyűjtemény gondozó, és a vármegyének, városnak kiszolgáltató tisztviselő számára is védelmet nyújtott.

A Főfelügyelőség munkájának hatékonyságát nagyban befolyásolta a VKM-hez fűződő mindenkori viszonya. Ezen belül is elmondható, hogy a miniszter személyével Wlassics minisztersége alatt – aki a testületek alakulásában is tevékenyen vett részt – az együttműködés zavartalannak látszik. Wlassicsnak valóban szüksége volt egy szakértői testületre, hogy intézkedéseit megalapozottan hozhassa, másrészt áttekintése legyen a terület felett. Ennek megfelelően a kapott felügyelői jelentésekre megtette a konkrét lépéseket. Egy példát hoznánk csak: Fejérpataky egyik korai jelentésére Wlassics a következő leíratot küldi:

„. . . értesítem, hogy kifejezett óhajának eleget teendő, jelen rendelettel egyidejűleg a másolatban idézart leiratokat intéztem Kassa szabad királyi város, Komárom, Csík és Udvarhely vármegyék közönségéhez a Felsőmagyarországi Múzeum Könyvtára, – a Kulcsár könyvtár, s a Székely Nemzeti Múzeum támogatása és felkarolása tárgyában, továbbá megindítottam a kolozsvári egyetemi könyvtár új épületére, a pozsonyi jogakadémiai könyvtár nyilvánossá tételére és a dévai múzeum elhelyezésére vonatkozó tárgyalásokat. Felhívom a Főfelügyelőséget, hogy a marosvásárhelyi gróf Teleki Könyvtár érdekében a fenntartó grófi családnál való közbenjárásra s annak eredményéhez képest javaslattételre, továbbá a selmebányai múzeum s levéltár létesítése ügyében szükséges lépések megtételére s értesítem arról, hogy javaslata alapján átíratot intéztem az igazságügyi miniszter úrhoz a sajtóügyi kötelespéldányoknak a vidéki könyvtárak között leendő szétosztása tárgyában. A felügyelőség tagjainak hozzám felterjesztett jelentéseit ide csatolva azzal küldöm vissza, hogy nekik buzgóságukért köszönetemet a főfelügyelőség kifejezni szíves legyen. . . .”²⁶

²⁵ Bp. Fővárosi Levéltár, IV. 1407. b. (polgármesteri ügyosztályok iratai), VII. 4073–1898.

²⁶ OL K 736. 2. cs. 129. – 1899. május 15.

A hosszas felsorolásból kitűnik, mik voltak azok a teendők, amelyekre a főfelügyelőséget létrehozták és kitűnik az a lendület, amellyel az első időkben a felügyelők és a miniszter belevetették magukat a munkába.

Apponyi rövid minisztersége alatt még látszólag nem törik meg ez a lendület, azonban utódai, Zichy János és kivált Jankovich Béla már nem érezhették át azt a küldetéstudatot, amellyel elődeik a hazai közgyűjtemények, vidéki társulatok és egyletek fejlődését kísérték. A fő gond azonban mindig is elsősorban a költségvetés körül adódott. Bár évről évre nőttek az összegek az I. világháború kitöréséig, ezek folyósításával már a kezdetektől baj volt. Ez nemcsak lassította a munkát, a sok-sok sürgetés, aprólékos, de igen sok — a fennmaradt iratok elszámolása, tanúsága szerint — felesleges feladatot is adott az irodai tollnokoknak. Ennek az irodának a fenntartási költségei évi 5000 forintot tettek ki, amely a következőképpen oszlott meg: személyi járandóságok: 1400, vasúti bérletek: 435, felügyelői utazások, napidíjak: 1200, a főfelügyelőség kiadásában megjelenő könyvtári zsebkönyv munkálatai [*Magyar Minerva*]: 280, szaktanfolyam [régészeti, könyvtári, később természetrajzi]: 1000, irodai átalány: 300, helyiségek fenntartása: 384 forint²⁷.

A szakmai felügyelet gyakorlása általában a helyszínen történt, erről jelentéseket készítettek. Ezekből nemcsak a felügyelőség munkáját követhetjük nyomon, de képet kapunk azokról az állapotokról is, amelyek az 1890-es évek végén, a század elején jellemzik az alakuló új gyűjteményeket. Főként Wosinszky Mór jelentései igen tanulságosak számunkra. Nemcsak közgyűjteményeink nehéz helyzete tárul elénk, de ezekből az írásokból válik világossá, miért is volt olyan égetően szükség egy ilyen szakmai, felügyeleti testület felállítására.

Wosinszky Hampel József helyére lépett, amikor az — alig másfél esztendei közreműködés után — lemondott. Aprólékos, nagy gonddal összeállított, az egész országot bejáró jelentéseiből kirajzolódik vidéki közgyűjteményeink meglehetősen sanyarú állapota. Néhány példa. 1901 nyaráról:

„Aradon ért felügyelői utam kezdetén a legnagyobb csalódás. A Kölcsey Egyesület régészeti múzeumát vagy régiségtárát hiába kerestem, de találtam a város színházépületének II. emeletén elhelyezett szabadságharc múzeumnak egy félre eső, hozzáférhetetlen helyén egy nem is kamrának, hanem fülkének nevezhető, ablak nélküli, egy lépés széles s 2 lépés hosszú, teljesen sötét helyiséget s ebben két kis polczon cserépdarabokat, gipszből utánkészült néhány edényt, s apró lim-lomot. E kis vacak-kamra képezi hazánk egyik legnagyobb, leggazdagabb, legszebb s legintelligensebb városának és vármegyéjének régiségtárát! E kis lim-lomra, amely összesen nem ér meg 100 forintot, a főfelügyelőség 3 éven keresztül összesen 1800 koronát költött.”

És természetesen a visszaélésekre is fény derül egy-egy ilyen helyszíni vizsgálatkor. Még mindig Aradon maradvá:

„Megjegyzem, hogy az évi állami segély a Kölcsey-egyesületnek azon célra adatott, hogy abból Dömötör László tanár Pécskán ásatásokat rendezzen, de az 1899 évi 600.- korona segély nem lett Dömötör Lászlónak átszolgáltatva s nem történt ásatás. Én az ügy tisztázása végett Dömötör Lászlóval felkerestem a Kölcsey-kör elnökét, Varjassy tanfelügyelőt, ki azonban nem adhatott felvilágosítást, de megígérte, hogy megvizsgálja az ügyet és egy héten belül megadja a főfelügyelőségnek az ígért választ. Miután a jelentés a mai napig nem érkezett, de másrészt a főfelügyelőség aktáinak kivonataiból azt látom: hogy 901-ben

²⁷ OL K 736. 3. cs. 166.

121. sz. a. található a Kölcsey-egyesület számadása, Dömötörnek 1899 és 1900 évben végzett ásatásáról felvilágosítás volna ez ügyben az elnökségtől kérelendő.²⁸

„Besztercebányán csak alig egy éve fáradoznak a múzeumon. Sok jóakaratot és buzgóságot, vérmes reményeket, de kevés kézzelfoghatót találtam. Egy régi toronynak egymás fölötti 4 piciny sötét helyiségében van egy kis természetrajzi gyűjtemény, néhány hadtörténeti tárgy, modern majolikák, egy kis numizmatikai kollekció, néhány festmény, ezek között Libaynak aquarelljei s egy kis könyvgyűjtemény, melyben a hazai régészeti kiadványok majd mind képviselve vannak. Nyaktörő rossz lépcsőn lehet csak a teljesen alkalmatlan helyiségekhez hozzá férni, a nagyközönség számára nincsenek is rendes nyitási napok, nem is keresek fel itt senki, ha azonban itt-ott egy-egy kíváncsi turista akad, ki múzeumot keres, hosszabb utánajárással megmutatja ezt neki egy városházi szolgáló. Magam is csak nagy nehezen nyertem beocsátást. . . .”²⁹

„A dévai múzeumot melyre csak hosszú keresés után akadtam, melyet a nagyközönség alig ismer, a főreáliskola udvarának egyik zugában álló rozoga mellék épületben találtam, melyhez egy lakatlan szolgáló lakás és az internátus ragályos betegeinek elhelyezésére szolgáló helyiségen keresztül jutottam. . . .”

„. . . A tárgyak nagy része [a gyulai múzeumban] szabadon hever 12 asztalon, ahonnét a látogató közönség azt veheti ami neki tetszik. Az asztalokon nem korszak szerint vannak a tárgyak kiállítva, hanem összevissza, amint odafértek. Igyekeztek ugyan az utóbbi időben a felügyelőség felszólítására a gyűjteményeket megszámozni, s leltárba venni, de ez egészen hasznavehetetlen munka. Minden asztal tárgyai külön-külön lettek leltározva és pedig nem folytatólagos számokkal, hanem minden egyes asztalon újra egytől kezdve úgy hogy ugyanazon szám annyiszor fordul elő, ahány asztal van [. . .] A vastárgyak nincsenek preparálva s így tovább pusztulnak. Még arra sincs pénzük, hogy időnként felajánlott leleteket megvegyék. A múzeum custosa egy ottani népiskolai öregtanító: Domonkos, kinek azonban régészetről halvány fogalma sincs. . . .”³⁰

„Nagyvárad különálló szépmúzeumában a biharmegyei és nagyvárad régészeti és történelmi egylet régiségei s az Ipolyi-féle nagy becsű gyűjtemény van kiállítva s mindkettőnek külön custosa van. [. . .] Rendezetlenül halomra vannak rakva a legszebb praehistorikus leletek, s a szépen elrendezett pedig úgy látszik szemmérték szerint csoportosítottak, így római kori remek ezüst karvédó mellett egy körülbelül ugyanakkora modern hímezett hálósapka van kiállítva. . . .”³¹

De idézhetünk jó példákat is:

„A gyulafehérvári múzeum keletkezéséről tudomást vehet mindenki, ki a vasútról a városba érkezik. A város legjobban oldotta meg az egyesületi gyűjtemények elhelyezésének kérdését, azzal, midőn a milleneum alkalmával egy virágos kertbe épült óvoda épületét engedte át az egyesület múzeumának. Kellemes benyomást gyakorolnak már a kertben az épület körül s az előcsarnokban csinosan elhelyezett római kőemlékek. A múzeum-épület 4 szobát foglal magában, melyek egyike iroda és laboratóriumnak van berendezve. A gyűjtemény néhány praehistorikus edénytöredék kivételével kizárólag apulumi leletekből áll, melyek nagy gondnal és ízléssel vannak egészen csinos szekrényekben elhelyezve. A szobák festése és berendezése körülbelül 700 frt-ban került, de csak a fele részére talált eddig az egyesület fedezetet. . . .”³²

Máskor kitűnik, hogy a felügyelőség által kapott összegekkel nem megfelelően bánnak: a Kőszeg melletti velemi ásatásokról szólva Wosinszky megjegyzi „. . . többet tesz ki az ásatást vezetőnek személyi kiadása, mint az összes napszámok, amit különben a főfelügyelőség már kifogásolt.” Megállapítja továbbá ugyanitt:

„Sajnos hogy e kiválóan fontos telep gazdag leletei külföldre kerülnek. Biztos tudomásom van arról, hogy ismét előkerült leleteket vásárolt már a British Múzeum, a berlini királyi múzeum; a bécsi udvari múzeum bronzkori termék 9.ik szekrényében pedig magam láttam velemszentvidi tokos kalapácsokat,

²⁸ OL K 736. 5. cs. 447.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

késeket, borotvákat, lándzsákat. . . még pedig a legszebb példányokban. Kőszegen Báró Miske Kálmán-nak [az ásatások vezetőjének] is van egy 7 szekrényt betöltő velemszentvidi remek gyűjteménye. . . Ezen jövedelmező régiségkereskedés folytán kincésások állandóan turják e fontos telepet [. . .] Legfőbb ideje tehát, hogy e fontos telep avatatlan feltűrésének eleje vételessék, s ezt azzal lehetne elérni, ha a Főfelügyelőség a szombathelyi múzeumnak a velemszentvidi ásatásra nagyobb segílyt venne előírányzatba, azon kikötés mellett, hogy a szombathelyi culturegyesület egy a központból kiküldendő szakember vagy a vidéki múzeumok egyik gyakorlottabb custosának vezetése alatt 3–4 héten keresztül egyfolytában eszközöltetne ásatást. . . ”

Wosinszkynek meggyűlik a baja a lelkes megszállott mániákusokkal is. Közülük az egri Bartalos Gyulát említenénk, aki „néhány éven keresztül” 800–1000 Kr. állami segílyt kapott „honfoglaláskori védvonalak” kutatására.

„Miután > honfoglaláskori védvonalak < nem léteznek – írja Wosinszky – kíváncsi voltam, mily iránnyú Bartalosnak kutatása, azért felkerestem őt Egerben. Bartalos óriási szorgalommal félig belevakulva összeírt minden adatot, amit > limes, vár, sánc, árok, ördögárok, csörszárók, ördögtorony, vaskapu, Dömörkapu, gyepű < s hason nevezetek alatt krónikákban s oklevelekben talált [. . .] a helyszíni bejárásoknál ott is látott kőfalakat; illetőleg alapokat ahol csak természetes szikla állott ki a földből, de emberi kéz munkájának nyoma sincs. . . ”³³

A kor kezdetleges viszonyaira utal, hogy a felügyelő gyakran a legelemibb ismeretekre is maga kénytelen megtanítani a gyakorlati terepen a custost. Ez egyaránt vonatkozik az ásatások alapmódszereire, vagy a tárgyak regisztrálására, meghatározására. Ugyancsak Wosinszky írja a temesvári múzeumi látogatásáról beszámoló jelentésében: „Hogy az új custosnak megadhassam a legszükségesebb felvilágosításokat, úgy véltem azt a legcélszerűbben megtenni, hogy kiszedtem a szekrényből a teljesen rendezetlenül kiállított régészeti anyagot s korszakok egymásutánjában csoportosítottam azt. . . ”³⁴ Máskor, így Szabadkán, Gyulán, a már említett Domo-kos tanítóval, a vélhető lelőhelyeken maga kezd – sokszor csak egy napig tartó – próbaásatásokba, hogy gyakorlati útmutatásokat adjon olyanoknak is, akik még ásatásokon soha nem vettek részt.

Wosinszkyt országjáró tapasztalatai meggyőzték arról, hogy az egységes régészeti leírások szabványosítását, egységes keretek közé foglalását haladéktalanul el kell végezni. Így született meg az a szabálygyűjtemény, amely a múzeumi tárgyak leltározásának, katalógizálásának részletekbe menő leírását adja meg. Wosinszky szétküldte tervezetét a többi felügyelőnek is, akik észrevételeiket hozzáfűzték. Ezekből is kiténik, hogy általában a Nemzeti Múzeum gyakorlata volt a példa, de találkozzunk olyan esettel is, ahol nem lévén a Nemzeti Múzeumban a megfelelő gyűjteményegység, külföldi mintát vesznek alapul; így Jankó János a néprajzi anyag számára a berlini gyakorlat követését tartotta megfelelőnek.

A másik sarkalatos kérdés a szakképzés megoldása. A kezdetektől fogva a különféle szaktanfolyamok meghirdetését feladatul tűzték ki. Az első esztendőben már sor került a régészeti szaktanfolyamra, és ennek eredményeit Wosinszky is sok helyen tapasztalta. Azonban – talán Hampel kofai távozása miatt is – hosszú ideig nem került újabbakra sor, és az egész ciklus alatt mindössze két régészeti szaktanfolyam volt. Ugyanakkor a könyvtári szaktanfolyamok sűrű egymásutánban követték

³³ Uo.

³⁴ OL. K 736. 6. cs. 598.

egymást, 1907-ben már az ötödiket hirdették meg. Ennek a programját közölték a *Magyar Könyvszemlében* is.³⁵ A tanfolyam előadói az egyes szakterületek legkiválóbbjai voltak: Fejérpataky, Ferenczi Zoltán, Varju Elemér, Gulyás Pál. Tartalmában is felölelte az akkori követelmények szerinti teljes ismeretanyagot, így paleográfát és kézírattant a legmagasabb óraszámmal (16 óra), könyvtártant (Ferenczi), bibliológiát, könyvismeretet (Varju) és bibliográfiát (Gulyás) 12–12 órában tanulhattak a hallgatók, akiknek egy részét intézményük küldte ki, mások saját költségükön iratkoztak be. A felügyelőség útiköltségüket megtérítette és személyenként 100 koronával járult hozzá egyéb költségeikhez. A résztvevőket maga Fraknói köszöntötte. Ezeknek a nagyon korán indult könyvtári szaktanfolyamoknak köszönhetően is, Fejérpataky már 1902-ben megállapíthatja: „... e tekintetben az állapotok nem mondhatók országszerte rosszaknak, mert a könyvtárak legtöbbjének megvan a jól-rosszul, de valahogy mégis csak vezetett katalógusa, lévén enélkül a könyvtár hasznavehetetlen.”³⁶

1901-ben nyári természetrajzi tanfolyamot is rendeztek, amelynek programját Horváth Géza dolgozta ki, felügyelője pedig Krenner Géza volt.

„A tanfolyam, melynek különösen gyakorlati iránya volt, megtartott július hó első két hetében, részben a nemzeti muzeumban, és a hozzátartozó növénytári osztály helyiségeiben, részben pedig a tud. egyetem ásványtani és geológiai intézetében, és össze volt kötve kirándulásokkal a szabad természetben. . .”³⁷

Az első néprajzi szaktanfolyamot 1903-ban rendezték meg. A szakmai tudás emelésére kézikönyveket és útmutatókat irattak és adtak ki. Így elsőként Ferenczi Zoltán *Könyvtártana* jelent meg 1903-ban, Báthy Zsigmond *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez* c. munkája 1906-ban, Szalay Imrétől az *Útmutató a múzeumok és könyvtárak építéséhez* 1908-ban, Bella Lajostól *Az őstörténelmi régiségtudomány kézikönyve* ugyancsak 1908-ban. Hampel József már 1899-ben megbízást kapott *Ókori régiségek Magyarországon* címmel egy régészeti kézikönyv megírására, amit többször is visszamondott, majd újra elfogadott. Végül a munka nem jelent meg.

Milyen juttatásokkal segítette még a Főfelügyelőség és a Tanács a közgyűjtemények fejlődését?

A könyvtárak számára mindenekelőtt a kötelezpéldányokból való részesedés lehetősége volt a legvonzóbb. Így olyan könyvtárak is benyújtották ez irányú kérelmeket, amelyeket erre nem tartottak érdemesnek. Például a szegedi tisztviselők Otthon-körének folyamodványát azzal utasították el, hogy csak könnyebb olvasmányokat kértek és ezek nem tartoznak a Főfelügyelőség hatáskörébe.³⁸ Általában a vidéki új egyetemek, vagy nagyobb líceumi, kollégiumi, esetenként gimnáziumi könyvtárak részesültek ebből a juttatásból, vagy egy-egy kiemelt múzeumi vagy régészeti társulat.

A háború utáni nehéz helyzetben a külföldi folyóiratok és könyvek beszerzése is – elsősorban anyagi okok miatt – nagy nehézségekbe ütközött. Ezért megalakítják

³⁵ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének ötödik könyvtárnoki szaktanfolyama* = MKsz 1907. 190–191.

³⁶ OL K 736. 5. cs. 499.

³⁷ OL K. 736. 6. cs. 543. Krenner József jelentése.

³⁸ OSZK Irattár 1917.

a Külföldi Folyóiratokat és Könyveket Elosztó Bizottságot. Pekár Gyula az elnök, Isoz Kálmán a főtítkár, Gulyás Pál pedig az előadója a bizottságnak. Utóbbi végzi a folyóiratok szétosztásának és beszerzésének munkáját. 1921. március 30-án Isoz egy leiratot intéz a Főfelügyelőséghez, amelyben felkéri,

„... hogy a vezetése alatt álló intézet könyvtáraiba járt olyan külföldi folyóiratokról és folytatólagos kiadványokról, melyek vétel útján kerültek az intézet birtokába, nyelvek szerint külön-külön csoportosított jegyzéket szíveskedjék összeállítani s bizottságunknak megküldeni, mely jegyzékekben egyúttal az is feltüntetendő, hogy az illető kiadványok szállítása mely időpontnál szakadt meg. Az igények bejelentésénél méltóztassék figyelembe venni, hogy a szóban forgó elmaradt folyóiratokat és könyveket még a legkedvezőbb esetben is előreláthatólag csupán bizonyos ármérsékléssel – esetleg az idegen valutáknak béke áron való felszámításával sikerül majd megszerezniünk s hogy a beszerzési költségek természetesen a kérelmező intézet javadalmát fogják terhelni. . .”

A szükséges példányok beszerzésénél a cserét sem zárják ki, ezért kérnek egy olyan jegyzéket is, amelyben az illető intézmény esetleges cserepéldányait közli. Gulyás Pál júniusi leiratából már az is kiderül, hogy szabályos licitálás folyik az egyes folyóiratokra és példányokra. Ezért a jegyzékeket ezzel a kéréssel küldi vissza:

„szíveskedjék megjelölni, melyek azok a könyvek és folyóiratok, amelyekért az intézet vezetősége a békevaluta tízszeresét (pl. 1 dollárért 50 K-át), melyek azok, amelyekért a békevaluta ötszörösét (1 dollárért 25 K-át), melyek azok, amelyekért a régi békevalutát (1 dollárért 5 K-át) hajlandó fizetni, s végül melyek azok melyekre csupán abban az esetben tart igényt, ha a Bizottságnak módjában lesz őket teljesen ingyen kieszközölni.”

Felhívja a figyelmet arra is, hogy a könyvek és folyóiratok ára külföldön is emelkedett, általában 100%-kal, „úgy hogy pl. egy békeidőben 25 frankos folyóirat kötet ma legalább is 50 frankba kerül s így 500, 250, vagy 50 frank fizetéséről lenne szó.” Az egész akciót különben az amerikaiak kezdeményezték, de megbízott vezetőjük, Ray A. Legato nem számítva ekkora keresletre, az ingyenes szétosztást csak kis mértékben engedélyezte, és a többieknél is csak egy kisebb vagy nagyobb árkedvezmény megadásához járult hozzá.³⁹

A Nemzeti Múzeum könyvtárának duplumait is szétosztották a könyvtárak között. Fejérpataky 1917-ben kelt levele szerint „A Széchenyi orsz. könyvtár másodpéldányainak kiválasztása és jegyzékbe vétele ez idő szerint folyamatban van. Ezen hosszan tartamú munkálat befejezte után a nélkülözhető másodpéldányokat vidéki könyvtárak részére leendő szétosztás céljaira a Múzeumok és Könyvtárak orsz. Főfelügyelőségének fogom átadni. . .”⁴⁰

Az 1922-ben pedig ezeket a duplumokat szétosztották az „elűzött egyetemek között”, mint Bibó 1922 nyarán kelt, a ceglédi városi közművelődési könyvtár kérésére írt válaszából tudjuk.⁴¹

Az állománygyarapítás másik bevált módja volt, hogy egy-egy alkalommal szétküldtek kézikönyveket, irodalomtörténeteket, vagy egyéb történeti munkákat. Így Beöthy Képes *irodalomtörténetét*, az *Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben c.* munkát, stb. Ezzel kívánták kiegészíteni az ajánló jegyzékek anyagát, és biztosíta-

³⁹ Uo.

⁴⁰ OSZK Irattár. 316/1921.

⁴¹ OSZK Irattár. 372/1922.

ni egy-egy általuk fontosnak ítélt mű meglétét. Ebben a tevékenységben főként az Athenaeumra támaszkodtak, amelynél egyébként saját kiadványaikat is nyomtatták.⁴²

Hozzá kell azonban tenni, hogy ezek a juttatások nem voltak érvényesek a népkönyvtárakra, amelyek létesítése a Tanács hatáskörébe tartozott és amelyre ezúttal – a szakirodalom bősége miatt – nem térünk ki.

A múzeumok számára ugyanígy bizonyos esetekben duplumanyagot engedtek át. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1901 augusztusában engedélyezte, hogy a Nemzeti Múzeum éremgyűjteményéből a másodpéldányok átadathassanak a vidéki múzeumok részére, oly feltétellel

„... hogy az illető vidéki múzeum a múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelőségének felügyelete alá tartozzék, azonkívül pedig hogy érdemes legyen az ily kedvezményre. Ez érdemesség elbírálása a múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelősége hatáskörébe tartozik. Kedvező esetben is csupán akkor adhatók másodpéldányok örök letétképp vidéki múzeumoknak, ha mindenkor kellő szám áll belőlük rendelkezésre oly célból, hogy azok a Magyar Nemzeti Múzeum éremtári hiányainak pótlására csereanyagul szolgálhassanak.”⁴³

A meglévő lehetőségek maximális kihasználására törekedtek, így például szétosztották a párizsi világiállítás után használatlanul maradt vitrineket. A vidéki múzeumok gyűjteményeinek rangját letétként kihelyezett tárgyakkal próbálták emelni, főként képzőművészeti anyagok esetében. De antik szobormásolat-gyűjteményeket, vagy egyéb másolatokat festményekről is, jó minőségben küldtek szét. A felügyelőség viszonylag nagy számban foglalkoztatott is festőket, akik külföldi képtárakban készítették ezeket a másolatokat, így Boruth Andort, Éder Gyulát, Burger Lajost, Endrey Sándort, Emericzy Andort, Ferenczy Józsefet, Horthy Bélát, Kacziány Ödönt, Papp Gábort, Segner Lajost, Szamosy Lászlót, B. Brauecker Stinát. Más anyagrészekről „a sokszorosító technika legjobb módszerei szerint készített reprodukciókat” vásároltak meg. Elfogadva azt az elvet, amit Fraknói is vall: „... az ízlés fejlesztésére jó másolatok is hatást gyakorolhatnak, a művészet forrásaiból fakadó nemes gyönyörök részévé tehetik a közönséget.”⁴⁴

A Felügyelőség egy külön körlevélben hívta fel a figyelmet a múzeumi tárgyak vámmentességére vonatkozó, még 1882-ben megalkotott rendeletre, megadva az iránymutatást, sőt a szükséges nyomtatványok mutatványait is mellékelte. Így akarták serkenteni az egyes gyűjtemények vezetését a közvetlen külföldi vásárlásokra, vagy ajándékok megszerzésére.⁴⁵

Egységes elveket dolgoztak ki a leletek és a tárgyak, a kiadványok leírásához és ezzel egy egységes szabványosításra törekedtek. De ugyanennek a jegyében megszabták azt is, hogy milyen méretekben, hogyan építsék az egyes tárlókat, polcokat, berendezési tárgyakat. Egységes tervrajzokat küldtek szét, sokszor még a mesterek címét is megadták.⁴⁶

⁴² OL K 736. 6. cs. 584.

⁴³ OL K 736. 5. cs. 471.

⁴⁴ FRAKNÓI: *Visszatekintés...* (i. m.) 130.

⁴⁵ 1905. III. 14. OL K 736.

⁴⁶ Sopron, Városi Levéltár, IV/39/913.

Az alapszabályok szerint a testület feladata volt a csere megszervezése. 1901-ben a Magyar Tudományos Akadémia közvetítésével, a minisztérium felszólítja a Főfelügyelőséget: véleményezze az akadémiák nemzetközi szövetségének Párizsban hozott határozatát a közkönyvtárak nemzetközi cseréjének megoldására. Fejérvataky válaszában kifejti:

„A könyvek nemzetközi kikölcsönzését szabályozó akadémiai tervzet minden tekintetben kifogástalan és kellő elővigyázatot és garanciát biztosít, amellelt megfelel a nagy részt már most fenálló gyakorlatnak: úgy hogy a fűség hatáskörébe tartozó könyvtárak és gyűjtemények szempontjából nem merülhet fel ellene semmi aggály sem.”⁴⁷

Az így megerősített cserekapcsolatoknak különösen majd 1920 körül lesz igen nagy jelentősége, amikor az az állományok gyarapításának egyik legfontosabb és elérhetőbb módja lesz.

A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó gyűjtemények kötelesek voltak a megadott szempontok szerint minden évben benyújtani a jelentéseiket. Ehhez állandó nyomtatványokat használtak, amelyeken egységesen kapták meg a számadatokat, illetve ezeket kellett kitölteni. Ezt egy írásbeli jelentés egészítette ki, amelyben nemcsak részletesen el kellett számolniuk a kapott összegekről, de fel kellett tüntetni felhasználásukat is. Itt számoltak be az éves ásatások eredményeiről, sokszor tételesen közölve a leletanyagot is. E jelentések alapján, ezeket értékelve, kiegészítve a személyes felügyelői benyomásokkal állapították meg a következő évi segély összegét. Másfelől ezek a jelentések szolgáltak alapul a Főfelügyelőség és a Tanács által közreadott *Magyar Minerva* c. adattár egyes kötetéhez is. Az első *Minerva* 1900-ban jelent meg.

1907-től, a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* megjelenésétől itt is közölték — ha nem is szó szerint — a jelentéseket. Ha az utolsó, már háború alatti évek összefoglalásába betekintünk, mérhetjük fel igazán, mekkora munkát végzett a Főfelügyelőség ez alatt a húsz esztendő alatt és hogyan alakította ki, szilárdította meg hazai közgyűjteményeink egész sorát. Nemcsak új épületeket emeltek és töltöttek meg tartalommal, hanem vidéki városaink javarészeiben tudatosították az igényt a tudományos értékű múzeumok, a közönséget, az olvasókat szolgáló közkönyvtárak megbecsülésére. Patinás vidéki múzeumaink java nemcsak e korban keletkezett, de jellemző arculatát is ekkor nyerte el. Láttuk, ehhez mennyi aprólékos, mindenre kiterjedő és átgondolt irányítási metódus vezetett. Szerencsés találkozás volt ez a magyar közműveltség emelésére szövetkezett közszellemmel, társadalmi akarattal. Ahol ez hiányzott, az elvetett mag nem szökkent szárba és az alapítások elhaltak. Akár népkönyvtárról, akár múzeumi kezdeményezésről volt szó. Az utókor azonban elsősorban az eredményeket látja fontosabbnak, nem a sajátos magyar viszonyok táplálta kudarcokat. Ezért is nyúlt vissza 1934-ben Hóman Bálint a Főfelügyelőség példájához, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán belül felállította a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségét, sőt irányítási módszereiből számosat szinte változtatás nélkül használt fel. Talán abban reménykedett, hogy az újra éledő, erejét visszanyerő ország polgáraiban lesz annyi akarat és tennivágyás, amelynek felhasználásával kiegecsítheti a szűkös állami lehetőségeket. Támogatni az öntevékeny társadalmi tevé-

⁴⁷ OL K 736. 5. cs. 454.

kenységet, ugyanakkor helyes és kívánatos mederbe terelni azt – ez volt az a kettős elv, amelynek sikeres megvalósításával a Múzeumok és Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége és a Tanács a századvégtől az I. világháborúig a magyarországi köz-műveltség emelésének aranykorát teremtette meg.

VOIT, KRISZTINA

**Ein Abriss der Geschichte der öffentlichen Sammlungen seit der
Jahrhundertwende bis 1949. II.**

Die in zwei Teilen veröffentlichte Abhandlung (der erste Teil erschien im Nummer 1/1992 unserer Zeitschrift) gibt einen Überblick des Systems der öffentlichen Sammlungen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Sie sucht eine Antwort an die Frage, welche Rolle die jedesmalige staatliche Direktion in der Gestaltung des gegenwärtigen Systems der ungarländischen öffentlichen Sammlungen spielte, mit welchen Methoden sie die Resultate erreichte, und welche Verbindungen sie mit den verschiedenen sozialen Kräften, Bewegungen und Institutionen hatte. Die Verfasserin war neugierig auch darauf, wie sich die jedesmaligen wissenschaftspolitischen Forderungen in der Gestaltung der verschiedenen Sammlungen verwirklichten. Sie untersuchte auch die Frage, welche eigenartige Elemente in den einzelnen historischen Perioden sich anmeldeten, wer die bestimmenden Individualitäten, die Richtungsweisenden und die Vollstrecker waren. Und nicht in letzten Range: wie diese kulturpolitische Tätigkeit zu werten ist. Die Abhandlung gibt eine Antwort an diese Fragen anhand eines reichen Archiv- und Quellenmaterials.

KÖZLEMÉNYEK

A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde. A nagy jezsuita történészről, Pray Györgyről elnevezett kódexben fennmaradt *Halotti beszéd* és a hozzá tartozó *Intelmek* több mint két évszázada foglalkoztatja tudásainkat. A beszédet ihlető latin szermóról Balázs János írt legutóbb terjedelmes tanulmányt.¹ A kódex a fentiekben kívül tartalmaz egy másik latin beszédet is, melyre liturgiátörténészeinken kívül eddig senki sem figyelt fel.

A kérdéses beszéd a *Pray-kódex* egészének másolásánál² későbbi; Bartoniek Emma,³ majd Radó Polikárp⁴ írását a 13. századra datálta. A kódex ún. „kis szakramentárium” részében a 142. fólió rectójáról az eredeti szöveget levakarták, s helyére egy, a „Domine si fuisses hic” szentírási szakasz kapcsán a purgatórium tanát tárgyaló beszédet másoltak.

Előtte a f. 141r–v-n Szent Kolombán apát és Szent Borbála miséjéhez található 3–3 saját könyörgés. Szent Kolombán apát miséjének itt lévő szövegei ebben a formában nem lehetők föl a legnevezetesebb szakramentáriumokban.⁵ Az egyik veronai *Sacramentarium Gregorianum*ban lévő Szent Zénó-mise könyörgéseinek átírásával állunk szemben.⁶ A Szent Borbálát tisztelő orációk kiadott forrása a *Sankt-Galleni Szakramentárium*.⁷

Utána a f. 142v-n Szent Zsigmond és társai miséjének áldozás utáni könyörgését olvassuk, forrása jelenleg ismeretlen, minden valószínűség szerint az előzőhöz hasonlóan eredetileg más szent vagy szentek tiszteletére írt szöveg adaptálásával állunk szemben. Következésképpen a 142. f. rectóján Szent Zsigmond és társai miséjének 1. és 2. könyörgése lehetett, valamint még egy szent három saját könyörgése. Egy fólión hat közepes terjedelmű könyörgés található. Az ún. kis szakramentárium szentjei Adalberttól (f. 137r) Borbáláig (f. 141v) naptári sorrendet követnek, míg utánuk a f. 142v-n Zsigmond és társai (május 1.), Severius és Severianus (november 8.), valamint Wolfgang (október 7.) nem követik azt. Ezért nem lehet arra következtetni, melyik szent tiszteletére imádkozott könyörgések tűntek el a „rasura” folytán. Annyit mégis elmondhatunk: a kivakarást végző személy nem tartotta olyan fontosnak Szent Zsigmond tiszteletét, hogy miséjét érintetlenül hagyja. Nyugodtan föl lehet tételezni: az illető helynyerő műveletének végzése előtt szemügyre vette a kis szakramentárium szövegeit és fontolgatta, melyik oldalt áldozza föl. Ha az utolsó oldalt választotta volna, akkor ezt figyelmen kívül hagyhatnánk. De mert nem így történt, joggal feltételezhetjük, választásának volt jelentősége. Szent Zsigmond ereklyéi 1354-ben kerültek a prágai székesegyházba, és közép-európai kultusza ekkor lendült fel.⁸ Bár a szóban forgó beszéd írásának a 13. századra történő datálása korainak tűnik,⁹ mindenesetre biztos, hogy a f. 142r levakarása a

¹ BALÁZS János: *Magyar deáksg.* Bp. 1980. 451–486.

² MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezésének problémái* = MKsz 1971. 1–24.

³ BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi.* Bp. 1940. 5.

⁴ P. RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* . . . Bp. 1974. 44.

⁵ Angouleme-i szakramentárium, Bergamói szakramentárium, Fuldai szakramentárium, Sankt-Galleni szakramentárium, Sacramentarium Gelasianum, Sacramentarium Gregorianum.

⁶ Verona LXXXVI.

⁷ MOHLBERG, L. C.: *Das Frankische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Ueberlieferung* Münster-W. 1939.

⁸ *Leakon für Theologie und Kirche*, IX. 748.

⁹ Mr. Jean Vezin a 14. század első évtizedeire datálja.

„translatio” előtt történt. A kódex a 13. század derekától már Pozsonyban volt,¹⁰ s a 14. század közepétől Prágában kibontakozott kultusz minden bizonnyal itt is érezte hatását.

A szóban forgó szöveget Kniewald Károly eredetileg Szűz Mária kis officiumának vélte. Bartoniek Emma közölte az incipitet és explicitet,¹¹ de tovább nem foglalkozott vele. Kühár Flóris volt az első, aki az egész beszédet elolvasta, ám szövegét ő sem tartotta közlésre érdemesnek. Ugyanakkor azt bizonygatta, hogy szerzőjét Bernát spalatói érsekben (1199–1217) kell keresni.¹² Fönmaradt egy megjegyzés Bernátról: „composuit etiam librum sermorum”¹³. Tudjuk még, hogy a somogyvári apátságnak néhány éven keresztül (1204–1210) kommandátora volt. A *Pray-kódex* pedig 1203-tól 1216-ig Somogyvárott tartózkodhatott, a kis szakramentárium végén található igen ritka Szent Egyed-szekvencia¹⁴ tanúsága szerint. Az írás paleográfiai jellegzetességeit figyelembe nem véve Kühár Flóris ezekre az adatokra alapozva vélte föllelni a f. 142r-n Bernát érsek elveszett beszédeinek egyikét.

A beszéd egy másik lejegyzését sikerült megtalálni egy prédikáció-gyűjteményben, melyet jelenleg Lille városának könyvtárában őriznek.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy míg a *Pray-kódex* a szöveget teljes terjedelemben hozza, addig a francia kódex annak csak kétharmadát tartalmazza. A beszédre vonatkozó néhány megjegyzésünk előtt azonban következzeék maga a szöveg.¹⁶

Domine si fuisses hic etc. (Johannes 11,21) F. 142.r.

- 1 Christus qui solus animas in inferno liberavit, dedit hominibus potestatem ut succurrere possint positus in purgatorio, et ex quo Christus in propria persona hanc legationem implevit, non est mirum si orationes et elemosinas nostras mittamus nos pro ipsis ad Dominum. Unde in hoc evangelio videns suspiria et lacrimas sororum, Dominus Lazarum resuscitavit, sic precibus fidelium animas a
- 5 purgatorio liberat. Quod cum posset sine precibus, vult quod amicus eius gratiae referantur. Sicut princeps puniendum non exaudit, sed eum, qui interpellat pro eo. Dicit ergo. *Domine si fuisses hic, frater meus non fuisset mortuus*. Misticte intelligitur hoc de morte gehennae. Quoniam si Dominus per gratiam esset cum Lazaro, non moreretur morte gehennae. Nota quidam moriuntur in deserto. Quidam in Egypto. Quidam in terra promissionis. Primi dies bonae vitae non incipiunt. Secundi
- 10 dimidiat. Tertii perficiunt. De primis David: *vir sanguinum et dolosi* (Ps 54,24). De secundis *dum adhuc ordiret, bene vivere succidit me* (Is 38,12). De tertiis mortuus Abraham *pleno dierum* (Jer 6,11). Primi ducuntur in puteum inferni, secundum illud: *deduces eos in puteum interitus* (Ps 54,24). Secundi ad portas inferni, in purgatorium. Unde: *ego dixi in dimidio dierum meorum* etc. (Is 38, 10). Tertii ad gloriam. Unde: *cum dederit dilectis suis sompnum, ecce hereditatem* etc. (Ps 126,2–3).
- 15 Primi cantant triplex vae, quia Deum offenderunt, quia diabolo consenserunt, quia torquebuntur in perpetuum. Secundi lamentum in purgatorio, ut per orationes et elemosinas eis succurramus. Tertii cantant in caelo. Crudeles sunt qui in purgatorio existentibus non succurrunt. De quibus dicitur: *omnes amici eius spreverunt eam* (Lm 1,2). Animae enim in tormentis clamant: *miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei* (Lm 19,21). Numquam sic probatur amicus, quam
- 20 in tali necessitatis articulo. Magister Hugo post mortem suam cuidam concanonico suo quem prae

¹⁰ RADÓ P.: *i. m.* 42.

¹¹ BARTONIEK E.: *i. m.* 5.

¹² KÜHÁR FLÓRIS: *A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemiörténeti értéke* = MKsz 1939. 213–233.

¹³ GOMBOS, F.: *Catalogus fontium historiae hungaricae*. . . T. III. 2227. nr. 4781.

¹⁴ CHEVALIER, U.: *Repertorium hymnologicum*. nr. 19211.

¹⁵ Lille, Bibl. Mun. 107. Mademoiselle Marie d'Harcourt szíves jóindulatának köszönhetem, hogy az I.R.H.T.-ben dolgozhattam, ezúton köszönöm segítségét.

¹⁶ A feloldott rövidítések jelölésétől eltekintettem, valamint a jelenlegi latin helyesírást követtem a minden jelentőséget nélkülöző esetekben. A lábjegyzetek Lille városa kódexében található szöveg eltéréseit adják. Mr. Jean Vezin, a párizsi École pratique des Hautes Études professzora volt szíves az átírást ellenőrizni, segítségéért és irányításáért itt fejezem ki hálás köszönetemet.

* Textus originalis rasmus est, manus s. XIII. (s. XIV?) Lille, Bibl. Mun. 107. F. 96–96v. *1. sor:* in inferno liberavit/liberavit in inferno; *4. sor:* a/in; *6. sor:* puniendum/punientem; *10. sor:* dimidiat/dimidiunt; *10–11. sor:* secundis autem add.; *11. sor:* mortuus est add.; Abraham/Habraham; pleno/plenus; *15. sor:* cantant/habent. *24. sor:* pro eo laborasset/laborasset pro eo; ei iterum/iterum ei; *26–27. sor:* sua ponitus/sua positu; *27. sor:* dicit om.; *28. sor:* qui semper add.; vana mundi/mundi varia; *36. sor:* aer inficiatur/inficiatur aer; *37. sor:* proicitur/prohicitur; *38. sor:* quidam: hic finitur in c. 107.

caeteris dilexit, apparuit, turpis et graviter afflicto, quem duo daemones flagellando et a dextris et a sinistris duxerunt. Quem cum concanonicus quis esset requireret, respondit: sum quondam tuus socius. Requisite quare tales penas tolleraret dixit: propter gnosyas, sed si mihi subvenires, cito liberarer. Unde postquam ille in vigiliis pro eo laborasset, apparuit ei iterum speciosus. Debemus ergo mortuis subvenire et nos sumus morituri. Nichil est certius morte. Quidam Burgensis audiens semel a quodam quod utilis esset mortis recordatio, feretrum in camera sua positus ferculis impleverat et pauperibus dividebat. Quoniam ut dicit Gregorius, necesse est ut iam se reputet mortuum qui se cogitat moriturum. Mortui omnia vana mundi relinquunt, quae in tribus consistunt: in carnis suavitate, in rerum cupiditate, in amicorum societate. Primum relinquit in infirmitate. Secundum in morte. Tertium in sepulchro. Quia *opera tantum illorum secuntur illos* (Ap 14,13). Attende brevitatem vitae quam multi *messes colligunt* (cf. Jer 40,10), *racemos vindempniant* (cf. Mich 7,1), vestes novas praeparant, et tamen illa non gustant, istis non induuntur. Quidam considerans se cito moriturum relicto patre et claustrum interiunt et caetera. Attende quam *amara mors* (cf 1 Reg 15,32) cor enim hominis in morte prae nimio labore in duo dividitur, nasus fregit, dentes nigrescunt, facies pallescit. Vanae et nervi corporis rumpuntur. Cadaver vero mortuum in aquis non proicitur, ne aquae corrumpuntur, in aere non suspenditur, ne aer inficiatur sed sicut venenum pessimum in foramen proicitur, terra super ipsum velociter tumulatur, ne ab hominibus videatur. Ecce gloria mundi quali fine clauditur. Quod considerans quidam phylsophus semper fleuit. Si quis autem cum dolore aegritudinem vel mortem suscipit, signum est quod Deum non diligit. Si aliquis esset in tenebris et incarceratus, gauderet si aliquis carcerem confringeret. Ergo enim magna laetitia est infirmitas suscipienda, quia in infirmitate carcer noster effoditur. In morte penitus deferitur et anima ad dominum suum libera progreditur. *Noli ergo contristari sicut et caeteri qui spem non habent* (1Th 4,13). Si contristamini in morte amicorum, consolemini quia in caelesti patria ipsos invenietis. Unde Dominus discipulis de morte contristantibus ait: *si diligeritis me gauderetis utique* (Jo 14,28) et cetera. Est autem triplex mors animae. Nonne gehennae. De prima: vidua vi inde inest(?). De secunda: *Domini domini exitus mortis* (Ps 67, 21). De tertia: *sicut oves in inferno positi sunt* (Ps 48, 15). Infernus est locus quasi pascuosus in quo cibus erit, de quo dicit Iob: *caput aspidis suggeret, interficiet eos lingua viperarum* (20,16) et sicut post prandium solent homines solaciari animae in inferno. Unde Iob: *transibunt ab aquis nivium ad calorem nivium et* (24,19) in omnibus hiis pascuis *mors peccati mortalis depascet eos* (Ps 48,15). Et notandum quod quattuor sunt viae post mortem. Una adulterorum in mortali culpa decentium, quae ducit eos ad infernum. Alia infantium parvulorum circa septimum, et ducit eos in purgatorium. Tertia nondum paenitentiam plenientium et ducit in purgatorium. Quarta sine peccati macula decentium, quae ducit ad caeli palatium. Qui ubi fuerint corpus Christi ibi congregabuntur et aquilae idest animae fideles scilicet corpus Christi in caelo sunt. Ergo et animae sanctorum illuc congregabuntur. Amen.

A francia kódex Pierre de Reims OP beszédeit tartalmazza, de a kérdéses szöveg a kódex leírója szerint nem tőle származik.

A 13. századból két Pierre de Reims-t ismerünk. Az egyik dominikánus, s a híres párizsi Saint-Jacques konvent első priorjai közé tartozik,¹⁷ majd Agen püspöke, 1242-ben¹⁸ vagy 1247-ben¹⁹ halt meg. Arról nevezetes, hogy beszédeit Páduai Szent Antal neve alatt tette közzé.²⁰ A dominikánus szerzetesből lett püspök kommentálta a „Domine si fuisses hic” kezdetű jánosi szakaszt,²¹ de ez nem azonos az általunk vizsgált alkotással.

A teljesség kedvéért kell megemlíteni a másik, ugyane névre hallgató személyt, aki a párizsi egyetem „artes liberales” fakultásán volt magister 1299–1300 között, és a Saint-Victor-i apátságban 1300 táján

¹⁷ Mandonnet szerint 1227-től 1230-ig volt prior, cf. DAVY, M.-M.: *Les sermons universitaires parisiens*. Paris 1931. 138.

¹⁸ SCHNEYER, J. B.: *Repertorium der Lateinischen Sermones des Mittelalters. IV.* 732.

¹⁹ LONGÈRE, Jean: *La prédication médiévale*. Paris, 1983. 236.

²⁰ LONGÈRE, J.: *i. m. uo. i. h.*

²¹ cf. SCHNEYER: *i. m. uo. i. h.*

halt meg.²² Ez utóbbi személye csak azért érdekes, mert a beszéd exempluma Hugues de Saint-Victorról szól. Az a tény, hogy a francia kódexben – melyet a 13. században másoltak a leíró szerint, minden közelebbi megjelölést mellőzve állapítja meg ezt – a vizsgált szövegnek csak kétharmada található meg, s ez is azt a benyomást kelti, mintha a scriptor egy lap üresen maradt részére utólag másolta volna le, egy föltevést tesz lehetővé. Elképzelhető, hogy a másolás munkája a 13. század végén történt, s a dominikánus Pierre de Reims beszédeinek másolója az általunk vizsgált beszédet a Saint-Victor-i apátságban meghalt Pierre de Reims írásai között találta, ám összetévesztve a két személyt, gyűjteményét örömmel és sietve egészítette ki ezzel a darabbal. Ezt a föltevést nem áll szándékunkban bizonyított igazságként állítani, viszont e lehetőség a biztos tények – vagyis a két hasonnevelő személy közel egykorú léte, a beszédeknek egy kódexben történt találkozása, a vizsgáladásunk középpontjában álló szöveg Hugues de Saint Victor említő exempluma, valamint a később élt Pierre de Reimsnek a Saint-Victor-i apátsághoz való egyfajta, pontosabban meg nem határozható tartozása – ismeretében indokolttá teszi föltevésünk rögzítését.

Van a beszédben egy szó, amely ritkasága folytán vonja magára figyelmünket, s ez a „solatiari”, másodlagos jelentésében Du Cange *Glossarium*a szerint²³ ez a szó csupán egy szerzőnél fordul elő 1333 előtt: Arnulf liseux-i püspökénél, aki Hugues de Saint Victor halála után bő négy évtizeddel a Saint-Victor-i apátságban halt meg, püspöki tisztétől visszavonultan.²⁴ Egy szó, kifejezés nem bizonyíthatja, hogy esetleg Arnulf lenne a beszéd szerzője. Leveleinek latinságát összevetve a szóban forgó írással, lényeges eltéréseket tapasztalhatunk. Mégis, mert Arnulf sorsa, legalábbis élete utolsó éveiben, a híres párizsi apátsághoz kötődik, valamint az általa használt „solatiari” második legkorábbi előfordulása miatt érdemes erre egy mondat erejéig kitérni.

Az exemplum több helyen előfordul.²⁵ A magyar és francia forrás egyaránt „propter gnosyas”-t említ a purgatóriumbeli büntetés okaként, ugyanakkor Cheritoni Odo „propter gnosisim”-ot.²⁶ Ez a kifejezés mutathat az exemplum első rögzítőjének személye felé? Elmélyültebb kutatás még földerítheti, különösen ha a teológiatörténeti hátteret is figyelembe veszi.

Miért kellett a neves párizsi teológusnak a purgatóriumban vizekennie? „Propter gnosisim!” Nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az exemplum szerzője nem tette magáévá Saint-Victor legnagyobb teológusának, kortársai szerint az „új Ágostonnak” biblia-szemléletét, vagyis a *Szerutrás* „historia” értékének előtérbe helyezését. Igaz, Hugues fölfogásával olyan hagyományokkal került ellentétbe, melyek nemegyszer az Atyák, pl. Nagy Szent Gergely tekintélyére hivatkoztak.²⁷

Az exemplum-műfajnak sokáig nem tulajdonítottak semmi ismeretközlő értéket a történészek. A hagiográfiai irodalom újraértékeléséhez²⁸ hasonlóan az exemplum is komoly történelmi forrássá válik szakavatott kutatások révén.²⁹ Nincs mód itt kitérni az exemplum hatékonyságára,³⁰ sem arra, hogyan jelzi

²² GLORIEUX, P.: *La faculté des arts et ses maîtres au XIII siècle*. Paris, 1971. 433.

²³ DU CANGE: *Glossarium*. . . 2. ed. A Francia Tudományos Akadémia „Comité Du Cange” intézetében személyesen is meggyőződhettem Du Cange állításának helyességéről Mme Duchet-Suchaux jóvoltából, kinek nem felejttem el köszönetemet nyilvánítani.

²⁴ MOLIMIER, A.: *Les sources de l'histoire de France. II*. Paris, 1902. 200. nr. 1908. Levelei PL 201-ben található. cf. még *Hist. litt. de la France XIV*. 304–334.

²⁵ TUBACH, F. C.: *Index exemplorum*. Helsinki, 1969. nr. 5065. WELTER, J.Th.: *Speculum laicorum*. 1914. Compilation d'exempla anglais de la fin du XIII. siècle. 62. 304. CANTIMPRÉ, Thomas: *Bonum universale de apibus* (ed. Duaci 1627). Ám itt Hugues büntetésének oka: „dum viverem, accipere renui disciplinam”.

²⁶ WELTER, J.Th.: *i. m. i. h.*

²⁷ BACON, Roger: *Études sur Hugues de Saint-Victor*. Paris, 1963; GILSON, Étienne: *La philosophie au Moyen-Age, I*. 303–306; DE GHELLINCK, J.: *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*. 2 ed. 1955. 51–54; CHENU, M.-D.: *La théologie au douzième siècle*. Paris, 1976. 3. ed. 200–202; DE LUBAC, H.: *Exegèse médiévale, II/1*. 287–360.

²⁸ *Hagiographie, cultures, sociétés*. Paris, 1981.

²⁹ BREMOND, C. – LE GOFF, J. – SCHMITT, J. Cl.: *L', exemplum*. 1982.

³⁰ BERLIOZ, J.: *Le récit efficace: l'exemplum au service de la prédication (XIIIe–XVe siècles)*. MEFRM-92-1980-1, 113–146.

a sok-sok exemplum továbbadása — átvétele egyben a kultúra terjedését.³¹ Ezek részletezése nélkül is nyugodtan állapíthatjuk, hogy bár szerénynek tűnő, mégis jelentőséggel bíró a Pray-kódex e később bemásolt beszéd-vázlata. Tartalmazza a hazánkig eljutott és napjainkig fennmaradt első exemplumok egyikét, mely kora talán legnépszerűbb teológiai témáját, a purgatóriumot illusztrálja. Az exemplum műfaja a továbbiakban szerzte Európához hasonlóan hazánkban is egyre népszerűbbé lett, egészen a „középkor alkonyáig”. Erre legékezebb bizonyíték Temesvári Pelbárt munkássága.³² A tárgyilagosság kedvéért illik megemlíteni, hogy ha némi változással is, de a protestantizmus és a katolikus megújulás ígéhirdetésében sem veszített jelentőségéből.

A purgatórium témáját mesteri módon dolgozza föl a szerző,³³ a Biblián túl használja a híres „*Moralia*”-t is.³⁴ Drámai színekkel jelentkezik a tárgyalt beszédben az „amara mors” téma, a „cadaver” föl-bomlásának érzékletes részletezésével, majd „venenum pessimum”-ként történő tárgyalásával.

Az „*ecce gloria mundi quali fine clauditur*” tanulság Petrus Damianus „*Apologeticum de contemptu saeculi*” szerzetesek számára írt opusculumának a „*De contemptu mundi*” műfajjá válásával (legkiemelkedőbb képviselője Lothar von Segni, a későbbi III. Ince pápa) egyetemesé tett gondolatvilágából forrászik, hogy majd beletorkolljon az „*ars moriendi*” és a „*danse macabre*” műfajokba, melyek a középkorvégi eszmei áramlatokban éppoly otthon érzik magukat, mint a „humanizmus” és „reneszánsz” nevekkel illeti szellemi mozgalmakban.³⁵

Utolsó kérdés: hogyan jutott el ez a beszéd hazánkba? Nem ez az egyetlen, s szinte megmagyarázhatatlan fölbukkanása irodalmi alkotásoknak, melyek csak Franciaországban és hazánkban fordulnak elő.³⁶ A deákság mellett az erősen központosított kormányzatú s így nemzetközi jelleggel rendelkező koldulórendek segítettek a középkori Magyarországot, hogy az európai eszmeáramlatokba bekapcsolódhasson, s valóságilag egy Nyugatot járt kolduló szerzetes hozhatta magával s másolta le a *Pray-kódex* eme kevésbé ismert beszédét.

Elsődleges célunk a szöveg közlése volt, amely minden látszólagos jelentéktelensége ellenére adalék a középkori magyarországi prédikáció történetéhez.

TÖRÖK JÓZSEF

'Das puch von menschlicher eigenschaft'. Ein Beitrag zur volkssprachigen Rezeption Innozenz' III. im Spätmittelalter. Unter den mittelalterlichen deutschen Codices der Széchényi-Nationalbibliothek befindet sich eine Handschrift, die in der spätmittelalterlichen nationalsprachigen Rezeption des hochmittelalterlichen lateinischen Schrifttums einen hohen Stellenwert besitzt. Cod. Germ. 10, der zwar 1967 bereits registriert, jedoch seither nicht untersucht wurde, ist eine der Millstätter Handschriften, die mit dem Nachlass des Miklós Jankovich (1772–1846) in die Széchényi-Nationalbibliothek gelangten.¹ Wie diese Codices in den Besitz des berühmten ungarischen Bibliophilen übergegangen sind, darüber haben wir zumeist nur Vermutungen.

³¹ GEREMEK, Bronislaw: *L'exemplum et la circulation de la culture au Moyen-Age*. MEFROM – 92–1980–1, 153–179.

³² KATONA Lajos: *Temesvári Pelbárt példái*. Bp. 1902.

³³ LE GOFF, J.: *La naissance du Purgatoire*. Paris, 1981.

³⁴ GREGORIUS: *Opera Omnia. T. I.* Velence, 1744. 428. E.

³⁵ *Le sentiment de la mort au Moyen-Age*. Québec, 1979.; CHAUNU, P.: *Le temps des réformes*. Paris, 1976. 181–182; ARIES, Ph.: *L'homme devant la mort*. Paris, 1977. 112–133; HUIZINGA, J.: *A középkor alkonya*. 2. ed. Bp. 1976. 106–115.

³⁶ MEZEY László: *Deákság és Európa*. Bp. 1979. Bologna vagy Párizs c. fejezete, valamint TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Bp. 1977. 129. 133.

¹ VIZKELETY, A.: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi = Carinthia I.* 157 (1967), S. 290–295. Über eine weitere Handschrift siehe VIZKELETY, A.: *Maria, Thron Salomonis. Bildbeschreibung einer Millstätter Handschrift von 1427 in der Széchényi-Nationalbibliothek von Budapest = Carinthia I.* 180/100 (1990). S. 275–284.

Die in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts gegründete Benediktinerabtei Millstatt gehörte im Mittelalter zu den bedeutendsten Kulturzentren Kärntens.² Im Jahre 1476 wurde das Stift aufgehoben und das Kloster ging in eine Niederlassung der Georgsritter über, bis es im Jahre 1602 an die Grazer Jesuiten übergeben wurde. Noch vor der Übergabe wurden jedoch zweimal, 1577 und 1585, größere Bücherbestände nach Graz überführt. Trotz dieser Transporte blieb ein erheblicher Teil der Bibliothek in Millstatt zurück. Nach der Aufhebung des Jesuitenordens wurde dieser Restbestand an die Lyzeumbibliothek in Klagenfurt abgeliefert. Dabei konnte es – wie üblich – zu Mißbräuchen kommen. Daß viele Bücher nie nach Klagenfurt abgeliefert wurden, sondern durch Antiquarbuchhändler in den Handel geraten sind, darauf haben bereits Simon Laschitzer und Robert Eisler hingewiesen.³ Auch die heute in der Széchényi-Nationalbibliothek liegenden Millstätter Handschriften konnten auf ähnliche Weise in den Besitz des Miklós Jankovich gelangen, der seit den 90er Jahren des 18. Jahrhunderts mit österreichischen und deutschen Antiquarbuchhändlern in Verbindung stand.⁴

Cod. Germ. 10 enthält eine stark erweiterte Verdeutschung des Traktates *De miseria humanae conditionis* Papst Innozenz' III. (1198–1216). *Das buch von menschlicher eigenschafft* des Petrus von Ainstetten wurde der „Edeln meiner gnädigen frauen Barbare von Twiffenpach“ gewidmet (Bl. 3r). In der früheren Literatur war das Entstehungsdatum der Handschrift nur annähernd angegeben (1. Hälfte – Mitte des 15. Jhs.).⁵ Erst bei der gründlichen Untersuchung des Textes ist mir gelungen, die genaue, im Text verborgene Entstehungszeit der Bearbeitung festzustellen. Auf Bl. 141r spricht Petrus über die Zunahme der Sünden: „Noch hat sich die sünde von der selben zeit [d. h. von der Sintflut an, P. L.] von tag zetag gemert vnd gemeret vnter geistlichen vnd weltlichen menschen, das der sünden Nie als vil sind gewesen als yecz, da man zalt nach crist gepurd tausent vierhundert vnd drew vnd dreissigk Jar“.

Eine Untersuchung der deutschen Rezeptionsgeschichte des Traktats *De miseria* steht noch aus. Die vorliegende kleine Studie hat die Absicht, zu dieser Frage einen Beitrag zu leisten. Einerseits versuche ich die Breite der Rezeption des Traktates *De miseria* in den europäischen Literaturen darzustellen und damit zu beweisen, daß die Übertragung des Petrus von Ainstetten keine marginale Erscheinung ist. Andererseits möchte ich ihr Verhältnis zu den anderen, zumeist nur fragmentarisch überlieferten, deutschsprachigen Übersetzungen feststellen. Da es eine umfassende Darstellung der lateinischen und volkssprachigen Rezeptionen bzw. Übersetzungen nicht vorhanden ist, will die folgende Aufstellung, außer der deutschsprachigen Überlieferung, keine Vollständigkeit anstreben.⁶

Der Traktat *De miseria*, den Lothar von Segni, der spätere Innozenz III. noch in seiner Kardinalszeit verfaßte, war eines der verbreitetsten Werke der mittelalterlichen *Contemptus-mundi*-Literatur. Allein die große Zahl der erhaltenen Handschriften und Drucke zeugt für seine Beliebtheit: wir besitzen 672 Handschriften und 52 Drucke, die vollständig oder fragmentarisch den Text enthalten.⁷

² Über die Geschichte des Klosters Millstatt siehe WEINZIERL-FISCHER, E.: *Geschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 33). Klagenfurt, 1951. Über die Geschichte der Millstätter Bibliothek vgl. MAIROLD, M.: *Die Millstätter Bibliothek* = Carinthia I 170 (1980). S. 87–103. u. 3 Tafeln.

³ LASCHITZER, S.: *Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifte Eberndorf und Millstatt. Die Millstätter Bibliothek* = Carinthia 72 (1882). S. 115–117.; EISLER, R.: *Die illuminierten Handschriften in Kärnten* (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, Bd. 3). Leipzig, 1907. S. 8–9.

⁴ VIZKELETY: a. a. O. (1967). S. 291.; BERLÁSZ J.: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa* (Die Entstehung und das Schicksal der Büchersammlungen des Miklós Jankovich) = OSZK Évkönyve 1970–71. 124–126.

⁵ VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bd. I. Bp. 1969. S. 22–25; EIS, G. – KEIL, G.: *Nachträge zum Verfasserlexikon* = Studia Neophilologica 43 (1971). S. 414; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2. Aufl., Hrsg. von K. RUH, Bd. 7., Berlin–New York, 1989. Sp. 496.

⁶ Die umfassendste Zusammenstellung der Rezeptionen und Übersetzungen finden wir in LEWIS, R. E.: *Lotario dei Segni (Pope Innocent III), De Miseria Conditionis Humane*. Athens, 1978. S. 3ff. Der Traktat Papst Innozenz' III. wird zitiert nach der Ausgabe von MACCARONE, M.: *Lotharii Cardinalis (Innocentii III) De miseria humane conditionis*. Lucani, 1955.

⁷ LEWIS: a. a. O., S. 3.

Das Werk wurde auch von den mittellateinischen Autoren vielfach benutzt. Besonders die aszetisch-moralische Literatur greift oft auf ihn zurück. So zitieren den Traktat zum Beispiel Johannes Nider (um 1380–1438) in seinem *Dispositorium moriendi*, Albertano da Brescia (Anfang 13. Jh. – um 1270) in dem *Liber consolationis et consilii*, Bernhardin von Siena (1380–1444) in seinen *Sermones* oder Jacobus van Gruitrode (gest. 1475) in dem *Speculum aureum anime peccatricis*. Sogar John Wyclif (um 1320–1384) führt ihn in seinem *Tractatus de mandatis divinis* an. Insgesamt sind mir 17 lateinische Werke bekannt, die Zitate aus dem Traktat *De miseria* entlehnt haben.⁸

Ähnlich steht es mit der volkssprachigen Literatur. In einem ungarischen, in zwei italienischen, in vier französischen, in sechs englischen und in sechs deutschen (insgesamt also in 19) Werken des Mittelalters wird der Traktat zitiert. Vor allem didaktische Gedichte, moraltheologische und catechetische Schriften griffen gerne auf den Text des Lotharius zurück. In zwei berühmten didaktischen Gedichten, im französischen *Le besant de Dieu* des Guillaume le clerc de Normandie (um 1180/90 – nach 1238) und im englischen *The Pricke of Conscience* (I. Hälfte des 14. Jhs.) lassen sich Zitate aus dem Traktat mehrmals feststellen. Die populärtheologische Schrift *A Lital Treys of Seven Deadly Sins* des englischen Karmeliten Richard Lavyngham (gest. 1381) übernimmt Partien aus dem II. Buch des Traktates, aber auch Geoffrey Chaucer (um 1340 – 1400) führt ihn in seinem Werk *The Canterbury Tales* an.⁹ In der ungarischen Literatur des Mittelalters gibt es auch eine kleine Schrift, die das Werk ohne genaue Quellenangabe zitiert. Es handelt sich um den Traktat *A halálról* (Über den Tod), der in zwei Codices (Bod-Codex und Lobkowitz-Codex, beide aus dem 16. Jh.) überliefert ist.¹⁰ Der erste Teil des ungarischen Traktates ist eine Übertragung des 6. Kapitels des oben erwähnten, Jacobus van Gruitrode zugeschriebenen *Speculum aureum anime peccatricis* und enthält ein Zitat aus dem 4. Kapitel des III. Buches der Schrift *De miseria*.¹¹

Untersucht man näher die deutsche Literatur des Mittelalters, so stellt sich heraus, daß in ihr dieselben Erscheinungsformen der Rezeption zu belegen sind, wie in den anderen europäischen Literaturen. Hier versuche ich alle mir bekannten Textzeugen aufzuzählen.

1. Eine der Hauptquellen für das didaktische Gedicht *Martina* Hugos von Langenstein (2. Hälfte des 13. Jhs.) war das Buch Papst Innozenz' III.¹²
2. Die Dekalogerklärung *Das Buch der zehn Gebote* des Marquard von Lindau (gest. 1392) und
3. die catechetische Schrift *Himmelsstraße* des Stephan von Landskrona (gest. 1477) entnehmen je eine Stelle aus dem Werk.¹³
4. Der *Sündenspiegel* des mittelniederdeutschen Josep (15. Jh.) entnimmt Abschnitte dem Traktat.¹⁴
5. Der in 8 Handschriften überlieferte anonyme Traktat *Von menschlicher Hinfalligkeit* (15. Jh.) enthält Exzerpte aus I/1, 4, 5, 7, 9, 10 und 28.¹⁵
6. Ein weiterer Textzeuge kann der aszetische Traktat *Der goldene Spiegel der armen sündigen Seele* (15. Jh.) sein, auch ihm liegt nämlich das *Speculum aureum* zugrunde.¹⁶ Dieser Text war für mich nicht zugänglich, es ist aber wahrscheinlich, daß auch in ihm der Traktat Innozenz' III. zitiert wird.

Die Wirkung des Traktates beweisen auch die zahlreichen volkssprachigen Vers- und Prosatübersetzungen. Eine besondere Art der Übertragungen bilden die Verstübersetzungen. Hier sind drei Werke zu erwähnen: das französische Gedicht *Double lay de la fragilité humaine* des Eustache Deschamps (um 1346 – um 1407), die französische Verstübertragung *Le passe temps de tout homme et de toute femme*

⁸ ebda; Vgl. RUDOLF, P. R.: *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln-Graz, 1957. S. 13; 117; MACCARONE: a. a. O., S. X.

⁹ LEVIS: a. a. O., S. 3ff.

¹⁰ *Régi magyar kódexek 2. szám, Bod-kódex*. Bp., 1987. S. 71; *Nyelvelméletár XIV, Lobkowitz codex*, 1890. S. 106.

¹¹ Vgl. HOLIK, F.: *Adalékok codexeink forrásaihoz* (Beiträge zu den Quellen unserer Codices) = ItK 32 (1922). S. 121–130. Holik schreibt jedoch das *Speculum aureum* Dionys dem Kartäuser zu.

¹² KÖHLER, R.: *Quellennachweise zu Hugo's von Langenstein Martina* = Germania 8 (1863). S. 15–35.

¹³ RUDOLF: a. a. O., S. 105; 107.

¹⁴ *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 4., 1983. Sp. 873–876.

¹⁵ ebda, Bd. 6., 1987. Sp. 398–399.

¹⁶ Vgl. ebda, Bd. 3., 1981. Sp. 91–92.

des Guillaume Alexis (2. Hälfte des 15. Jhs.)¹⁷ und das anonyme spanische Gedicht *Libro de miseria de omne* (14. Jh.).¹⁸

Als letzte Gruppe haben wir noch die für unseren Beitrag wichtigsten Prosaübersetzungen zu besprechen. Wir besitzen eine niederländische, zwei italienische, vier spanische, fünf irische und sieben französische Handschriften, die eine vollständige oder fragmentarische Prosaübersetzung des Traktates enthalten.¹⁹ In deutscher Sprache sind uns fünf Übersetzungen überliefert:

1. Ein Fragment, Augsburg UB, Oett.-Wall. Cod. III. 1. 8° 8, Bl. 301r–301v, 15. Jh.
2. Eine Handschrift der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin: mgq 1133, Bl. 54r–69v, 2. Hälfte des 15. Jhs.²⁰
3. Die Übersetzung des Petrus von Ainstetten: Budapest, Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. Germ. 10, Bl. 3r–225v, 1433.²¹
4. Eine Übertragung des 14. Jahrhunderts: Olmütz, Stud. Bibl., cod. 74 (olim I VI 4), 66va–87vb, um 1370.²²
5. Eine Übersetzung in einer Handschrift der Stiftsbibliothek Heiligenkreuz, cod. 165, Fol. 209–233, 15. Jh.²³

Die folgende Tabelle soll eine Übersicht über die Entstehungszeit der 34 volkssprachigen Übersetzungen sein:

Entstehungszeit	Zahl der Handschriften
13. Jh.	1
13–15. Jh.	1
14. Jh.	7
14–15. Jh.	1
15. Jh.	23
16. Jh.	1

Die chronologische Liste zeigt, daß die Mehrzahl der Handschriften aus dem Spätmittelalter, genauer aus dem 14. und 15. Jahrhundert stammt. Diese Tatsache ist natürlich kein Zufall, da sich die spätmittelalterliche Literatur besonders gern mit dem Tod, mit der Weltverachtung beschäftigte. Die Breite der Rezeption und die große Zahl der volkssprachigen Übersetzungen beweisen, daß die Übertragung des Petrus von Ainstetten, die ebenfalls aus dem 15. Jahrhundert stammt, keine Einzelerscheinung in der mittelalterlichen Literatur ist, sondern sie schließt sich einer europäischen Tradition an.

Das Werk des Petrus von Ainstetten besitzt in der deutschsprachigen religiösen Übersetzungsliteratur des Spätmittelalters einen besonders hohen Stellenwert: es scheint die einzige vollständige deutsche Prosaübersetzung des Traktates *De miseria* zu sein.

1. Cod. III, 1, 8° 8 der UB Augsburg enthält nur ein kurzes Fragment: nur das 2. und die erste Hälfte des 3. Kapitels des III. Buches wurden übersetzt. Aus den Worten des unbekanntenen Übersetzers kann man folgern, daß er wohl auch nicht die Absicht hatte, das ganze Werk zu verdeutschen: „Der Ewig Cardinal genant Lottarius, darnach geworden ein bapst Innocencius der dritt genant, der hatt geschriben einen tractat von der armüt der menschlichen aigenschafft, vs dem han Ich dis nach geschribne gezo-gen, kintlich In das tutsch verwandelt.“

¹⁷ LEWIS: a. a. O., S. 4; 67 Anm. 10.

¹⁸ *Libro de miseria de omne, edic. y anotaciones de Miguel Artigas* = Boletín de la Biblioteca Méndez y Pelayo I, 1919; II, 1920. Vgl. ALBORG, J. L.: *Historia de la literatura española*. Tomo I, Madrid, 1970. S. 308.

¹⁹ LEWIS: a. a. O., S. 67. Anm. 10.

²⁰ DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*. Bd. II, 1970. S. 195. Vgl. STAMMLER, W.: *Mittelalterliche Prosa in deutscher Sprache*. In: *Deutsche Philologie im Aufriß*, Hrsg. von W. STAMMLER. Bd. II, 1954. Sp. 1464.

²¹ VIZKELETY: a. a. O. (1969). S. 22–25.

²² *Handschriften in Olmütz*. = *Germania* 20 (1875), S. 255; Vgl. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 4., 1983. Sp. 391.

²³ *Xenia Bernardina*, pars II, tom. I, 1891. S. 162.

2. Auch der in der Beliner Handschrift mgq 1133 überlieferte Text ist keine vollständige Übersetzung. In der ersten Hälfte der Erbauungsschrift *von menschlicher durftikait* (Bl. 54r–69v) hat der Übersetzer I/1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 21 und 22 vollständig, I/13, 14, 15 und 17 stark verkürzend übertragen.
3. Auf Bl. 3r–225v der Handschrift Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek ist – wie oben erwähnt – eine vollständige, jedoch stark erweiterte Übertragung überliefert. Die Verdeutschung des lateinischen Originals beträgt nur ca. 50–55 Bll., der restliche Teil, fast drei Viertel des ganzen deutschen Textes, ist die Erweiterung des Petrus von Ainstetten. Obwohl von den 90 Kapiteln des Traktates *De miseria* sieben (I/27, 35, 40; III/1, 2, 3, 8) nicht übersetzt wurden, kann man die Verdeutschung als vollständig betrachten. Drei Kapitel (III/2, 3, 8) fehlen nämlich bereits in jener Handschriftengruppe des Traktates, die der Übersetzung des Petrus zugrunde lag.²⁴ Es fehlen also eigentlich nur vier Kapitel (I/27, 35, 40; III/1). Warum sie nicht verdeutscht wurden, wissen wir nicht. Diese drei Übersetzungen (Nr. 1–3) sind von einander unabhängig.
4. Die Handschriften, die in den Bibliotheken in Olmütz bzw. in Heiligenkreuz liegen, waren für mich nicht zugänglich, so konnte ich nicht untersuchen, ob sie vollständige oder fragmentarische Übertragungen enthalten. Ich halte jedoch für sehr wahrscheinlich, daß auch cod. 74/(olim I VI 4) der Stud. Bibliothek Olmütz und cod. 165 der Stiftsbibliothek Heiligenkreuz keine vollständige Übertragung enthalten, denn ihr Umfang (ca. 20 Bll. in cod 74 (olim I VI 4) bzw. ca 24 Bll. in cod 165) ist wesentlich kleiner, als der der Verdeutschung des Petrus von Ainstetten (ca. 50–55 Bll.). Wenn auch diese beiden Handschriften die Übersetzung des lateinischen Originals nur fragmentarisch überliefern, so ist die Übertragung in der Handschrift Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek die einzige vollständige deutschsprachige Übersetzung des Traktates *De miseria*.

Maria Mairold zählt in ihrem Aufsatz über die Millstätter Bibliothek diejenigen Handschriften auf, die in der Literaturgeschichte des Mittelalters eine bedeutende Stellung einnehmen.²⁵ Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek wird unter diesen Handschriften nicht erwähnt. Ich hoffe, der vorliegende Beitrag beweist, daß diese Liste mit Cod. Germ. 10 ergänzt werden kann.

PÉTER LÓKÓS

Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe.* A magyarországi református és evangélikus egyház számára ismert, hogy a 16. század folyamán milyen sok magyar ment Wittenbergbe azért, hogy azon az egyetemen tanuljon, ahol az egyház megreformálása elindult. Csaknem hatszázan voltak, akik Melancthon haláláig (1560) a két nagy tanítót és prédikátort, Luthert és Melancthont még közvetlenül hallgatták. Ehhez a század végéig még több mint négyszázan jöttek. Nemesek és tehetős polgárok teremtették elő a külföldi tanulmányok költségeit a gyülekezet ifjai számára, hogy kereskedőkhöz csatlakozva a távoli városba indulhassanak, ott az új eszmekicset megismerjék, majd hazájukba is elvigyék. A wittenbergi polgárok szívesen fogadták őket mint jól fizető vendégeket. Azoknak, akik hazulról nem hozták magukkal a német tudást, bizony nem volt könnyű dolguk a mindennapi életben és az istentiszteletben, amely ott az ország nyelvén folyt. Melancthon, a figyelmes pedagógus, ezen úgy próbált segíteni, hogy vasárnap reggelenként hatkor maga köré gyűjtötte a külföldi diákokat, nagyobb részt magyarokat, és latinul magyarázta nekik az evangéliumot, kérdésekkel serkentette a megértést s a figyelmet, és útmutatást adott nekik életvitelükhöz. Kérte ugyanakkor, hogy patronáltjai hazájukról is meséljenek, s élénk érdeklődéssel fordult a töröksújtotta Magyarország felé. Wittenbergben a szépszájú „magyar natio” azzal is segített magán, hogy 1555-ben egy coetust, vagyis tanuló- és életközösséget hozott létre. Saját könyvtárat alapítottak, előadásokat, vitákat rendeztek és támogatták egymást. Amikor pedig a szép tanulóéveknek búcsút kellett mondani, ünnepséget szerveztek, s útravalóul latin emlékverset (propemptica) írtak a távozó barátoknak. Néhány ezek közül fennmaradt.

Míg a jobbára evangélikus nyugatmagyarországiak, s felvidéki magyarok és szlovákok számára magától értetődő volt, hogy Wittenbergbe mentek, hogy tudásban gyarapodjanak és meggyőződésükben

²⁴ Vgl. MACCARONE: a. a. O., S. XXVIIIff.; LEWIS: a. a. O., S. 51ff., 279ff.

²⁵ MAIROLD: a. a. O., S. 93ff.

* A részletes, bőséges jegyzettel ellátott német nyelvű dolgozatot a Gutenberg Jahrbuch fogja közölni 1993-ban.

erősödjenek, vagy néhányan éppen csak azért, hogy ott avassák őket lelkipásztorrá, másként áll a dolog Kálvin és genfi követője. Théodore de Bèze (magyarosan Béza) híveivel. Ezek inkább fordulhattak volna Genf vagy az akkor református Heidelberg felé, ahogy ezt egyre növekvő számban meg is tették. Mint-hogy azonban számukra a wittenbergi látogatás hagyományossá vált, meglehetősen hosszú ideig ragaszkodtak is hozzá. Melanchthon ötlete és felfogása ezt megkönnyítette nekik. Melanchthon az úrvacsoratanban nem követte Luther nézetét, és kereste az összekötő kapcsot a svájci teológusok véleményével. Luther radikális hívei ezért őt és hasonló felfogású tanítványait mint „kriptokálvinistákat” támadták. A szóbeli támadások azonban Melanchthon halála után két ízben is, 1574-ben és 1592-ben, tettekké fajultak. A szász választófejedelmi kormányzat felülvizsgálta a professzorok és lelkészek teológiai álláspontját, sokukat elűzték hivatalukból, vagy mint Melanchthon vejét, Caspar Peucert, hosszú fogságba vetették, sőt Nicolaus Crell kancellárt, aki ugyancsak ezt a (kálvini) irányzatot támogatta, lefejezték (1601). A magyarországi református diákokat is érintették ezek az események. Minthogy pedig felfogásukból nem akartak engedni, csapatostól hagyták el a wittenbergi egyetemet, szállásadóik nagy sajnálatára. Érdekes, hogy éppen e két üldözési hullám közé esik a magyar coetus virágzásának ideje. A hallgatók száma nagy volt, s a közösségen belüli szellemi élet igen élénk. Nemesek is jöttek, mint pl. Forgách Mihály báró, barátaikkal és mentorokkal. Éppen őt egy tanév-re az egyetem rektorává is megválasztották.

Magyar könyvtárakban a közelmúltban olyan könyveket találtunk, amelyek őrzik az egykori szellemiség nyomát, ahogy az emberek közvetlen módon kifejezésre juttatták nézeteiket. E könyvek kötését wittenbergi műhelyben készítették, mégis Kálvin és Béza aranyozott portréjának lemezével vannak díszítve. Az előbbi portréját „Jézus Krisztus kiváló szolgája”, Bézáét „Isten hűséges szolgája” felirat kíséri.

A két könyv egyikét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzik (jelzete: 542.609), s biztos, hogy magyar diák megbízásából kötötték be. A natúrszínű bőrkötés előtáblájának D K T betűi Demetrius Krakka Transylvanus nevét rejtik, aki Forgách Mihály kísérőjeként ment Wittenbergbe, ott immatrikuláltatta magát, s később a sárospataki református kollégium tanára és rektora lett. A könyv, amelyet Kálvin és Béza portréjával díszítve 1587-ben így köttetett be, a francia államférfi és világi teológus, Philippe de Mornay *De veritate religionis Christianae* (Leiden, 1587) c. művét tartalmazza. A kötéstabla belsőjéből kiáztatott, egykor kasírozott lapokon magyar és latin nyelvű írásgyakorlatok olvashatók, s igen valószínű, hogy ezek — feltehetően iskolai füzet formájában — egykor Krakka tanítómaster kezében is voltak. A könyv később is magyar tulajdonban maradt, a címlap bejegyzése szerint nem kisebb ember mint Körmendi György, a negyven prédikátor egyikének tulajdonában. A kézirásos bejegyzés szövege: EHK / obvenit gratis / post excessum / divi Martyris / beati R[everendi vagy Reformationis] C[onfessoris] Domini / Georgii Quermendi / Senioris T[ractatus] Bars[iensis] / ex oblatione viduae. Körmendi György 1704-ben hunyt el.

A másik, Kálvin és Béza portréjával díszített, bőrkötésű könyv a pápai Református Kollégium Könyvtárában található (jelzete: K III 457). Kálvin alapvető teológiai művét, az *Institutio Christianae religionis* tartalmazza 1585-ből (Genf). Előtábláján belül két bejegyzés van. Mindkettőt áthúzták, az egyik ezáltal teljesen olvashatatlaná vált. A másik: 1612 / Johannis Varady / Provisor Cibinien[sis] 25 Maji m[anu] propria. A címlapon is több bejegyzés látható, de egy kivételével valamennyit áthúzták. Legfőképpen: Est Joannis Prakaz [?] a.d. 1674 [?] 27. A nyomdászjelvénytől jobbra: Est Georg Szelei / Ab anno 1655 / die 11 Junii / In Deo confisus / nunquam confusus. / valore[?] flo. 1 den 65. A címlap alján: Danielis H.Féli ab Anno 1752. Ez az egyetlen áthúzás nélküli bejegyzés a könyvben, de érdekes módon ugyanez a név kivehető a nyomdászjelvény bal oldalán lévő áthúzott szövegből is. Kérdés, hogy Georg Szelei azonos-e Szelei Luka Györggyel, a pápai református püspökkel, aki 1665-ben halt meg. Két műve ismeretes, a *Disputatio theologica de veris, visibilibus Christi ecclesiae notis* és a *Disputatio theologica de ecclesia* című, mindkettőt Franckerben 1632-ben adták ki (RMK III 1478 és 1479). Az egyiket a név: Georgius L. Szelinus a másikon Georgius Szel.

A kötés előtábláján 1588-as évszám és supralibrosként D T M betűk vannak, amelyek alatt kivehető a korábbiak is: I K V (esetleg L K V). Ezek a betűk nem hozhatók kapcsolatba egyetlen ez idő tájt Wittenbergben tanuló magyar diákkal sem. A D T M monogram nagyon találma Debreczeni Tankó Miklós nevével, de csakis ebben a magyaros sorrendben, ami szokatlan, viszont megmagyarázható azzal, hogy az I K V betűket ily módon könnyen át lehetett alakítani D T M-re. Debreczeni Tankó Miklós több

mint két évig tanult Wittenbergben, s éppen 1588. szeptember 29-re datálódnak barátai és honfitársai Wittenbergben hozzá írt búcsúversei.

A két kötés ugyanabban a wittenbergi műhelyben készült. A magyar tulajdonosokra utaló bejegyzések pedig a pápai kötet esetében is alátámasztják azt a feltevést, hogy a tulajdonosok (I K V), és még inkább a második (D T M) a wittenbergi magyar coetus tagjai voltak.

A Wittenbergben készített kötések Kálvin- és Béza-képei végül is meglepőek és magyarázatra szorulnak. Annál is inkább, mert a reformátusok kerültek személyek ábrázolását, s lehetőleg nonfiguratív elemekkel díszítették könyvkötéseiket. A Luther-követőknek semmi okuk nem volt arra, hogy épp a két genfi teológus személyét emeljék ki. A Melanchthon-híveknek pedig, akik megértéssel voltak a kálvini teológia iránt, az állami ellenőrzés miatt az effajta dolgokkal szemben óvatosan kellett viselkedniük. Csak a Wittenbergben tanuló magyarokat nem riaszthatta vissza semmi attól – s ezt kezdeményezték és meg is valósították –, hogy Luther Wittenbergjében a maguk szellemi hőseit jelentessék meg akár ilyen módon is.

Tovább erősíti ezt az a tény, hogy Béza képe egy egyleveles nyomtatványon is terjedt Wittenbergszerte a tollából származó zsolnárvesssel együtt.

Ugyanakkor szó sincs arról, hogy megtagadták volna Luthert és Melanchthont. A debreceni, pápai és sárospataki református kollégiumi könyvtárakban található olyan könyvek, köztük még Kálvin művei is, melyek bőrkötését egykori tulajdonosaik, Wittenbergben tanuló kálvinista magyar diákok, adott esetben a két wittenbergi reformátor, Luther és Melanchthon képeivel díszítették.

KONRAD VON RABENAU – ROZSONDAI MARIANNE

Ismeretlen gyászvers Zrínyiről a British Libraryben. A British Library Sloane-gyűjteményében, a kézirattár Sloane 1381. jelzetű kötetében számos, más kéz által bemásolt verset találunk Joachim ab Hirtenberg Pastoriustól. Ez a több nyelven, de főképp latinul író tudós humanista 1611-ben született a sziléziai Glogówban és 1681-ben, hetvenéves korában halt meg Fromborkban (az akkori Frauenbergben). Hosszú és változatos élete során ez az evangélikusnak született német anyanyelvű pedagógus sokfelé utazott külföldön (Németalföldön kívül járt Angliában is), tanított az elbingai protestáns gimnáziumban, majd Danckában (a mai Gdańskban) a helyi, nagytekintélyű középiskolában (ahol korábban Szepesi Csombor Márton is tanult) alkalmazták, ahol tiszteletbeli professzori címet is kapott. 1660-ban Lipót császár nemességet adományozott Pastoriusnak, aki ettől fogva használta az „ab Hirtenberg” utónevet. Számos történelmi és pedagógiai művön kívül – amelyek között fontos hely illeti meg hollandiai kiadású lengyel történetét, *Florus Polonicus*-át – Pastorius nagyon sok latin költeményt is írt, s elsősorban ezzel tarthat igényt különös figyelmünkre. Ő írta ugyanis azt a pársoros latin verset, amely a *Lacrymae Hungaricae* című londoni gyászlapon¹ „a legbátrabb férfi, Zrínyi Miklós gróf” halálát siratta. Bár ez a kis versgyűjtemény a szerzőt csak mint „Joach. a H. Pastor”-t tünteti föl, e sorok írója már a nemrég magyar fakszimilében kiadott angol Zrínyi-életrajzról írt recenziójában² rámutatott, hogy itt valószínűleg Pastoriusról van szó. Nem tudjuk, hogyan került a londoni Zrínyi-gyászlapot valószínűleg kezdeményező és szerkesztő Jászberényi P. Pálhoz 1664 legvégén, vagy 1665 elején ez a hatsoros vers. Elképzelhető, hogy Pastorius versét kinyomtatták valamilyen alkalmi (ma már fel nem lelhető) német kiadványban, s ebből került aztán, Schilling páter egy verséhez hasonlóan, egy példány Londonba, az anyagot gyűjtő Jászberényihez.

Bár a londoni Zrínyi-gyászlap versének eredeti megjelenési helyét (amennyiben az nem kéziratban jutott el Londonba) továbbra is homály, fedi, most felbukkant egy újabb Pastorius-vers ugyanerről a témáról, ami mutatja, mennyire megkapta ezt a latinul verselő németajkú „Polonust”³ a törökverő gróf Zrínyi Miklós halála. Ennek az újabban talált tizenkét soros versnek a címe: *In obitum longe bellicosissimi belli Ducis Serinii, inter venandum (ie. cubaru) ab Apro interempti*, vagyis a régóta vitézkedő Zrínyi

¹ *Lacrymae Hungaricae. In luctuosum fatum Illustrissimi et Excellentissimi D. D. Nicolai Comitis a Zeremy...* London, Apud Nath. Brook in Cornhill. Fakszimiléje az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról* (Bp. 1987.) 356. lapján.

² *Irodalomtörténet*, 1989. 2, 393–400.

³ A leideni egyetem matrikulájában, 1636-ban mint „Joachim Hirthenius, Polonus” szerepel.

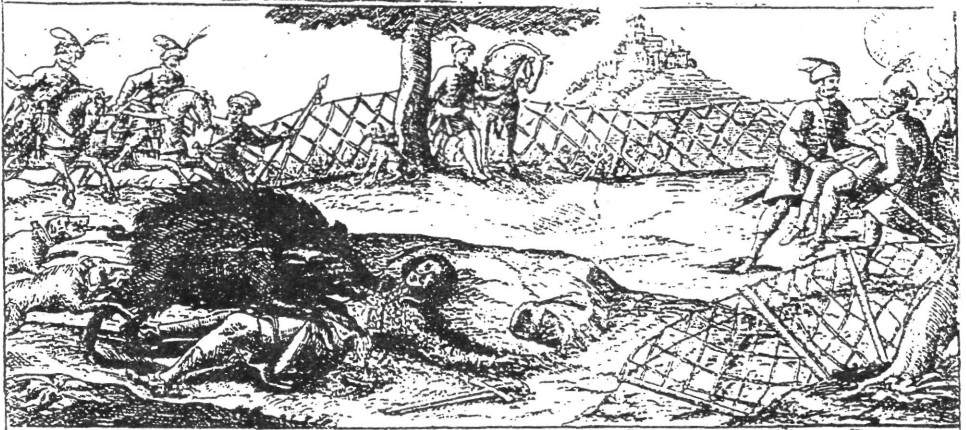

Abbildung Der Eräurigen Begebenheit: Des Edelen und Tapfferen Helden
den Graff. Nicolaus, von Serini, welcher, erbärmlicher weise, auf der Jagt, vor
einem großen wilden Schwein, ist gehauen, und umgebracht worden. geschehen
den 18. Novembris. a. n. 1666. M. Martin Zimmermann del. A. 1666.

Kézirat: J. P. Titius.

Korabeli kép gróf Zrínyi Miklós haláláról. British Library, 1750. c. I. 43**.

grófnak, vadászat közben (vagyis fekvő testhelyzetben esett) vadkan általi haláláról írott vers. A vers a Sloane-gyűjtemény 1381. számú kéziratkötetének 56 és 56/v lapján található, egy *In sepulchri Moysis* vagyis Mózes sírjáról írt vers tőzsomszédságában. A vers minden bizonnyal Pastorius műve – a megelőző lapokon más Pastorius-epitáfiumok is olvashatók, pl. Erazmusról több darab, egy Hevelius korán elhalt kisleányról, egy az ugyancsak Danckában működő tanárról, J. P. Titiusról és másokról. Lejegyzőjük (másolójuk?) egy Jacob Pragestus nevű orvos és polihisztor volt, aki személyes ismerős lehetett Pastoriusnak, hiszen az egyik itt lejegyzett hosszú latin vers címe a következő: *Pugnam Davidis cum Goliatho delineatum a me Gedani 1666 recitatum*, vagyis hogy ezt a Dávid–Góliát témájú verset, amit 1666-ban Danckában szavaltak, ott jegyezte le a beíró. Az 1381. számú kézirat az ő omniáriuma volt, rengeteg latin, néhány német verssel és nyelvi szószedetekkel.

Lehetséges, hogy ez a korábban Hamburgban, majd Londonban élő Pragest azonos azzal a „Jacobus Pragestus”-szal, akit mint stralsundi illetőségű pomeránust jegyeztek be a königsbergi egyetem jogi karára 1669. november hatodikán.⁴ Ha ez így van, Pragest 1650 táján születhetett, Königsberg előtt egy ideig Danckában tanult, és úgy tűnik, hamarosan pályát változtatott, mert a British Libraryben fennmaradt receptkönyve alapján már 1673-ban orvosi stúdiumokkal foglalkozott.⁵ 1677-ben még Hamburgban élt, itt volt 1693-ban is, de közben már járhatott Angliában, mert egy másik jegyzetfüzetében fennmaradt néhány latin nyelvű verse Cambridge-ről, 1686-os keltezéssel.⁶ Nem tudjuk megmondani, véglegesen mikor települt át Angliába; 1701-ben mindenesetre Sir Hans Sloane-nal levelezett, mert szeretett volna tisztességet (helyettes titkárságot) kapni a londoni Royal Society nevű nagy hírvű tudós társaságban. Ebben az igyekezetében ugyan Nicholas Staphorst is támogatta egy Sloane-hoz írt levélben, mondván, hogy Pragest „igen becsületes, több nyelvben jártas, és már eléggé idős ember,⁷ de úgy hisszük, Pragest állásából nem lett semmi, neve nem fordul elő a Society kiadott jegyzőkönyveiben. Alighanem Londonban halt meg, ezért került hagyatéka a Sloane-gyűjteménybe.

⁴ *Die Matrikel der Albertus Universität zu Königsberg*, II. Band, Leipzig, 1911–12.

⁵ *Praeparationes medicamentorum*, British Library, Sloane MS 1368.

⁶ British Library, Sloane MS 1378, fol. 28 és 29.

⁷ uo. Sloane MS 4038, fol. 267.

Az alábbiakban közöljük Pastorius Zrínyi-epitáfiumát, amelyben Zrínyi Miklós szelleme beszél, latin eredetiben és magyar fordításban. Az utóbbi elkészítésében Kulcsár Péter segített a fordítónak; ezért neki itt mondunk köszönetet. A fordítás mellett közöljük még azt az ugyancsak német földön (Augsburgban?) készült korabeli metszetet, amely ma a londoni British Library alkalmi nyomtatványgyűjteményében található (1750.c.1.43** jelzet alatt), s amelynek címe: *Abbildung der trawigen begebenheit... és készítője Martin Zimmerman.*

Joachim ab Hirtenberg Pastorius:

*In obitum longe bellicosissimi belli Ducis Serinii,
inter venandum (ie cubaru) ab Apro interempti*

Concharum strepitus inter nutritus et arma,
Pannoniae semper spesque decusque meae:
Serinius dicor. Romani Caesaris Atlas
Qui sua commisit castra tuenda mihi.
Nec quenquam, nisi me, praefecit Martis habenis,
Nota etenim bello vivida virtus erat.
Non me Turca suo prostravit acinace saevus
Saepe caput petiit quamlibet ille meum!
Fulmineo spamantis apri sum dente peremptus,
Dum varias sector per iuga vasta feras.
Nec queror infernas quamvis cito rapta sub umbras,
Non potui fato nobiliore mori.

*A hosszú háborúkban vitézkedő Zrínyi grófnak
vadászati közben (vagyis fekvé) történt, vadkan általi haláláról*

Kürtök hangja között és fegyverben aki felnőtt,
S dísznek, Pannoniám fényének is hivatott:
Zrínyi vagyok. Császárnak Atlasza, mert rám
Bízta, s az én kardom védte táborait.
Marsnak a gyeplőjét egyedül nekem adta kezembe,
Tudta, a harc mezején virtusom izzani fog.
Engem nem a török vad szabályja kaszabol le,
Hányszor sújtana bár s ütné le fejemet!
Tájétkzó vadkan vert le villámként-gyors agyarával
Míg a vadat űztem távoli bérceken át.
Nem panasz ez, noha váratlan ragadtak el az árnyak,
S fáj, hogy nem méltóbb módon ért a halál.

(A szerző fordítása)

GÓMÓRI GYÖRGY

Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéséhez.¹ Úgy érezzük, érdemes a szlavisztikai közvélemény figyelmébe ajánlanunk azt az egri gyűjteményt, amely Magyarországon egyedülálló cirill ritkaságokat őriz. Sőt, az eddig feltárt hazai gyűjtemények között horvát glagolitáit tekintve is egyedül áll, bár a kutatás által ez ideig – szláv

¹ FÖLDEVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai.* Előadás-ként elhangzott: a KLTE Szlav Filológiai Intézete által rendezett XVIII. Ruszisztikai és Szlavisztikai Napokon, 1992. január 29-én. Hozzászólások: GJUROV, Alexander, OJTOZI Eszter, valamint UDVARI István részéről; gondolataikat a jelen dolgozatban hasznosítottuk.

nyomatványok szempontjából — marginálisan kezelt gyűjteményekben, mindenekelőtt a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban, és feltehetőleg a Szombathelyi Püspökség Könyvtárában értesítéseink szerint lappanganak ilyen művek.²

Az általunk vizsgált Egri Főegyházmezei Könyvtárról szólva, *in medias res* azonnal feltesszük a kérdést: minek köszönhető, hogy cirill és glagolita könyveket, sőt: bibliográfiái ritkaságokat találunk ott? Hiszen ezek előfordulását inkább várnánk az egri szerb és görög kereskedők ortodox hitközségének, Vitkovics Mihály szülőhelyének a könyvei között, amelyek többségét jelenleg Szentendrén őrzik.³ Egy római katolikus püspöki, majd érseki könyvtárban a cirill és glagolita ritkaságok előfordulása önmagában is kihívást jelentő probléma a kutatás számára.

Mielőtt a proveniencia kérdésére adható lehetséges válaszokkal foglalkoznánk, röviden jellemezzük a vizsgált fondot. — Az Egri Főegyházmezei Könyvtár 1820 előtti cirill és glagolita nyomtatványait egy, a dolgozatunkkal egy időben megjelenő annotált bibliográfia,⁴ illetve annak művelődéstörténeti bevezetője⁵ mutatja be. Itt a legfontosabb problémákra szorítkozunk. — Korábban két egri kutató már közzétett egy jegyzéket az Egri Főegyházmezei Könyvtár szláv anyagáról.⁶ A munka a maga idejében igen értékes kezdeményezésnek számított, ám a leírások nem mindenben felelnek meg a modern bibliográfiai követelményeknek. A liturgikus könyvek annotációi hibásak, hiányos a nyomdák, a pagináció, stb. feltüntetése. A glagolita könyveket nem mutatják be, azokat a jelzett újabb feltárás írja le elsőként.

Az említett újabb feltárás negyvenhat 1820 előtti cirill és glagolita könyvet tárgyal. Ezek nyelve keleti, illetve déli szerkesztésű egyházi szláv (a redakciók közelebbi meghatározására itt nem térünk ki), orosz, szerb-horvát, továbbá román, illetve latin és német. Utóbbiak a többnyelvű nyomtatványok esetén, így található az állományban egy szláv-román-német trilingvis mű is.⁷

A magyarországi gyűjtemények közül egyedül az Egri Főegyházmezei Könyvtárban lelhető fel a suprasl'-i nyomda⁸ első terméke. Ez egy 1695-ben kiadott *Sluzebnik* (görögül: *Liturgikon*), amelynek a címlapja hiányzik.⁹ A hiányzó címlap helyett idegen címlapot kötöttek elé, aminek köszönhetően a szakirodalom ez ideig az 1692-es kiadású vilnai *Liturgikon*nak hitte.

Egerben található egy unikumnak tekinthető cirill nyomtatvány is. Az 1766-os, moszkvai kiadású *Triodion*nak¹⁰ a szakirodalom csak két, csonka példányát ismeri az egész világon, mindkettőnek a címlapja hiányzik — az egri példány viszont teljesen épi!¹¹

² Személyes helyszíni tájékozódásunk alapján; ottani vizsgálataink eredményeire később térünk vissza.

³ BAKOS József: *Adatok az egri görögök történetéhez*. In: Antik Tanulmányok 24. 2, 230–231. BIHARI József: *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből* = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 2. 392–456. Uő: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez*. Ua. sorozat 4. 1958, 572–580. Uő: *Egy szerb tanító nyugtája*. Ua. sorozat 6. 544–545. FÜVES Ödön: *Adatok az egri görögök történetéhez*. In: Antik Tanulmányok 5. 77–81.

⁴ FÖLDVÁRI Sándor — OJTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.

⁵ FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak könyv- és könyvtártörténeti kérdései*. In: FÖLDVÁRI — OJTOZI: *i. m.* I–XXX.

⁶ PALLAGI Béláné — ZBISKÓ Ernőné: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár szláv anyagából*. 1. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 8. 1962. 608–616. — 2. = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1. 1963. 431–441. — 3. = Ua. sorozat 2. 1964. 664–681. — 4. = Ua. sorozat 4. 1966. 559–578.

⁷ *Kleiner Katechismus*. Wien, Joseph Kurzböck, 1977. Raktári jelzete: U.IX.37.

⁸ A suprasl'-i nyomdáról: KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Zeszyt 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*. Wrocław — Kraków, 1959. 236–237.

⁹ Raktári jelzete: Uu.III.8. Könyvészeti elemzését lásd: FÖLDVÁRI — OJTOZI: *i. m.* (I. a. 4. sz. jegyzet) katalógus 4. tétel

¹⁰ Raktári jelzete: M.IV.12., róla: FÖLDVÁRI — OJTOZI: *i. m.* (I. a. 4. sz. jegyzet) katalógus 35. tétel.

¹¹ Az említett bizánci rítusú szertartási könyvek liturgiai funkcióiról: BECK, Hans Georg: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München, 1959.

Ami az említett glagolita könyveket illeti, ezek a következők: — egy 1635-ös kiadású *Ispravnik*,¹² — a VIII. Orbán pápa kezdeményezésére 1741-ben kiadott *Missale Romanum* két, vadonatúj állapotban fennmaradt példánya;¹³ — valamint egy 1753-as kiadású latin, cirill és glagolita nyomású *Bukvar*.¹⁴ Mind a három glagolita művet Rómában adták ki.

A délszláv kutatások művelőinek figyelmébe ajánlható még, hogy a fond legrégebbi darabja Matijević *Ispovijedaonik*. . . című, 1630-ban Rómában kiadott műve.¹⁵ — Itt jegyezzük meg, hogy a jelzett kolligátum, amelynek második komponense a *Bukvar*, harmadik komponense az *Ispovijedaonik*. . . , szláv és görög nyelvű, liturgikus tartalmú könyveket együtt őrző és felhasználó possessorra utal. Ez nagy valószínűséggel az említett szerb és görög ortodox hitközség lehetett — biztos ítéletet azonban csak további kutatások után alkothatunk. A kolligátum első komponense ugyanis egy görög nyelvű, alapvető imák szövegeit (*Credo, Pater Noster, Ave Maria* etc.) tartalmazó könyv, amelynek a címlapja hiányzik, a papírányaga a másik kettőhöz viszonyítva a leginkább előregedett.

Honnan és hogyan kerülhettek tehát ezek a könyvek az állományba? Az alapító, Eszterházy Károly püspök eredetileg egyetemi könyvtár céljából¹⁶ hozta létre a gyűjteményt, amely gazdagon reprezentálja mindazt, amire egy tizennyolcadik századi római katolikus egyetemen szükség lehetett.¹⁷ A cirill és glagolita nyomtatványok nem kifejezetten ebbe a gyűjtőprofilba tartoztak. — Áttekintjük azokat a csatornákat, amelyek lehetővé teheték a kérdéses könyvek bekerülését. Nem foglalkozunk azon tényezőkkel, amelyeket jellegüket tekintve kizárhatunk (például Eszterházy püspök nyugat-európai városokban működő levelezőit: egyházi szláv műveket aligha közvetíthettek).

Nem zárható ki, hogy a már fennállt, és Eszterházy által a létrehozandó könyvtár állományába beolvasztott gyűjtemények is tartalmazhattak cirill nyomtatványokat. Az alapító beolvasztotta elődei: Telekesy István, Erdődy Gábor, valamint Barkóczy Ferenc püspökök könyvhagyatékát;¹⁸ ide került a 18. század elején alapított egri teológiai szeminárium könyvtára, a gyöngyösi plébánia, valamint a bártfai plébánia könyvtára.¹⁹ Szerepet játszhattak még a rendszeresen ide kerülő kanonoki könyvhagyatékok.²⁰

Nézetünk szerint a Rómában kiadott glagolita könyvek provenienciája Eszterházy bécsi segítőivel, így mindenekelőtt Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciussal hozható kapcsolatba.²¹ Amikor a későbbi nuncius még a XIV. Benedek pápa által alapított Egyháztörténeti Akadémia növendéke volt Rómában,²² a

¹² *Ispravnik. Romae, Typis Sac[rae] Congr[egationis] de Prop[aganda] Fide, 1635.* Raktári jelzete: I.IX.20.

¹³ *Missale romanum Slavonico Idiomate jussu S.S. D. N. Papae Urbani Octavi editum. Romae, MDCCXLI, Typis & impensis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.* Raktári jelzete: R.V.2, illetve Tt-IV-1.

¹⁴ *Букварь Славенский. В Риме, Типом Святого Собора от Размножения Веры, 1753.* Raktári jelzete: S.IX.29 (kolligátum/2.)

¹⁵ *Исповиѣдаоник, сабран из православных научителѣх по п. о. Мештру Иерониму Панормитану реда Приповиѣдалаца с. Доминика. Принесен у иезик Босански трудом п. о. Ф. Степана Матиевића Солњана, реда с. Франческа Малебратие Обслужеѣни ех, држава Босне Арђентине Приповиѣдоаца. Roma, Sac[rae] Congr[egationis] de Pro[aganda] Fide, 1630.* Raktári jelzete: S-IX-29 (kolligátum/3.)

¹⁶ Soós Imre: *Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777) = Az Egeri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 5. 1967. 303–321.

¹⁷ ANTALÓCZI Lajos: *Az Egeri Főegyházmezei Könyvtár története 1793–1789.* Eger, 1989, 29.

¹⁸ TOLDY Ferenc: *Egri Szünnepok = Új Magyar Múzeum* 3. 1853. 10, 516–517.

¹⁹ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok, főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.* Bp. 1939, 30.; VARJÚ Elemér: *Adatok az egri érsekségei könyvtár ismertetéséhez.* = MKSz 18. 1902. 28–30.

²⁰ MICHALEK Manó: *Az Egeri Érsekségei Könyvtár szakszerű címjegyzéke.* 1893. I. 5.

²¹ GIROLAMO, Amati: *De vita Josephi Garampi Cardinalis commentarius.* In: *Bibliotheca Josephii Garampi cardinalis catalogus, Romae, 1796.* I. 3–14.; WODKA, Joseph: *Garampi, Giuseppe.* In: *Lexikon für Theologie und Kirche.* 4. 1960. 515.

²² SHAY, M. L.: *Garampi, Giuseppe.* In: *New Catholic Encyclopedia.* 6. 1967. 282–283.

későbbi egri püspök pedig a Collegium Germanico-Hungaricumban folytatta tanulmányait,²³ közöttük személyes barátság kötődött. Az Eszterházy-könyvtár gyűjtőmunkája idején Garampi nuncius személyesen is ellátogatott Egerbe.²⁴ Ennek a folyamatyanként jött létre az állomány első összeírása, amely a majdani könyvtár részére valahol már elkülönítve tárolt könyvekről készült 1781-ben. Ez a jegyzék tizenkét cirill és glagolita nyomtatványt tüntet fel. Megállapítható, hogy az S-LX-29 raktári jelzetű kolligátum kivételével valamennyi glagolita könyv már ekkor az állományban volt.²⁵

Bár óvatosságból hipotézisként fogalmaztuk meg Garampi közreműködését a glagoliták bekerülésére, itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár,²⁶ valamint a Klimó György püspök által alapított Pécsi Egyetemi Könyvtár²⁷ szintén sokat köszönhet Garampi segítségének. Bizonyára nem lenne eredmény nélkül való ezen gyűjtemények átvizsgálása a cirill, és főként a glagolita könyvek szempontjából.

A szakirodalomban helyet kapott az a jogos nézet, hogy az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirillikáinak provenienciája a munkácsi görögkatolikus apostoli vikáriátus, majd püspökség felől magyarázandó.²⁸ A keleti cirillikák esetében ez logikus, a déliek esetében kevésbé. Amint azt dolgozatunk befezésében megmutatjuk, éppen az említett supras'li *Služebnik* esetében sikerült bizonyítani a munkácsi görögkatolikusok által való bekerülést. A többi könyv esetében ez még nem egyértelmű.

Amint az általában ismert, az egri püspökök minden eszközzel igyekeztek jurisdikciónak a munkácsi apostoli vikáriátusra kiterjeszteni.²⁹ Am sikertelenül, mert 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállította a munkácsi görögkatolikus püspökséget.³⁰ Amint azt Ioann Duliškovič elemzi, az éles viták közepette nemigen állhatott szándékában egyetlen görögkatolikusnak sem, hogy liturgikus könyveket vigyen Egerbe – kivéve talán az ott tanult papnövédeket.³¹

A szakirodalom eddig nem próbálta a keleti cirillikák provenienciáját Batthyány Ignác gyűjtőmunkájával magyarázni. A bibliofil főpap, aki gyulafehérvári püspöksége idején a már említett könyvtárat alapította, korábban Egerben volt prépost-kanonok. Ekkor Eszterházy Károly jobbkezének tekinthető, aki átkutatta az északkelet-magyarországi, tehát: görögkatolikusok lakta régiót, és tetemes mennyiségű könyvet gyűjtött.³² Nem zárható ki a keleti cirillikák némelyikének Batthyány útján való bekerülése sem.

Ami a papnövédeket illeti, hat görögkatolikus diák számára volt hely Egerben, a Telekesy püspök által alapított teológián, Barkóczy és Eszterházy püspökségének idejében. Egri tanulmányaikat az indokolta, hogy a munkácsi egyházmegyében nem volt kielégítően megoldott a papképzés. Ezen okból később is elfordultak Egerben görögkatolikus papnövédek.³³ Olyannyira nem szívesen voltak Egerben ezek a növendékek, hogy egy alkalommal mind a hat megszökött.³⁴ Ekkor elvileg hátrahagyhatták liturgikus könyveik részét, ám ennek nem találtuk a nyomát, reájuk utaló, azonosítható margináliák hiányában. (Aligha lenne magyarázható a több mint három tucat keleti szerkesztésű egyházi szláv szerzőnyv provenienciája kizárólag hat kispap szökésével.)

²³ SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Bp. 1984. 425.

²⁴ LESKÓ József: Garampi József nuncius és egyházmegyénk = *Egri Egyházmegyei Közöny* 53. 1921. 141–143.

²⁵ FÖLDVÁRI: *i. m.* (I. az 5. sz. jegyzetet) 4. fej. 5.1–5.3. rész.

²⁶ VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* = *MKsz* 15. 1899. 156–157, 163.

²⁷ HORVÁTH Margit: Klimó püspök könyvtáralapítása = *Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából* 12. Pécs, 1932. 5.

²⁸ ОЙТОЗИ, Эстер, Фонды книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–124.

²⁹ BOSÁK Nándor: *Eszterházy Károly egri püspök és a görög katolikusok*. (Licencia dolgozat. Kézirat.) Eger, 1974.

³⁰ HODINKA Antal: *A munkácsi görögkatolikus püspökség története*. Bp. 1906. 622–625.

³¹ Дулишкович, Иоанн, Исторические черты Угро-Русских. III. Унгар, 1877, 199–213.

³² ANTALÓCZI: *i. m.* (I. a. 17. sz. jegyzetet) 28.

³³ UDVARI István: *Bacsinszky András püspök körleveleiről*. In: Uő. (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza, 1990. 37–56. i. h. 45.

³⁴ BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1880-ig*. Eger, 1910. 171.

Akkor is kerültek Egerbe görögkatolikus papnövendékek, amikor Barkóczy püspök a kassai Kisdyszemináriumot az egribe olvasztotta be.³⁵ Reájuk utaló – azonosítható – possessori adattal sem rendelkezünk.

Eszterházy Károly püspök liturgikus könyveket kért a hvovi görögkatolikus érsektől, hogy az Egerben folyó bizánci rítusú papképzést segítse. Ugyanazonnap, 1768. december 22-én intézett levelet Zbiskó Károly szepesi püspökhöz is, hasonló céllal.³⁶ Az Érseki Levéltár tizennyolcadik századi anyagában nem találtuk a nyomát annak, hogy a címzettek teljesítették volna Eszterházy kérését.

A már említett, 1695-ben Suprasl'ban kinyomtatott *Shužebnik* címlapja, mint mondtuk, hiányzik; az elékötött idegen címlap felső szegélyén Lucas Habina, fekete tintával írt possessori bejegyzés szerepel.³⁷ A kutatás jelenlegi állásán ez a vizsgált fond egyetlen könyve, amelynek possessorát teljes bizonyossággal azonosítottunk tekinthetjük. Végezetül a possessor személyéről és egri működéséről szólunk néhány szót.

Habina Lukács homonnai parochus egyházi felsőbbségével, a munkácsi görögkatolikus apostoli vikáriussal ellentétbe került. Miután Ungvárott meghurcoltatásnak volt kitéve, Eszterházy Károlyhoz pártolván Egerbe menekült.³⁸ Itt a bizánci rítus, illetve – Bozsik szavaival – „a ruthén és oláh nyelv” tanára lett. 1769-től 1775-ig működött Egerben.³⁹ Megjegyzendő, hogy ő az egyetlen egri tanára a bizánci rítusnak, akiről a szakirodalom tud.

Habina Lukács életének egri korszakában római katolikus pappá vált, azaz áttért a latin rítusra. Merenda, Eszterházy római ágense másolatban elküldte a vonatkozó szentszéki iratot. A jelenlegi Érseki Levéltárban őrzött Merenda-levél, illetve a szentszéki iratmásolat egyaránt arról tanúskodik, hogy Habina keresztnéve: Lukács.⁴⁰ Hodinka Antal és követői tévesen Péter keresztnéven emlegetik Habinát.⁴¹ A Lukács alak mellett szólnak más források is⁴² sőt más helyen maga Hodinka is Habina Lukácsról szól, amely tény elkerülte az utalt jelenkori szakirodalom figyelmét.^{43, 44}

FÖLDEVÁRI SÁNDOR

Teleki Sámuel levelei Aranka Györgyöz (1802–1803). Több mint négy évtizeden át tartott a levelezési kapcsolat Teleki Sámuel és Aranka György között. Aranka György egyik korai levele 1771. szeptember 8-án datálódott az akkor éppen a családi birtokon, Sáromberkén tartózkodó Teleki Sámuelhez.¹ A levelezés rendszeressé válik akkor, amikor Teleki Sámuel magas közméltósági tisztet tölt be: az erdélyi kancellárt Aranka rendszeresen informálja az erdélyi eseményekről, a kancellár viszont többnyire rövid, de a választ soha nem elhanyagoló levélben válaszol. Ma, amikor áttekinjtük e levelezés nyomtatásban is

³⁵ BOZSIK: *i. m.* 117–138.

³⁶ Protocollum Consistorii 1768–1769. 550–551. Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus. A két levél egymást követően bejegyzve.

³⁷ Az idegen címlap ellenére kiderített impresszumadatok forrásaira l. a 9. sz. jegyzetet!

³⁸ HODINKA: *i. m.* (l. a 30. sz. jegyzetet) 769. Дулишковиц, *i. m.* (l. a 31. sz. jegyzetet) 173.

³⁹ BOZSIK: *i. m.* (l. a 34. sz. jegyzetet), 142–143, 200.

⁴⁰ Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus, 22. raktári szám, 129. iratszám.

⁴¹ HODINKA: *i. m.* (l. a 30. sz. jegyzetet) 769. Erre a helyre hivatkozik PIRIGYI István: *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, 1982. 82. Uő: *A magyarországi görög katolikusok története*. Nyíregyháza, 1990. I. 151. átvéve a téves nevet.

⁴² ШЛЕПЕЦКИЙ, Андрей, Йенные документы прешовского епархиального архива, писанные кириллицей о Русинах-Украинцах 1609–1820. Zbornik Pedagogicej Fakulty v Prešove University P. J. Safárika v Kosiciach. Slavistika, 1989. 89: „Документ относительно безнравственности священно-служителя Лукача Ги[!]бины”.

⁴³ HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722-től 1760-ig* Зоря – Hajnal. 1. 1941. 1–2. 21.

⁴⁴ Itt mondunk köszönetet a Magyar Soros Alapítványnak, amely a szerző egri kutatásainak költségeit részben magára vállalta.

¹ A levél az Országos Levéltár Teleki Sámuel gyűjteményében található. (P.661.38.cs.)

megjelent darabjait, meglepetéssel konstatáljuk, hogy mindeddig e hallatlanul gazdag levelezésnek csak csekély töredéke látott napvilágot.² E sajátos helyzetet részben az magyarázza, hogy a levelezési gyűjtemények egy része szétszóródott, a Teleki Sámuel gyűjtemény különböző részei több helyen kerültek megőrzésre: a történelmi viharok nem kedveztek a fennmaradásnak, s ma már csak sejtethetjük, hogy a háború folyamán megcsonkult, 1956-ban pedig továbbkárosodott egykori gyömrői Teleki-levéltár is őrizhetett olyan leveleket, amelyek címzettje Teleki Sámuel volt, mint ahogy az Országos Levéltár gr. Teleki Sámuel osztályában is maradtak meg – szinte már csak mutatóban – Aranka-levelek. Nagy kár, hogy e levelezésből csak kevés került publikálásra akkor, amikor a levelek még a kutatás rendelkezésére álltak. Így külön öröm minden előkerülő olyan levél (vagy másolat), amely ennek a gazdag levelezésnek része volt. Valamivel szerencsésebb osztályrész jutott a Teleki-leveleknek, amelyek nagy számban maradtak meg az egykori erdélyi levéltárak mélyén. A korábban szétszórta, esetlegesen megjelent levelezésben további meglepetést jelentett az, hogy alig van olyan levél, amely a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megnyitásának az idejéből származna, holott Teleki Sámuel egyik, de talán a legfontosabb ténykedése a Marosvásárhelyre leküldött Teleki-könyvtár megnyitása volt. Teleki Sámuel életrajzával még mindég adós történetírásunk, bár a könyvgyűjtő Teleki eddig több ízben is méltatásra talált.³ Széchényi Ferenc pesti nyilvános könyvtára és Teleki Sámuel marosvásárhelyi Thékája ugyanazon évben: 1802-ben nyílnak meg. Az alább közlésre kerülő, Arankához címzett Teleki-levelek 1802–1803-ból valók. Az első évből mindössze egy: alig ér vissza Bécsbe a kancellár, máris arról kérdezősködik, hogy milyen az érdeklődés a könyvtár iránt Erdélyben (Tudja: nem mindenki méltányolja könyvgyűjtő és könyvtáralapító szenvedélyét!) A további 1803-as írások – mindössze 5 levél – is erről a csilláphatatlan érdeklődésről tanúskodnak. De egyben újabb számolók kedvező újabb könyvszerzeményekről is, amelyek majd szintén a vásárhelyi könyvtár állományát hivatottak gazdagítani. S a levelekből kiderül: a könyvtárt érdeklődést felkeltő módon egészítik ki az egyéb gyűjtemények (ásványok, mellszobrok, festmények, lapok, folyóiratok, stb.).

A jelzett időszakból mindössze egy Aranka-levelet ismertünk.⁴ Talán későbbi eredményes kutatások újabb leveleket is felszínre hozhatnak. Mégis annyit máris megállapíthatunk, hogy a jelzett időszakban a most közlésre kerülő 6 Teleki-levéllal szemben – az utalások alapján – 9 Aranka-levéllal kell számolni. Teleki első levelében négy Aranka-levél megérkezését igazolja, majd a további levelekben említést tesz a március 12-i, április 23-i, június 28-i, augusztus 30-i, és október 25-i levelek megérkezéséről. E levelekből mindössze az 1803. augusztus 30-i levél ismeretes. Aranka már korábbi levelében beszámolhatott az esztendő másik, vagy pontosabban újabb nagy eseményéről, a játékszín építéséről, illetve a kolozsvári színészek marosvásárhelyi vendégszerepléséről. A könyvgyűjtő, a könyvtáralapító Teleki Sámuel minden bizonnyal kevésbé lelkesedett a játékszín iránt. Legalábbis a vásárhelyi színészet sorsát, jövőjét illetőleg nagyon is várakozó vagy akár szkeptikus álláspontra helyezkedett. „Ujság előttem Vásárhelyen a Játék-Színnek fel-állása; de a Jágyzók mutatták-meg ezután, hogy micsoda Inscriptiot érdemel?” Aranka – aki maga a kolozsvári diétán sürgette jó egy évtizeddel korábban az erdélyi játékszín felállítását, természetesen színházpárti, jóllehet tisztában van a nehézségekkel: „A Játékszintől nem igen félttem az Erkölsőt, inkább attól tartok, hogy fel nem áll, vagy nem marad köztünk. Kolosvár nem elégséges fenn tartani egy Társaságot, hát mi hogy volnánk? hanem az ide való Polgári publicum, amint mondják: liberálisabb gondolkozású.” S a levelezés témája átsiklik a Schédius Lajos német nyelvű folyóiratának erdélyi fogadtatására: „Éppen most vészem a Prof. Schédius Ur Zeitschriftjének II-dik kötettyét, még meg se nézhettem, tsak nyughatatlanságból tekintek az utolsó Varrás végén az Előfizetők neveire és álmélkodom rajta M[aros]vásárhelyről van 12. Szebenből, abból a Publicumból, melly egy Játékszint és Társaságot gazdagon el-tart és a hol egy Bibliothékhája vagyon az országnak: egyetlenben egy előfizető van; a mi Éderünk Fejérvárról, a hol a haza fő fő Rendei vagynak; Enyedről egy sincsen. Debreczenből tsak egy vassal kereskedő. A tudós gazdag professorok, a Göttingában járt tudor Urak, Urfiak neveit nem igen láttya az Ember az Előfizetők közt. . . ”

S mivel a *Zeitschrift von und für Ungern* (1802–1804) című folyóirat erdélyi pályafutása nem teljesen feltárt, noha ekkoriban már eléggé bekerült a tudós levelezések témájába, jegyzetben hívjuk föl a figyel-

² ITK 1935. (47–50. l.) CSÜRY Bálint közleménye

³ FODOR István: *Teleki-Téka*. Krónikás Füzetek. Marosmenti Élet kiadása, 1938. III. 8. – KELECSÉNYI GÁBOR: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat, Budapest, 1988. 183–199.

⁴ GULYÁS Károly: *Aranka levele Teleki Sámuelhez*. = ITK 1910. 221–223.

met erre az Aranka-levélre, amelyet 1803. június 24-én Schédiushoz írt, éppen az erdélyi előfizetések ügyében.⁵

Egy erdélyi könyvkiadvány megpróbálta összegyűjteni a hetvenes évekig megjelent, a könyvtárral és Teleki Sámuellel kapcsolatos leveleket.⁶ Sajnos olyan sok a fehér folt — akár az Aranka–Teleki levelezés terén is —, hogy a téma monografikus feldolgozására további források felkutatásáig és feltárásáig várni kell. Azonban aligha elodázható feladat az erdélyi magyar művelődés e fontos fejezetéről a fátylat teljesen fellebbenteni.

1.

Bécs, 7-a Nov. 1802.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adressor!

Isten segedelmével 30. Octobr. ide szerencsésen fel-értkezővén a fiammal együtt, Bécsset vendégeskedésben találtam a Muszka nagy Herczeg kedviért; melyben én is részt vettem; De már innét vissza elutazott, és csendességben vagyunk. Ma volt szerencsém különösön udvarolni F. Károly Ertzherczegnek, és most frissen vagyok. Emlékeztem a Vásárhelyi Verpflegs-Tisztról, a ki a nyavalya törést curálja; de a mig a M[e][tosá]g[o]s Ur, ígérete szerint fel nem küldi a hiteles Testimoniumokat arról: hogy micsoda nyavalyás embereket? mikor? és micsoda foganattal curált? nem bátorokodom átáljában az Ertzherczegnek commendálni, azért kérem a M[e][tosá]g[o]s Urat, hogy ne késsék azon azon Testimoniumokat felküldeni, és engemet voltaképpen úgy tudositani, hogy az Ertzherczeget informálhassam. A dolog nagy momentumu, az egész Monarchiat és Királyi Házát interessolja, azért ahozképest kell lenni a megvizsgálásnak, és szükséges praecautioknakis. Jó volna magávalis az Emberrelis beszélni, és meg tudni, ha biz[....] magát, és bátorodik e curához fogni? Nevit, caracterit aetassat, Hazáját fel kell irni.

Távol létebenis itt a B[iblio]thecam szép accessioval szaporodott a hires Brunck Licitatiojából. Straszburgumi correspondensem által. Velenczéből is kaptam dolgokrol régi olasz könyveket. Megvettem Homerusnakis uj j és leg tökéletesebb bővebb Editioját Heyne által 8. tomusban 120 forint. Szeretném tudni ha vagyóné Vásárhelyen valami becses és kellete a B[iblio]thecamnak? Egy Erdélyi Gavallér ugyan azt mondotta volt rólla, rövid szóval: hogy bolondság. De talán a Posteritás jobban tudja becsülni. In reliquis singulari propensione et observantia persisto Magnifice W[ae]str[ae]e

obligatissimus servus

G. Teleki

P.S. Doctor Kovács Uramat⁷ köszöntésem mellett ne sajnálja a Méltóságos Ur bizonyossá tenni: hogy az Öttsének Instantiaja leg első sessioban Praesidiumom alatt fel-vétetett, és a következő első Vacantiara pronstaltatott, minthogy most tres beneficium nincsen.

2.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adressor!

Igen kedvesen vettem a Méltóságos Urnak négy rendbeli hozzám utasított Leveleit, a Passardi curája iránt küldött Testimoniumokkal együtt, és ezeket mindgyárt közöltetvén az Ertzherczeg Károly Orvosával, eddig azért halasztottam válaszomat, hogy ezen Orvosnak Passardi curájáról vélekedését megtudván, bizonyost irhassak; de azonban az Ertzherczegnek nyavalyája ismét közbe-járulván, az orvosis azzal el-foglaltatott, és mai napig sem nyilatkoztatta-ki a maga értelmét. Azért én sem halasztom tovább válaszomat, hogy leg alább meg köszönjem a Méltóságos Urnak azt a barátságot, melyet ezen dologban nem sajnállott fáradozásával, szorgalmatosságával, Kérésemnek teljesítésében hozzám meg-mutatott. A

⁵ L. FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata* = MKsz 1981/1–2. 81–94., továbbá ENYEDI Sándor: *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* = MKsz 1989/2. 146–165.

⁶ *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

⁷ Kovács Antal József (1749–1843) orvosdoktor, városi főorvos.

mit az orvosok itten a Passardi curája iránt végeznek, aztis, mihelyt meg tudhatom, mindgyárt meg-irom. Már tegnaptól fogva az Ertzhertzeis jobban vagyon; de sokkal nehezebb az ilyen Nagy Urat curálni, mint a szegény-legényt. Sok az Osculapius kőrülette, és ezek methodice curálnak, más könnyen hozzá sem-bocsátanak, vagy török vagy szakad. Jo volna ha Passardi a Teleki Lajos Leányánn egy próbát tenne.

Csudálkozom, hogy az Octoberi föld-ingásról, annak szomorú következésein kívül, még tőkélletes és környül-állásos tudositás nem jött Erdélyből; a Természetnek ezen rendkívül való munkája pedig nyomós és szoross meg-vizsgálást, s le írást érdemelne, ne quid profuturum seculis din lateret.

Itt most, egy ifju Magyar Medicus Sándorfii,⁸ Orvosi és Gazdasági Tudositásokat kezdett hetenként magyarul ki-bocsáttani; de a kül-földi Ujj Találmányokat, ittis többnyire csak az ujjságokból tudhattya meg. Én most hozatom a Parisi Nationale Institutumnak Memoiresjait, a Nationale Museum Annalesit, Le Magazin Encyclopedique kezdettől fogva, és La Description des Arts Metiers; és meg ígértem hogy mihelyt meg-érkeznek, közlöm véle, hogy ezekről Tudositásait bővíthesse, s tőkélletesithesse. Nevezetes Collectiot találtam itten egy Lengyel Urnál a Lengyel dolgokban; a többek között, Sigmund Királynak Correspondentiáit, melyek a Magyar dolgokatis világossítják. Ezeket most iratom. Szerzek a mit lehet egyebetis. A B[iblio]thecamnak külső ékességire pedig, most készítetem a régi nevezetesebb Imperatoroknak, Herosoknak, Philosophusoknak, Oratoroknak, Poetáknak, stb. bronzirozott Mely-képeit (:Büste it:) a leg jobb példák szerint.

In reliquis singulari observantia propensione persisto Magnificae Domanationis Vaestrae.
Viennae 12. Febr. 1803.

obligat. servus
G. Teleki

3.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!

Szokott kedvességgel vettem a méltóságos Urnak 12. Mart. és 23. April. irott Leveleit. A Herczegnek nyavalyája már remittált; adja Isten, hogy mostani egészsége tartós legyen! Az Orvosoknak, s annál fogva a Herczeg körül lévőeknek semmi bizodalnak nem lévén, a Medicinát nem tanult Passardinak curájához, azt tovább nemis bátorkodom vitatni; ámbár csekély ítéletem szerint, meg lehetett volna próbálni az Ispotályban; de az ilyen Nagy Ur curájához bajos csak szollaniis, a Methodisták között. A szegény Legények e tekintetben szerencsésebbek. Hogy a K[irályi] Táblát el-vinnék Vásárhelyről, annak itten még csak hirét sem hallottam, annyi valis inkább nyomát nem tudom; csudálkozom, hogy szeretik némelyek Költeményekkel nyughatatlankodni Erdélyben az elméket. Hallom, hogy nem meszsze a Házamtól Tűz volt; bárcsak a B[iblio]thecámat ne égetnék-fel! A Bál-háznak épülete, a szükséges Materialéknak nem letek miatt, ezen Esztendőről el-mulik.

A Philadelphiai Szűznek beszédiből kölcsönözött fontos, és elmés Kőnyörgő Levelét mulatsággal olvastam, ha szinte annak Tárgyát sajnállani, és szégyenleniis kell. Látszik hogy az elme, és imaginatio, nem vénül a Testtel; ezt bizonyítyják a Levélhez ragasztott anacreonticus versek. Hát G[róf] Fekete⁹ mit felelt?

Az Erdélyi ujjabb föld indulásról semmi tudositást nem vettem. Nem csak a belső, hanem külső Tűzis reszketteti most mindenfelé a földet, és a tengert. Deus meliora! Rosnyai Davidnak¹⁰ hallom némely kéz Írásait lenni G[róf] Mikes Jánosnál,¹¹ melyek a Bathori, Bethlen, és Rákoczi idejebeli dolgokat világossítják; Kérem a Méltóságos Urat, kérje-el G[róf] Mikestől; és ha kölömböznek azoktól, melyek a Rosnyai neve alatt, B[iblio]thecamba vagynak, irassa-le számomra.

⁸ Sándorfi [Sándorffy] József (1767–1824) orvosdoktor, később Bihar megyei főorvos *Orvosi és Gazdasági Tudositások* címmel 1802-ben lapot tervezett, majd 1803-ban útjára is indította azt. Rövid életű lap volt, 1803-ban néhány száma jelent meg.

⁹ Gróf Fekete János (1741–1803) császári és királyi kamarás, író, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

¹⁰ Rosnyai [Rozsnyai] Dávid (1641–1718) erdélyi udvari történétíró.

¹¹ Gróf Mikes János (+1815) főkormányászéki tanácsos.

Igen szép Dactyliothecat volt a minap szerencsém szerezni a B[ibli]othecam számára; több 1200. régi Gammánál és Monatánál vagyon igen tisztán le-nyomva; és még reménységem vagyon, hogy vagy 500 darabot szerezhetek hozzájuk; hogy legyen ezis látóul Erdélyben. A Bústekis igen szépek.

In reliquis singulari observantia persisto:

Magnifici Domini

Viennae 2. Junii 1803.

obligatissimus servus
G[róf] Teleki

4.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!
mihi Colendissime!

Kedvesen vettem a Méltóságos Urnak 28. Junii hozzám eresztett Levelét, és köszönöm a Háromszéki föld-ingás le-írását. A meg-betsúlhetetlen sok kárt és romlást nagy érzékenységgel olvastam belőle, de bár vizsgálta volna meg ahoz-értő chemice a földnek repedéseiből ki-hányt fővényeknek és vizeknek tulajdonságokatis! Gróf Mikes János Urnak ajánlását a Rosnyai Manuscriptuma iránt nagyra becsülöm, és köszönettel el-fogadom. Szeretném ha ide fel-lehetne küldeni, hogy a most munkába lévő Catalogusomban recensealtathassam.

Tíz Verschlag Kőnyvet, és 18. Vershclag Bústet bé-rakattam leküldés végett; de nem fogadhatván a mostani Vásár alkalmatosságával Erdélyi szekereket, itt maradának, mert a Dunára nem merem őket szerencsétetni. Talán ez-után jönnek Erdélyből szekerek, vagy más jo alkalmatosságot talállok le-küldhetésekre. Azonban többiis gyűl hozzá.

Igen akarom, hogy a Vásárhelyi Tűz, nem volt közel a Bibliothecamhoz; és kívánnám, hogy a Városonn jobb politia volna, a gyuladásoknak el-távoztatásokra, s meg oltásokra. Vallyon az én szegelet-tőszomszédomban amovealtatott-e a Csűr, és tűz-fészek? Ne sajnálja a Méltóságos Ur, meg mondani a Számtartómnak, Herbert-nek,¹² hogy tudositson iránta, és egybekrőlis; mert a miolta el-jött tem Vásárhelyről, egy betű Levelit sem vettem.

Az én le-menetelem, az itt meg-feneklett függőben lévő nevezetes dolgokra nézve el-haladott Septemberig. Azt sem tudom, ha az Inspectorom már vissza érkezett-é Szatmár Vármegyéből?

Ujság előttem Vásárhelyen a Játék-Szinnek fel-állása; de a Jályzok mutatták-meg ezután, hogy micsoda inscriptiot érdemel? azt-é: Ridens corrigit mores; vagy pedig azt: Iste locus casti damna pudoris habet.

Ez előtt 8 esztendőven meg jóvendöltem hogy a H[erczeg] Eszterházy meg nyeri a Perit. Ki volt a Referens benne? írja-meg nékem a Méltóságos Ur.

Gr[óf] Bethlen Josef¹³ a mult héten innét vissza indult Halmágy felé Erdélyben, de mulatni fog Magyar Országon a Grófnéja Jozságában. A Gubernátort már minden oránn várom.

In reliquis singulari observantia jugique prossensione manes

Magnificae Dominationis [?] Vastrae [?]

obligatissimus servus
G[róf] Teleki

Viennae 26. July 1803.

Aranka György kéziratos jegyzete a hátlapon:

Válaszoltam 30 Aug. 1803.

¹² Herbert Mihály, Teleki Sámuel vásárhelyi számtartója.

¹³ Gróf Bethlen József (1757–1815) guberniumi tanácsos (kamarás), kincstárnok, a Nyelvmívelő Társaság tagja.

A bortékon:

de Vienne
a Monsieur
Monsieur George d' Aranka
Adsesseur Actuel de la Table Royale
Indiciaire de Tran[syva]nie

a M[áros]Vásárhely
par Bude- Temesvár- Hermanstadt

Aranka kézírásával a bortékon:
Vettem 27. Aug. Válasz. 30. dk.

5.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adsector!
mihi Colendissime!

Augustusnak 30.dik napján írott Levelit csak ezen hónapnak 3dik napján, a Vármegyéből lett vissza érkezésemmel vettem. Meg köszönöm ha G[róf] Mikes a Rosnyai Dávid autographumát fel-küldi; de az ígéret adományt vár.

A Hunyad-Vármegyében talált mindenekféle monetének megszerzése iránt irtam B[áró] Naláczinak.¹⁴ Egyéb Régiségeketis Kőstatuakban, Obeliscusokban, Urnáokban, Inscriptiokban szeretném ha kaphatnék; hogy egy Porticusts instrulhassak a Bibliothecam mellé.

Tudos és munkás Papunk Abbé Éder¹⁵ fel-küldötte nékem a Koson iránt ki-nyomatott szép okoskodását; és kételkedem benne hogy Eckel utánn Bécsbenis, annál többet és jobban tudjanak okoskodni iránti. [olvashatatlan]

Ocsovszki¹⁶ még fel-nem érkezék. Herbert Mihály pedig rosszul fogadott szót, mert még egy betűvel sem tudosított.

A Pr. Schedius¹⁷ [olvashatatlan] nem csudálom, hogy oly kevés praenumeránsok vagynak Erdélyben, a hol egy Gróf Ur azt mondotta az én B[iblio]thecamrolis: hogy bolondság. Hoc tamen si iusanire est, saltem cum ratione insanire mihi videor.

A Henter Julis dolga már mibe vagyon? Nem tudom. A Bartok el-fogattatásáról sem hallottam semmit. Okát sem képezem. De Erdélyben csak a Cancellariat szokták critizálni.

Kár volt azt a Dévai Régi Kis Várat el-rontani, mert leg alább menedék-helye volt a Nemességnek a Tolvajok ellen. Sunt denique fatales rerum sub coels periodi. Deva vára sem jobb Trojánái; at nunc reges est, ubi Troja fiut. Jóvó Tavaszszal, ha Isten éltet, leszen szerencsém a Méltóságos Urnak látásához. Interim singulari observantio persisto

Magnifici Domini
Vienne 25. Oct. 1803.

obligatiss. servus
Samuel Teleki

¹⁴ Báró Nalácz [Nalázi] József (1748–1882) író, Zaránd megye főispánja.

¹⁵ Éder József Károly (1760–1810) pap, történész, három kötetben adta ki *Scriptores rerum Transilvanicarum* című művét.

¹⁶ Ocsovszki [Otsowszky] Pál Teleki Sámuel Ferenc fiának nevelője, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tagja.

¹⁷ Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár, egy időben az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság pesti megbízottja, az 1802–1804 között kiadott *Zeitschrift von und für Ungern* c. lap szerkesztője (l. Aranka levelét Schediushoz 1803-ból).

6.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!
mihi Colendissime!

Későbbre válaszolok a Méltóságos Urnak 25. Oct. hozzám utasított s kedvesen vett Levelire, nyakas catarrhalis hidegem miatt; melyből már Istennek hála meg szabadultam. A fiam köszöni, velem együtt, a Méltóságos Urnak rolla meg emlékezését, és a szép Verseket, s köszöntésivel tiszteli. Örvendem, hogy a Gyógyi viz meg ifította a Méltóságos Urat, és kívánom egészségének, erejinek tartós állandóságát. A mi Ederünk uj munkája igen szép, tudos, és hasznos; azt igen sajnálom, hogy, a mint hallom, látása gyengül. A Decebalus aranya, és a Boiczai feldscharnál látott arany dio-czikely iránt nagyon kételkedem. A Hunyad Vármegyei omlott várnál detegált Régiségekről semmit sem hallok. Ezeknek köz-haszonra megszerzéseben nem boldogulhatok, nintsen ki utánna járjon. Azonban Könyvbeli Gyűjteményemet csak szaporítottam Isten segedelmivel, talán el sem fér már B[ibli]othecamban. Most vagyok alkuban Parisban a Piranesi munkái iránt; de nagyon borsosok, mert köttetlen 1920 Livrat kérnek érettek. Meg vettem a minapi complete: Acta physico-medica Academiae Naturae Curiosorum. Ab anno 1670. a mely nagy B[ibli]othecambanis ritka ilyen complete. Sok szép dolgok vagynak benne a Magyar Országi Naturalis Historiárais. Én könyvet eleget szerzek, csak olvasok legyenek Erdélyben a kik használják.

Én pedig továbbrais a Méltóságos Urnak szivességiben ajánlott örvendetes és minden áldással telyes uj Esztendőnek kívánásával maradok
a Méltóságos Urnak

Bécs 31. Dec. 1803.

el-kötelezett szolg[ája]
G[róf] Teleki Sámuel

ENYEDI SÁNDOR

A FÓVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR 1991. ÉVI ÚJ KÜLFÖLDI BESZERZÉSEI

Könyvészet, könyvtári szakirodalom

A leírások a korábban érvényben volt címléírásai és transliterálási szabványok alapján készültek. A régebbi kiadású művek beszerzését a Volkswagen-alapítvány nagylelkű adománya, illetve a Bayerische Staatsbibliothek ajándéka tette lehetővé.

- ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge libraries*. Compil. by —. (1967. Reprint.) Vol. 1-2. Cambridge-New York [etc.], Cambridge Univ. Pr., 1990. 26 cm. Vol. 1. (A-M.) VIII, [2], 768 p. Vol. 2. (N-Z.) [6], 794, [2] p.
- Bayerische Staatsbibliothek, [München]. Erwerbungen aus drei Jahrzehnten 1948-1978*. Abendländische und orientalische Handschriften, Inkunabeln und seltene Drucke, Noten und Landkarten. Ausstellung April - Juli 1978. (Red.: Karl DACHS.) Ill. Wiesbaden, Reichert, 1978. 185, [1] p. 25 cm. (Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge 16.)
- BENZING, Josef - CLAUS, Helmut: *Lutherbibliographie*. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod. 2. Aufl. Bd 1. Baden-Baden, Koerner, 1989. XI, 438 p. 24 cm. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 10.)
- (BEZZEL, Irmgard): *Erasmus von Rotterdam 1469-1536*. Deutsche Übersetzungen des 16. Jahrhunderts. Ausstellung der Bayerischen Staatsbibliothek 25. Februar - 3. Mai 1980. (Ausstellung und Katalog: — —.) [München, Bayerische Staatsbibl.], (1980). Ill. 78 p. 22 cm. (Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge 20.) Bibliogr.: p. 69-71.
- British national bibliography*. 1990. Vol. 1-2. Boston Spa-Wetherby, The British Library, National Bibliographic Service, 1991. 31 cm. Vol. 1. Subject catalogue. V,922 p. Vol. 2. Indexes. [2], 923-2221 p.
- CAENEGEM, R[oaoul] C[harles] van - GANSHOF, [François] L[ouis]: *Kurze Quellenkunde des westeuropäischen Mittelalters*. (Encyclopedie van de geschiedenis der middeleeuwen.) Eine typologische, historische und bibliographische Einführung. (Übers. v. M. GYSSELING.) Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1964. XIII, 365 p. 24 cm. Bibliogr.: p. 301-365.
- Cimelia Monacensia*. Wertvolle Handschriften und frühe Drucke der Bayerischen Staatsbibliothek München. (Einl.: Fridolin DRESSLER.) Ill. Wiesbaden, Reichert, (1970). 111,[1] p. 37 cm. Bibliogr.: p. 109-110.
- DOMAY, Friedrich: *Bibliographie der nationalen Bibliographien*. - Bibliographie mondiale des bibliographies nationales. - A world bibliography of national bibliographies. Stuttgart, Hiersemann, 1987. XVIII,557 p. 27 cm. (Hiersemanns bibliographische Handbücher 6.)
- FÖLÖP Géza: *Az információ*. Bukarest, Kriterion, 1990. 374, [2] p. 21 cm. Bibliogr.: p. 353-372.
- GELDNER, Ferdinand: *Bamberger und Nürnberger Lederschnittbände*. Festgabe der Bayerischen Staatsbibliothek für Karl Schottenloher. München, Karl-Zink-Verl., 1959. [4], 58 p. 13 t. 25 cm. Bibliogr. der Veröffentlichungen Karl Schottenlohers von Otto Schottenloher: p. 47-58.
- (GET'MAN, I. P. - SZILA, A. I. - TJUPAEV, Sz. A.): *Razvitie političeszkaj szisztemü evropejszkaj szocializacseszkaj sztran v 1980-e godü*. Ukazatel' literaturü 1985-1987 gg. (Szoszt. - -.) Moszkva, (INION), 1988. 166,[2] p. 20 cm.
- GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des 16. Jahrhunderts*. Bd 1-2. Ill. Bucureşti, Ed. Acad. R.P.R. - Berlin, Akad.-Verl., 1961-1968. 24 cm. Bd 1. 1501-1550. 458,[6] p. Bibliogr.: p. 457-[459]. Bd 2. 1551-1600. Bucureşti, Ed. Acad. R.S.R. - Baden-Baden, Heitz, 807,[1] p. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 23.) Bibliogr.: p. 797-802.
- HOMAN, Roger: *The sociology of religion. A bibliographical survey*. Compil. by —. New York - Westport/Con. - London, Greenwood Pr., (1986). X,309 p. 25 cm. (Bibliographies and indexes in religious studies 9.)
- HUBAY Ilona: *Inkunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1974. XXIV,569 p. 27 cm. (Inkunabelkataloge bayerischer Bibliotheken.)
- Jahresverzeichnis der schweizerischen Hochschulschriften*. - Catalogue des écrits académiques suisses. (Red.: V. BAUMGARTNER.) Basel, Verl.

- der Universitätsbibliothek. 22 cm. 1987. 90. Jg. 1989. 258 p. 1988. 91. Jg. 1990. 284 p. 1989. 92. Jg. 1991. 264 p.
- KARKHANIS, Sarah: *Jewish heritage in America. An annotated bibliography.* New York – London, Garland, 1988. XX, 434 p., 23 cm. (Garland reference library of social science 467.)
- LANG, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich. Mit einer Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Buchdrucks bis 1700.* Baden-Baden, Koerner, 1972. 103 p. 24 cm. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 42.) Bibliogr.: p. 75–95.
- Lexikon des gesamten Buchwesens.* Hrsg. v. Severin CORSTEN – Günther PFLUG – Friedrich Adolf SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER. 2., völlig neu bearb. Aufl. Bd 1-. Stuttgart, Hiersemann, 28 cm. Bd 1. A–Buch. 1987. XII, 639 p. Bd 2. Buch-Foster. 1989. VII, 638 p.
- Library of Congress, [Washington]. Subject heading.* Prep. by the Office for Subject Cataloguing Policy... 14. ed. Vol. 1–3. Washington/D. C., Cataloguing Distribution Service, 1991. 32 cm. Vol. 1. A–E. LVII, 1522 p. Vol. 2. F–O. [2], 1523–3209 p. Vol. 3. P–Z. 3210–4904 p.
- Opýt kul'turnogo sztroitel'sztva v szocialiszticeszkih sztranah Evropü.* Ukazatel' literaturü 1985–1986. gg. (Szosztav. M. A. GLAZKOVA – G. I. IL'INOVA i dr.) Moszkva, (INION), 1987. 340 p. 20 cm.
- PEGG, Michael A.: *A catalogue of German reformation pamphlets (1516–1546) in libraries of Great Britain and Ireland.* Baden-Baden, Koerner, 1973. XIX, 339 p. 25 cm. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 45.) Bibliogr.: p. XIII–XVIII.
- SCHASSEN, Burkhard von – KALDEN, Christof: *Terrorismus. Eine Auswahlbibliographie.* Koblenz, Bernard und Graefe, (1989). VIII, 144 p. 22 cm. (Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte. Weltkriegsbücherei. N. F. 27.)
- SEEWANN, Gerhard: *Bestandskatalog der Bibliothek des Südost-Instituts München.* Bd 1. Druckschriften 1529–1945. München, Oldenbourg, 1990. XLVII, 840 p. 25 cm. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsbd 1.)
- Südost-Institut München 1930–1990.* Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. München, Oldenbourg, 1990. 307 p. 25 cm. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsbd 2.)
- Ulrich's international periodicals directory 1990–1991. Irregular serials and annuals.* Ed. Judith SALK. 29. ed. Vol. 1–3. New York, Bowker, (1991). 29 cm. (The Bowker international serials database.) Vol. 1. A–G. LV, 2008 p. Vol. 2. H–Z. LV, 2009–3946 p. Vol. 3. Indexes. LV, 3947–5640 p.
- Verzeichnis lieferbarer Bücher 90/91.* – German books in print. Bücherverzeichnis im Autorenalphabet kumuliert mit Titel- und Stichwortregister mit Verweisung auf den Autor. (20. Aufl.) Bd 1–6. Frankfurt/M., Verl. der Buchhändler-Vereinigung – München, Saur, 1990. 29 cm.
- WENDLAND, Henning: *Signete. Deutsche Drucker- und Verlegerzeichen 1457–1600.* Ill. Hannover, Schlütersche Verl.anst., 1984. 306, [2] p. 28 cm. Bibliogr.: p. 299–300.
- WINKEL, Gabriele – TENNER, Konstanze: *Konservativismusforschung in der DDR 1971–1990. Auswahlbibliographie.* Jena, (Universitätsbibliothek), 1990. 246 p. 21 cm. (Bibliographische Mitteilungen der Universitätsbibliothek Jena 54.)

KLINDA MÁRIA

SZEMLE

Vitályos László: Ady-bibliográfia 1896–1987. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Kiegészítő kötet. Bp. 1990. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 425 p. (MTA Könyvtárának kiadványai 28/130) Új sorozat.

Harmadik kötete jelent meg 1990-ben az Ady-bibliográfiának. Bár a második kötet megjelenése (1980) az 1972-ben kiadott kötetet érvénytelenítette azáltal, hogy a nyolcvanas második kiadásban megismételték az előző kötet anyagát. Így tettek eleget Bustya Endre és Péter László kritikai észrevételeinek, kiegészítéseinek. Az említettek javaslatai szerint még a bibliográfia szerkezetén is igazítottak, áttekinthetőbbé, kezelhetőbbé tették az anyagot. Ugyanakkor egy új évtized friss anyaggyűjtésével ki is bővítették a bibliográfiát.

A mostani kötet (1990) már együtt használandó a nyolcvanban megjelenttel. Használható is, mert a kiegészítő kötet tételszámos hivatkozással igazítja el a bibliográfia használóját: a kiegészítő kötet egyes tételei a korábbi kötetnek mely tételeivel függnek össze tárgyi, tartalmi tekintetben.

A kiegészítő kötet először az elmúlt tíz esztendő Ady-irodalmát dolgozza egybe. Ezzel párhuzamosan bővítették a retrospektív gyűjtést is. Földolgozták azokat a lapokat, amelyek szerkesztőivel, munkatársaival Ady-nak személyes kapcsolata volt. Átnézték a repertóriumkészítő munka által nem érintett fővárosi lapokat (Magyar Nemzet, Világ, Est-lapok). A teljesség igénye nélkül gyűjtöttek és részben pótolták a felvidéki, erdélyi és déli vidéki sajtóban megjelent vonatkozó közléseket.

Kiegészítő kötet, tehát már sűrűbb hálóval merít az előzőnél. Így sok apróbb adat, hír is bekerült a bibliográfiába. Például olyan verseskötetéről írott bírálatok is a gyűjtésbe kerültek, amelyekben a recenzens Ady-hatást vélt felfedezni. Az egykorú erdélyi lapokból számos paródiát, gúnyverset fedez föl a bibliográfia, s ez jól jelzi a korabe-

li fogadattás intenzitását: ezekkel az adatokkal sokat nyerhet a recepciókutatás. Ilyen szempontból értékes a fordításoknak, idegen nyelvű írásoknak a fölgűjtése is. Itt kivált a román nyelvű anyagra való utalás tarthat számot a filológusi érdeklődésre. Ezen anyagnak a Réthy-Váczy bibliográfia megfelelő része a forrása. Teljesen eredeti viszont Nikodémuszné Nagy Márta gyűjtése a versmegzenésítés kottáinak köréből.

Ilyen hatalmas gyűjtés a személyi bibliográfia körén természetesen veti föl a teljesség elvének kérdését. A személyi bibliográfia a teljesség szempontjából mindig lezáratlan, és folytatva is lezárhatatlan. Tudják ezt a kötet szerkesztői, s a mostani kötet bevezetőjében máris ígérik a kiegészítő kötetet, a folytatást. További kutatásaiknak célja nemcsak a folyó időre, de a retrospektivitásra is vonatkozik. Újabb periodikumokat vonnak be a gyűjtésbe.

Az eddigiek alapján aztán már ott tartunk, hogy bármely Adyval kapcsolatos, környezetéhez tartozó személynek vagy az egész periódusnak a kutatásakor nélkülözhetetlen kiindulópont a Vitályos-Orosz jegyezte Ady-bibliográfia. Könnyebben elkerülhető így a szenzációként tálalt új ténnyel kapcsolatos tévedés, vagy leleplezhető az, a bibliográfia segítségével. A lelassult kritikai kiadás idejét éljük. A részletek iránt érdeklődő a bibliográfiát találhatja a kritikai kiadás jegyzetei helyett vezetőjének. De még e kitűnő bibliográfia adatai kapcsán sem árt a filológus óvatossága. Mert azt tudnunk kell, hogy a bibliográfia adatainak egy része másodközlés, kész bibliográfiákból átvett anyag, nem autopsziával fölvetett adat.

A bibliográfia használhatóságát névmutatója és az Ady-művek címmutatója mellett a jól kialakított válogatott tárgyszó-rend is segíti.

NEMESKÉRI ERIKA

Nagy László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1990. OSzK.

Nagy László jelentős téma feldolgozására vállalkozott, hiszen a 18. századi hazai irodalom- és tudományszervezési törekvések története nemcsak irodalomtörténetünknek, hanem az egész tudomány- és művelődéstörténetnek is fontos fejezetét alkotja. A témaválasztás azért is szerencsés volt, mert bár nemzeti kultúránk története e jelentős korszakának tudományszervezési törekvéseiről számos publikáció jelent már meg, összegező és modern feldolgozása, a még hiányzó kutatások, forrásfeltárások kiegészítésével mind ez ideig nem történt meg.

Az egész század folyamán végignyúló irodalom- és tudományszervezési törekvések – polgárságunk gyengesége miatt – csak akkor kezdtek némi társadalmi bázisra találni, amikor a 18. század utolsó évtizedeiben a felvilágosult nemesi mozgalom magáévá tette e törekvéseket. Nagy László az 1790-es országgyűlésben vélte felismerni azt az alapvető változást, amittől kezdve e téren a kezdeményezés jórészt a nemesi rétegek kezébe került, amelynek tagjai a 19. század első felében megvalósították az előző század törekvéseinek jelentős részét.

Bár – mint minden évszám – ez az 1790-es is vitatható mint alapvető korszakhatár, de az végső soron mégis elfogadható, hogy a század utolsó évtizedeiben a hazai akadémiai mozgalom történetében is alapvető változások következtek be, és így e könyv – melynek kereteit a szerzőtől független tényezők is határok közé szorítják – ilyen formában is kerek egészet alkot, noha a következő évtizedek hasonló alaposággal történő feldolgozása tenné csak igazán teljessé a magyar tudós társaság előzményeinek történetét. Reméljük, a továbbiak során Nagy László erre is vállalkozni fog.

Maga a munka elsősorban a hazai tudományos műhelyek kialakításának kísérleteivel, a magyarországi tudósok összefogását sürgető társaságtervezetekkel és az együttműködés egyéb formáival foglalkozik. Mindezt a megfelelő európai háttérrel tárgyalja: nemcsak a példaképpül szolgált európai – indokolt módon különösen részletesebben a németországi – kezdeményezéseket veszi számba, hanem a külföldi akadémiaikkal, társaságokkal kapcsolatba került magyarokat is. Ennek során különösen figyelemreméltó az a felismerése, hogy a 18. századi külföldi folyóiratokban megjelent hazai tudósok közleményeit kutatásunk mind ez ideig nem nagyon vette számba. Pedig ezeknek, valamint a tudósok közt folyt levelezésnek a feldol-

gozása a külföldi tudósoknak a magyarokról alkotott képét bizonyára reálisabban mutatná be, mint ahogy azt jelenleg ismerjük. Az, hogy a magyarságról alkotott kép nem egyértelműen volt azonos a „barbárság”-nak emlegetni szokott, nem túl kedvező ítélettel, valóban kitűnik számos, hazánkat megismerő tudós, író, publicista véleményéből is. Az ő magyarság-képüket bizonyára jórészt éppen a külföldi folyóiratokban publikáló magyarországi tudósok alakították kedvezőre.

Különösen sok új kutatási eredményt sikerült bedolgozni a III. fejezetbe. E főfejezetben a szerző Bessenyei György fellépéséig tárgyalja a hazai tudományszervezési törekvéseket. A 8. alfejezetben szinte teljes képet nyújt a jezsuita történeti forrásgyűjtő iskola 17. század végi fellépésétől kezdve a 18. század 60-as éveinek bécsi kezdeményezéseig. Nagy László e gazdag anyag összegezésénél szintén felhasználja az eddigi kutatások eredményeit, valamint újabb forráskiadások adatait, de e fejezet során mindezt igen gazdagon egészíti ki saját – részben már korábban publikált – eredményeivel. Ezek segítségével nem egy ízben igazít ki korábbi tévedéseket, illetve vitat bizonyos nézeteket, de legtöbbször egyszerűen értékes, új ismeretekkel gazdagítja tudományunkat.

Így mindjárt a jezsuita történeti forrásgyűjtő iskola megszervezésével kapcsolatban újat tudott mondani. Míg a korábbi szakirodalom az adatgyűjtés megszervezését kizárólag Hevenesi Gábornak tulajdonította, Nagy László – forráskutatásai és feltárt új adatai alapján – arra a következtetésre jutott, hogy inkább közös munka eredményéről lehet szó; Hevenesi kezdeményező szerepe cáfolható; ő legfeljebb egy volt a munka elindítói közül.

Különösen gazdag és részben új anyagot tár fel a dolgozat Bél Mátyásról szóló fejezete, és ez annál nagyobb érdem, mert a neves pietista tudósról korábban is, meg az utóbbi években is gazdag szakirodalom gyűlt össze. Nagy László ezt is gondosan felhasználja, illetve – újabban feltárt adatai birtokában – kiigazít egyes korábbi tévedéseket. Bél kéziratos hagyatékának feldolgozása révén a szerző számos új munkatárssal gazdagítja a pietista tudós körét. Figyelemre méltó megállapítás, amely az 1735-ös tudós társaság-tervezet körüli kutatásai során derült ki, hogy Bélék e szervezkedéshez is meg szerették volna nyerni a császár támogatását, ami azonban a protestáns tudósoknak nem sikerülhetett. A Bél Mátyásról szóló fejezet számba vette és felhasználta azt a terjedelmes, újabb szakirodalmat, amely a közelmúltban, Bél születésének 300. évfordulója alkalmából jelent meg. Ezek között található Bél Mátyás többszáz tételes kézira-

tos hagyatékának katalógusa, amelyet Nagy László állított össze. A dolgozat szerzője e kéziratkatalógus anyagát is felhasználta munkájához. Ugyancsak hivatkozik Bél nevezetes lapja, a *Nova Posoniensia* néhány közleményére; de talán e folyóirat behatóbb elemzése még további értékes eredményekkel járhatott volna.

Méltán tárgyalja Nagy László a Bél munkásságáról szóló fejezet szomszédságában annak a Fischer Dánielnek a munkásságát, aki Béltől függetlenül, sőt az ő koncepciójától eltérően kísérlete meg Magyarország természeti leírását elkészíteni. Fischer Dániel és társai szerint ehhez természettudományos képzettségre is szükség lett volna. A támogatást is más köröktől várták: a nemeség helyett a külföldi tudósoktól és közönségtől. Fischer a „barbárság” vádját a magyarországi tudósok publikálási nehézségeire vezette vissza; úgy gondolta: ha tudósaink publikálási lehetőséghez jutnak, a külföldi rágalmak elveszítenék alapjaikat. Ezért szeretett volna folyóiratot indítani Fischer Dániel; Fischernek ezzel kapcsolatos, végül is meghiúsult törekvéseit a szerző jórészt Tárnai Andor kutatásai alapján építette be dolgozatába.

Méltán kaptak külön fejezetet a század derekán az ország akkori fővárosában, Pozsonyban zajló tudományos szervezkedések. Windisch Károly Gottlieb pozsonyi társaságának már jelentős irodalma van, hiszen ez volt hazánkban az első olyan tudós társaság, amely már működött is. Mivel azonban támogatást nem sikerült szereznie, nem válhatott tudományszervezési központtá.

Nagy László e fejezetben utal arra is, hogy Windisch 1764-ben *Pressburger Zeitung* címmel újságot is alapított. Bár igaz az, hogy e lapban jelentek meg a hazai tudományos élettel és egyes külföldi tudós társaságokkal kapcsolatos hírek is, sőt néhány terjedelmesebb cikk is, mégis némi korrekcióra szorul az a megállapítás, hogy mivel „Windischéknek nem sikerült kiadniuk a Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften ülésain elhangzott előadásokat, most hasonlókat tehettek közzé, mintegy a hiányzó folyóiratot pótolva a *Pressburger Zeitung* lapjain.” 18. századi felfogás szerint az újságba egyszerűen a megjegyzések nélküli hírek felsorolása tartozott; a véleménynyilvánítás és a tudományos jellegű értekezések közlésére a folyóiratokat tartották illetékesnek. Ezzel Windischnek is tisztában kellett lennie, mint ahogy nem is állt módjában neki sem más fajta újságot, mint egy tipikusan híreket referáló lapot létrehozni. Eleinte még az újság melléklapjai — a *Der Freund der Tugend* és a *Der vernünftige Zeitvertreiber* — sem arra vallanak, hogy tudományos

közleményeket kívánt volna általuk publikálni, hiszen e lapok, miként a század jellegzetes folyóirat-típusa — az erkölcsi hetilapok — főként moralizáló és szépirodalmi közleményeket tartalmaztak. Csupán az 1771-től kiadott melléklap hozott változást, melyet Windisch — miként a címe is mutatja (*Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*) — már a tudományok és a művészetek terjesztésére kívánta felhasználni. Az 1780-ban létrehozott, de már önálló folyóiratában, az *Ungarisches Magazin*ban már a történelem, földrajz és természettudományok hazai eredményeiről kívánt tájékoztatást nyújtani. Tehát Windisch tudományos jellegű orgánomot csak jóval később, 1780-ban hozott létre.

Érdeme a munkának, hogy a szerző a tudományos kezdeményezések feltérképezésénél kellő figyelmet szentelt a 18. század folyamán még alapvető társadalmi és világnézeti fontossággal bíró vallási hovatartozásnak. Ugyancsak figyelemmel kíséri a felvilágosult tolerancia irányába mutató első jeleket. Úgy látja, hogy Dobai Székely Sámuel esetében válik először észrevehetővé az, hogy a tudományos kutatás igénye áttörte a felekezeti különbségeket.

Nagy László Tersztyánszky Dániellel kapcsolatos, részben már korábban publikált kutatási eredményeit is beépítette dolgozatába. Ezek alapján kiderül, hogy Tersztyánszky kísérletet tett arra, hogy a tudós társaság ügyét Kollár nélkül hozza tető alá. Az újonnan előkerült adatok alapján a szerző megkísérli az 1763. évi tudós-társaság tervezett létrejöttét rekonstruálni.

A szakirodalom által korábban Kollárnak tulajdonított, *Allergnädigst privilegirte Anzeigen* c. 1771–1776 közt Bécsben kiadott folyóirat megindítását és az azt kiadó társaság megszervezését Nagy László Tersztyánszky-nak tulajdonítja. Adatai és érvei meggyőzőnek látszanak, hiszen a kortársak véleményével tudja bizonyítani, hogy az alapítás Tersztyánszky nevéhez fűződött, Kollár csak néhány cikket írt a lapba, amely főleg Magyarország történelmi és természeti ismertetésével foglalkozó írásokat közölt.

A szerző befejező, „Az akadémiai eszme Magyarországon is mozgalommá válik” c. fejezetében azt állítja, hogy a 80-as években „a nyelv művelés az egységes literatúrából éppen akkortájt véglegesen elkülönülő szépirodalom területére szorult vissza.” E differenciálódás ugyan megindult már, de a 18. század végére még nem következett be a „végleges elkülönülés”. Ezt bizonyítja a korszak lapjaiban olvasható cikkek egész sora Rát Mátyás *Magyar Hirmondójától* kezdve, ahol a „tudomá-

nyok folyamata” még magában foglalja a nyelv és a szépirodalom fogalmát is. Bessenyei, Révai és más írók tervei is az anyanyelven művelődő tudományokra vonatkoznak. Ami valóban bekövetkezett, az a nyelvi differenciálódás volt, amit helyesen állapított meg a szerző.

KÓKAY GYÖRGY

Az 1954–1955-ben feldolgozott kéziratok katalógusa. Bp. 1986, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 424 p. (MTAK kéziratári katalógusok 18.)

Az MTA Könyvtárának kéziratára – hagyományát megtörve – ezúttal nem egy hagyatékot vagy gyűjteményt tár föl katalógus-sorozatának tizen-nyolcadik kötetében, hanem állománya egy fontos csoportjának egyetlen szokásos terjedelembé férő katalógusát adja közre. Azon fontos mozzanathoz kapcsolódik ennek a katalógusnak az anyaga, midőn a Kézirattár modernizálta feldolgozási módszerét, amely arra irányult, hogy az együtttest alkotó kéziratok ne szakadjanak el egymástól a feldolgozás során.

Nincs megnevezve a kötet összeállítója, mert a leírásokat többen készítették: Berliász Jenő, Csanak Dóra, Rejtő István, Sáfrán Györgyi. Nyolc nagyobb gyűjteményt tartalmaz a kötet, eltekintve most néhány kisebb kéziratgyűjtéstől vagy egyedi darabtól. Föl sorolásra itt csak az a nyolc nagyobb hagyaték vagy hagyatéktöredék érdemes, amelyek nevesebb személyiségekhez kötődik: Voinovich Gézához, Móra Ferenchez, Kéler Bélához, Mikszáth Kálmánhoz, Bajza Józsefhez, Badics Ferenchez, Szilády Áronhoz, Hermann Ottóhoz és Szász Károlyhoz. Valahányuk levelezéséről, írói, tudományos publikációiról van szó.

Voinovich Géza irodalomtörténeti anyaggyűjtése kivált becses, hiszen Arany Jánosra és életművére vonatkozik. Nem kevésbé jelentős Voinovich kiadásra előkészített Arany-levelezésgyűjteménye, amely minden további Arany-filológia kiindulópontja lett.

Lenyűgöző az egyik utolsó nagy polihisztornak, Hermann Ottónak tudományos és tudomány-szervező tevékenységét dokumentáló leveles anyaga. Az egész katalógus kétharmadát kitevő Hermann Ottó hagyaték nemcsak a magyar, de az európai tudománytörténetnek is jelentős kutatási bázisa. A Hermann-gyűjtemény akár önálló kötetet is érdemelt volna.

Érdemes figyelmünkre Szilády Áronnak, a hazai pozitivistá irodalomtörténetírás és a múlt században fellendülő forráskiadások egyik képviselő-

jének, szervezőjének másolati és eredeti kéziratgyűjtése is.

E katalógus kényszer szülte címe mögött a tizenkilencedik század utolsó harmadának és századunk első évtizedeinek tudomány- és irodalomtörténetileg jelentős és nagyon fontos bázisai rejtőznek; közzétételük lényeges segédeszköz a kutatás számára.

NEMESKÉRI ERIKA

A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. HOPP LAJOS, KÖLLÖS IMOLA, VOIGT VILMOS. Budapest, 1988. 535 p.

A tanulmánykötet az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztálya és az ELTE Folklore Tanszéke együttműködésének eredménye. Legfőbb újdonsága abban van, hogy kísérletet tesz az irodalomtörténet és a folklórkutatás között sokáig hiányzó módszertani kapcsolat megteremtésére, a 18. századi irodalom, művelődés és folklór összehasonlító, tudományközi vizsgálatára. Ennek feltétele az irodalomtörténet részéről annak az elvi álláspontnak a módosítása volt, amely a régi magyar irodalom korszakaiban kisebb figyelmet szentelt a folklórnak. A folklorisztika oldaláról viszont annak a felismerésnek a következményeit kellett vállalni, amely szerint a folklór történeti rétegeinek tisztázása nélkül semmi remény nincs ennek az anyagnak a beillesztésére a magyar művelődéstörténet folyamataiba.

Az irodalomtörténeti, történeti folklorisztikai és művelődéstörténeti megközelítések összekapcsolásának jelentőségét a 18. század ürügyén első sorban az adja, hogy ennek az időszaknak a kutatását sokáig elhanyagolták, illetve elfogultsággal kezelték. Az utóbbi évtizedek szintéziseiben lévő fehér foltok felismerése és a növekvő számú részvizsgálat következtében éppen erre a periódusra nézve jelentős számú új módszer, kérdés és eredmény fogalmazódott meg, amelyek szükségképpen fölvetik az összegzés és a kitekintés igényét. Egyetlen tanulmánykötet ezt a feladatot természetesen nem vállalhatja, ezért a szerkesztők köztes utat választottak. A kötet elején két hosszabb, átfogó igényű bevezető tanulmány számba veszi a 18. századra vonatkozó újabb irodalom-, művelődéstörténeti és történeti folklorisztikai forrásanyagokat és kutatásokat, különös tekintettel a kutatástörténeti, forrás- és forráskiadásbeli aránytalanságokra, valamint a tematikus, műfaji, módszertani, regionális és időbeli sajátosságokra (Hopp Lajos, Voigt Vilmos). A kötet további részében húsz olyan esetta-

nulmány olvasható, amelyek új nézőpontból világtanak meg ismert tényeket, kiegészítenek korábbi megállapításokat, illetve új források vizsgálatával alapvetően átértelmezik vagy módosítják a 18. századról korábban alkotott kép vonásait. Ezeknek a tanulmányoknak csaknem a fele külföldi szerzőtől származik, ami egyrészt jelzi a szerkesztői igényt a kelet-közép-európai kitekintésre, másrészt utal arra, hogy a 18. századi kutatások nemzetközi föllendülése is ösztönözte a korszakra vonatkozó hazai vizsgálatokat.

A két bevezető tanulmány megerősíti a feltételezést, hogy az elmúlt évtizedekben következetesen végrehajtott 18. századi kutatási programról az érintett diszciplínák közül csupán az irodalomtörténet esetében beszélhetünk. Ez is indokolja, hogy ebben az összeállításban a történeti folklorisztikai tanulmányok vannak túlsúlyban. A tanulmányok olyan témákat tárgyalnak, mint például a népköltészet és a műköltészet viszonya (Fried István), a paraszti műveltség problémája (Benda Kálmán), a falusi tanítók szerepe (Mészáros István), az epikus, lírai és történeti népköltészet műfajai (Mihai Pop, Mihail Gacac, Radu Niculescu, A. M. Novikova, Hermann Strobach, Jozef Minárik, Küllös Imola, Katona Imre, Vilko Novak), a kalendáriumok és más népszerű olvasmányok (Dukkon Ágnes, Szelestei N. László, Mikó Pálné), a latin nyelvű költészet (Szörényi László), az iskolai színjáték és a folklór kapcsolata (Kilián István), az elbeszélő Mária-irodalom (Wolfgang Brückner), az egyházi anyakönyvek illusztrációi (Varebélyi Kincső) és a református passiószövegek (Molnár Ambrus).

A kötetből kirajzolódnak az érintett diszciplínák együttműködésének további lehetőségei, így mindenekelőtt a történeti elbeszéléskutatás, a műfajelmélet és -történet, az olvasás- és olvasmánytörténet, a népi és az iskolai színjátszás, az írásbeliség és a szóbeliség, az irodalom és a népi kultúra kapcsolata, a művelődés társadalmi rétegződése területén. Mindezek a témák komplex kutatást igényelnek, amelyek azonban ma még nagyrészt hiányoznak a szervezeti keretei.

Ez utóbbi csak részben menti a kötet formai hiányosságait és a technikai szerkesztés gondatlanságát. Az összeállítás aktualitását korlátozza, hogy az 1970-es évek végére visszanyúló elemunkálatok után 1988-as impresszummal 1991-ben jelent meg, s hogy részben másutt korábban már napvilágot látott tanulmányokat tartalmaz, melyek közül több az 1960-as évek kutatásának állapotát tükrözi, s témájuk időközben önálló kutatási területté vált. Új összefüggésbe helyezve azonban ezek a tanulmá-

nyok is újat mondanak és továbbgondolásra készítenek.

Összességében a kötet gazdagodást jelent mind az irodalomtörténet, mind a történeti folklorisztika számára, s remélhetőleg tovább növeli az érdeklődést a 18. század művelődési és irodalmi áramlatai iránt.

TÜSKÉS GÁBOR

1956 plakátjai és röplapjai. Október 22. – november 5. Összeállította és szerkesztette: IZSÁK Lajos, SZABÓ József, SZABÓ Róbert. Budapest, 1991. Zrínyi Kiadó. 585 p.

„1956-nak a sajtó, a rádióadások mellett a röplap és a plakát a legfontosabb hétköznapi dokumentuma . . .” írja Kopácsi Sándor, a forradalom egykori rendőrkapitánya a kötet előszavában. Az első két dokumentumfajta már korábban kötetben összegyűjtve az érdeklődők kezébe került, s most teljessé vált a sor. Impozáns méretű kötetben, 585 oldalon, egy híján 800 tételben összegyűjtve közkinccsé vált a harmadik, az előző kettőnél semmivel sem kevésbé jelentős kiadvány-féleség. A viharos, feszült történelmi pillanatok légkörét a plakát és a röplap mindennél jobban megőrzi az utókor számára. A röplapok pedig ezen felül még új adatokkal is szolgálhatnak a tudományos kutatóknak.

Az összeállítók 69 közgyűjteményt néztek át, s munkájuk eredményeként 799 dokumentumot tettek közzé, a teljesség igényével. Ismereteink szerint ugyan ennek a követelménynek nem sikerült teljes mértékben megfelelniük, de a sokszorosát gyűjtötték össze és adták ki annak az anyagnak, ami a forradalom történetéről szóló művekben szétszórva eddig megjelent. Az összeállítók igen eredeti módszert alkalmaztak: a dokumentumokat hasonmásban közölték. Nagy elismerés illeti a kötetet előállító Pauker Nyomdát, hogy a gyakran kopott, rongált, megviselt, nehezen olvasható eredeti anyagot kivétel nélkül kifogástalanul élvezhető lenyomatot tudtak produkálni.

A könyv a dokumentumokat a megjelenési hely (a főváros és a 19 megye) szerint, azon belül kronológiai sorrendben közli. Talán itt kell megjegyeznünk, hogy a november 5-i lezárási időpontot nagyon korainak tartjuk. A harcok csak 10-e körül csitulnak el, de a helyzet még hetekkel ezután is polgárháborús jellegű volt.

Nem meglepő, hogy a kötet anyagának csaknem a fele (383 db) budapesti eredetű, hiszen az események első számú színhelye az ország központja volt. Vidéken pár napos késéssel kezdődtek

a megmozdulások. De az is valószínű, hogy a fővárosi nyomtatványokból többet sikerült megőrizni. Tolna megyében például mindössze három kiadványt tudtak az összeállítók felkutatni, s ezeket is a központi gyűjteményekben találták.

Október 22-ről datálódna az első sokszorosítványok. Ekkor alakul meg Budapesten is a ME-FESZ, ekkor szövegezik meg a 16 pontot, melynek több variánsával is találkozhatunk. Ezek a változatok teszik ki az október 23-i anyag többségét is. Itt kell megemlítenünk, hogy a szerkesztők néhány egyértelműen későbbi nyomtatványt is ezekre a napokra datáltak. 24-től kezdve lángba borul az egész ország. A felkelt nép kiáltványai váltakoznak az ingó hatalom állandóan változó hangú hirdetésményeivel. 25-e után már a vidék is egyre aktívabb lesz, ez a kiadványban is nagyon jól nyomon követhető. Október utolsó napjai és november 3. között a győzelem eufóriája jellemzi az anyagot. November 4. után minden megváltozik. Jellegetesen megszállóként viselkedő szovjet katonai parancsnokok hirdetésményei váltakoznak az új kormány 15 pontjával s a melléljük álló, alakulófélben levő, új helyi szervezetek felhívásaival. Ezzel párhuzamosan más nyomtatványok kitarásra, végső ellenállásra szólítanak fel.

Itt zárják le az összeállítók a kötetet, s ezzel, mint már említettük, a magunk részéről nem tudunk egyetérteni, hiszen a történet nem itt fejeződik be. Mindezzel együtt örömmel üdvözljük ezt a gazdag, igen nagy anyagot felölelő kiadványt, amely komoly segítséget ad mindazoknak, akik ennek a kornak a történetével foglalkoznak.

INDALI GYÖRGY

Kókey György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. Otto Harrassowitz. (Geschichte des Buchhandels. Bd. 3.)

A wiesbadeni Otto Harrassowitz-kiadó felkérésére készítette el Kókey György a magyarországi könyvkereskedelem történetét áttekintő monográfiáját. A kiadó egy olyan sorozat 3. köteteként adta közre a munkát, amelyben a világ minden számottevő országának a könyvkereskedelméről jelenik (részben jelent) meg összegezés, az európai országok pl. kivétel nélkül helyet kapnak benne. Így szerezhet tudomást a külföld széles körben Kókey monográfiájából a magyar könyvkultúra, ezen belül a magyar könyvkereskedelem sok évszázados eredményeiről is, s ismerheti meg ezen keresztül a magyar művelődés történetének igen fontos szektorát.

Kókeynak egész sor nehézséggel kellett szembenéznie munkája elkészítése során. A bevezetésben ő maga szól róla, hogy — bár a magyar könyvkultúra történetével általában számos mű foglalkozik, ezen belül — a magyar könyvkereskedelem fejlődéstörténetéről mind ez ideig nem készült önálló monográfia; korszakfeldolgozások, s kisebb időszakokat, problémaköröket átfogó rész tanulmányok állnak csupán az érdeklődők rendelkezésére. Feladata tehát nem volt egyszerű. Nem valamely meglévő magyar monográfiát kellett a külföldi olvasó számára adaptálnia, igényei szerint átdolgoznia, hanem — a hézagos magyar szakirodalomra támaszkodva — rögtön a külföld számára kellett megírnia az első magyar könyvkereskedelem-történeti összefoglaló munkát. A gyakorlat általában, s normális körülmények közt ennek éppen a fordítottja szokott lenni!

Kókey monográfiája ilyenképpen úttörő, s rögtön tegyük hozzá, eredményes, hiánypótló vállalkozás. Szakszerűt, bár helyenként szükségszerűen hiányos, vázlatos áttekintést ad a magyar könyvkereskedelem fejlődéséről, az eddigi szakirodalomra támaszkodva. Ugyanakkor, amikor hiányokkal, vázlatos megfogalmazott könyvkereskedelem-történeti részekkel találkozunk a műben, olvashatunk benne bőségesen — s ezt a külföldi, a magyar viszonyokat nem ismerő olvasókra tekintettel csak helyeselhetjük — olyan általános történeti, művelődéstörténeti, földrajzi, életrajzi stb. részleteket, jegyzeteket, amelyek a magyar olvasó számára közismertek. A szerző ugyanis — a külföldi olvasók Magyarországra vonatkozó hiányos ismereteit, sőt nemegyszer teljes tájékozatlanságát szem előtt tartva — általános magyar történeti, ezen belül művelődéstörténeti képet ad, majd bemutatja a magyar könyvkultúra egészének (nyomdászat, könyvkiadás stb.) alakulását, s ezen belül, természetesen a legnagyobb terjedelemben és leginkább részletesen tekinti át a könyvkereskedelem történetét. Hangsúlyozottan szól a magyar könyvkultúra külföldi, főként német és osztrák kapcsolatairól.

Kókey német megrendelésre készült, s Wiesbadenben megjelent műve így az első magyar könyvkereskedelem-történeti monográfia. A szerző a könyvkereskedelemnek nem elsősorban gazdaságtörténeti aspektusait tartotta szem előtt, bár ezeket sem hanyagolta el, hanem fontos művelődéstörténeti, kommunikációs, műveltségközvetítő funkcióját helyezte a középpontba. Azt vizsgálta elsődlegesen, hogy milyen fontos szerepet töltött be a könyvkereskedelem, a könyvterjesztés a könyveknek és egyéb kiadványoknak, tehát a tudo-

mány, az irodalom és a művelődés hordozóinak a közönséghez való eljuttatásában, azaz koronként hogyan töltötte be az írók és a közönség közti közvetítő funkcióját, milyen körülmények akadályozták vagy éppen segítették ebben (cenzúra, privilégiumok, sajtószabadság, a közönség fejletlensége vagy fejlettsége stb.). Munkájával jelentékenyen hozzájárul a magyar könyvkultúra általános fejlődésének, de az irodalmi életnek és a művelődésnek a jobb megértéséhez is a külföldi olvasók számára.

Tudományos és közművelődési szempontból egyaránt célszerű és kívánatos lenne Kókay György könyvének megjelentetése Magyarországon és magyarul is. Ehhez azonban a külföld számára készült változatot több vonatkozásban is át kell alakítani, át kell dolgozni. Mindenekelőtt elhagyandók azok az általános magyar történeti, művelődéstörténeti stb. részek, amelyek az általános műveltséggel, tehát kb. a középiskolai tananyag ismeretével rendelkező hazai olvasók ismernek. E részek elhagyásával tetemesen rövidülne a szöveg, de ugyanakkor bizonyos terjedelem-növekedés is indokoltnak látszik, s több esetben kívánatos lett volna a német nyelvű szövegben, a németországi kiadásban is. Kókay György főleg összefoglaló könyvtörténeti munkákat használt fel munkájához forrásként, de ezek közül is gyakran elhagyott fontos, forrásértékű műveket is. Pl. Fitz József monográfiái közül csak *A magyar könyv története 1711-ig* című népszerűbb, a Bibliothecánál megjelent könyvére hivatkozik, az Akadémiai Kiadónál napvilágot látott, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története* című munkájának 2 kötetét, amelyek a hazai fejlődést 1600-ig az előbbinél részletesebben és alaposabban tárgyalják, nem veszi figyelembe, a mű végén szereplő Bibliográfiában sem szerepelteti őket. Ugyancsak nem szerepel forrásként számos egy-egy nyomdáról készült monográfia sem (pl. az egyetemi nyomdáról Iványi-Gárdonyi-Czakó, majd Käfer István munkája, vagy a debreceniről Csűrös Ferenc, ill. Irányi-Benda kötete, Misztótfalusi Kis Miklósról Haiman Györgyné és Jakó Zsigmondé stb., stb.); e műhelyek idevágó tevékenységét összefoglaló művek alapján tárgyalja, holott a konkrétan róluk szóló művek részletesebb anyagot tartalmaznak.

Szükséges lett volna a terjedelem bővítése — s egy leendő magyar kiadás esetén ezt el kell végezni — bizonyos, most meglévő terjedelmi aránytalanságok kiküszöbölése végett is. A mű a magyar könyvkereskedelem történetének korai fejezeteit

(pl. budai kiadók és könyvkereskedők a 15. században stb.) meglehetősen részletesen tárgyalja, a 19. század elejétől, kb. a reformkortól viszont vázlatossá válik. 19. és 20. századi fejezetei a korábbiakhoz képest szűkszavúak, holott ezekhez részben a fel nem használt rész tanulmányok, részben pedig levéltári kutatások szolgáltatathatnának forrásanyagot.

Nem egészen indokolt a munka szerkezeti tagolása. A fejlődés kb. utolsó évszázadának a korszakokénti bontása az előzményekhez képest nem egészen logikus. (Nyilván ez is az újabb korok vázlatosabb feldolgozásából adódik.) Külön, két fejezetben lenne indokolt tárgyalni az 1849-et követő önkényuralom, ill. a dualizmus időszakát s ugyanígy az ezt követő korszakokat is, az 1918–19-i forradalmak korát, a két világháború közti, ill. a második világháború utáni szakaszt. A mostani, *A két világháború nyomán* cím tartalmilag sem egészen helytálló!

A könyvkereskedelem történetének áttekintése helyenként feloldódik, beleolvad az általános könyvtörténetbe. Az olvasónak különösen az első fejezetek kapcsán van néha ilyen érzése. Persze teljesen indokolt, hogy a szerző a nyomdászat, a könyvkötészet és a könyvkiadás történetével együtt tárgyalja a könyvkereskedelemét, hiszen e tevékenységek ebben az időben még összefonódnak, az önálló könyvkereskedelem még nem alakult ki. Mégis a könyvek terjesztésének, értékesítésének a módjait, lehetőségeit, útjait indokolt fokozottabban előtérbe helyezni, lévén ez a mű tárgya.

Kókay György monográfiájának persze nem az előzőkben megfogalmazott kifogások a jellemzői. Olyan színvonalas, tartalmas monográfiát írt a szerző a külföldi, elsősorban a német szakemberek és olvasók számára, amelyből hiteles és fontos ismereteket szerezhetnek a magyar könyvkereskedelem és általában a könyvkultúra, de egészében a magyar művelődés történeti fejlődéséről is. Megismerhetik belőle a magyar művelődés egészének s e fontos szektorának európai kapcsolatait s összefonódását az európai kultúrával. Közönet illeti ezért a szerzőt, de a német kiadót is, s kívánatos lenne, hogy minél előbb vállalkozzék valamelyik hazai kiadó a mű magyar nyelvű — a magyar olvasóközönség és szakkörök számára átdolgozott, adaptált változatának — a közreadására.

Josy Birsens: *Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVIIe–XVIIIe siècles.* Luxembourg, 1990. Imprimerie de la cour P. Linden, 9–375. p. (Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg vol. CV.)

A 16–18. századi vallási könyvtermelés egyik kevésbé ismert kiadványtípusa a katekizmus. Ennek egyik oka az, hogy nagymértékű elhasználódás és pusztulás miatt már a bibliográfiái számbavétel is komoly nehézségekbe ütközik. Másrészt a könyvtörténeti kutatáson kívüli történeti diszciplínák sokáig némi tartózkodással kezelték az elemi vallási ismeretek közvetítésének ezt az eszközt. Míg a 16. századi magyarországi katekizmusok szerzőit, illetve fordítóit az irodalomtörténet is számon tartja, a kiadványtípus jelentősége az anyanyelvű irodalom szempontjából a 17. századtól nagymértékben csökken. A katolikus katekizmusok magyarországi történetének összefoglalása már csaknem ötven éves, protestáns részről pedig csupán részfeldolgozások és szövegkiadások állnak rendelkezésre. Szentiványi Dezső jórészt ugyan tisztázta a magyarországi katolikus katekizmusok mintáit, számbavette az akkor elérhető kiadásokat, meghatározta a katekizmussal együtt megjelentetett és az azzal érintkező kiadványtípusokat, műfajokat, s kísérletet tett az összehasonlító szerkezeti elemzésre, de a különböző fordítások, átdolgozások részletes összevetésére, tartalomlemzésére nem vállalkozott. A katekizmussal kapcsolatos újabb, elsősorban nyugat-európai vizsgálatok azt mutatják, hogy a kiadványtípus különösen a 16–18. században fontos szerepet játszott az egyén életében, növekvő mértékben a széles rétegek olvasmányává vált, s története tükrözi a különböző korok szellemi áramlatait.

Ez a felismerés vezethette Josy Birsent is, amikor a luxemburgi hercegség területén kiadott, illetve használt 17–18. századi katekizmusok monografikus elemzésére vállalkozott. A luxemburgi hercegség ebben az időszakban vallásilag ugyan egységes, de nyelvi-kulturális és egyházigazgatási szempontból megosztott volt: a reformáció idején lényegében megmaradt katolikusnak, a francia és a német kultúra egyik fontos találkozási helye, s nagyjából a trieri érsekség, kisebbrészt a liège-i püspökség és a kölni érsekség fennhatósága alá tartozott. Ezen túlmenően a terület jelentőségét a kiadványtípus története szempontjából az adja, hogy a vallási élet alakulásában fontos szerepet játszó, 1603-ban alapított luxemburgi jezsuita kollégiumban egymást követően élt és dolgozott a je-

zsuita kateketikai irodalom három figyelemreméltó alakja: Nicolas Cusanus, Philippe Scouville és Pierre Wältz.

A forrásanyagot Birsens komplex módon közlő műve meg: a könyvtörténeti szempontokat vallássság- és mentalitástörténeti módszerekkel kapcsolta össze. A munkának javára válik, hogy a katekizmusok értelmezéséhez jelentős mennyiségű kéziratot és egyéb nyomtatott forrásanyagot is segítségül hívott. A könyv első része a katekizmus kiadások történetét tárgyalja: a szerzők életrajza után közli a számba vett művek, kiadások és fordítások katalógusát, vizsgálja ezek tartalmát, szerkezetét, tér- és időbeli elterjedését. A második rész a katekizmusokat vallássság-történeti kontextusba ágyazza: bemutatja a katekizáció egyházi előírásait, a luxembourgi kollégium misszióit és szerepét a katolikus reform végrehajtásában, s részletesen foglalkozik a keresztény tanítás társulatok tevékenységével. A harmadik rész a korszak két fő katekizmus típusának példáján a mindennapi élet két reprezentatív területét, a családi élet és a halál képének változását elemzi, amelyek egyúttal a francia mentalitástörténeti kutatások kidolgozott témái.

A vállalkozás arányait érzékelteti, hogy Birsens a három szerző hét művének összesen mintegy kétszáz kiadását, kiadváltozatát és fordítását veszi számba. A katekizmusok rövidebb-hosszabb változatai néhány kivétellel német és francia nyelven egyaránt megjelentek. Az elterjedés mértékét jelzi a művenként átlagosan száz éves kiadás- és hatástörténet, illetve a megjelenési helyek térbeli megoszlása: ezek között a leggyakrabban szereplő Luxembourg és Köln mellett Liège, Lyon, Rouen, Douai, Arlon, Luzern, Trier, Dillingen, Konstanz és Regensburg fordul elő. A tartalmi elemzés kimutatja Canisius katekizmusának különböző mértékű felhasználását a három szerző munkáiban, utal az eltérő életkorok és művelődési szintek figyelembevételére, s jelzi a kérdés-felelet részek, illetve az ezek megvilágítására szolgáló elbeszélő egységek, példák és egyéb bővítések arányának változását. A katekizmusok tartalma, szerkezete, kiadása és elterjedése szoros kapcsolatban állt a katekizáció egyházi szabályozásával, a hitoktatási módok, alkalmak és szervezeti keretek változásával, így mindenekelelt a missziók és a társulati tevékenység tér- és időbeli intenzitásával. A mentalitástörténeti vizsgálat abból indul ki, hogy a katekizmus irodalmi és normatív forrás egyszerre. Mint ilyen sajátos nézőpontból, kisebb-nagyobb fáziskéséssel tükrözi a kollektív mentalitások változását, s a különféle egyéb vallási olvasmányá-

nyagoknál nagyobb mértékben a vallási, társadalmi élet konzerválásának irányába hat. Az összehasonlító tartalomlemezésből levont következtetések több ponton megerősítik, illetve kiegészítik a családi terminológiáról, szerepekről, elvárásokról és kapcsolatokról, illetve a halál és a halál utáni élet felfogásáról más források alapján nyert korábbi eredményeket.

TÜSKÉS GÁBOR

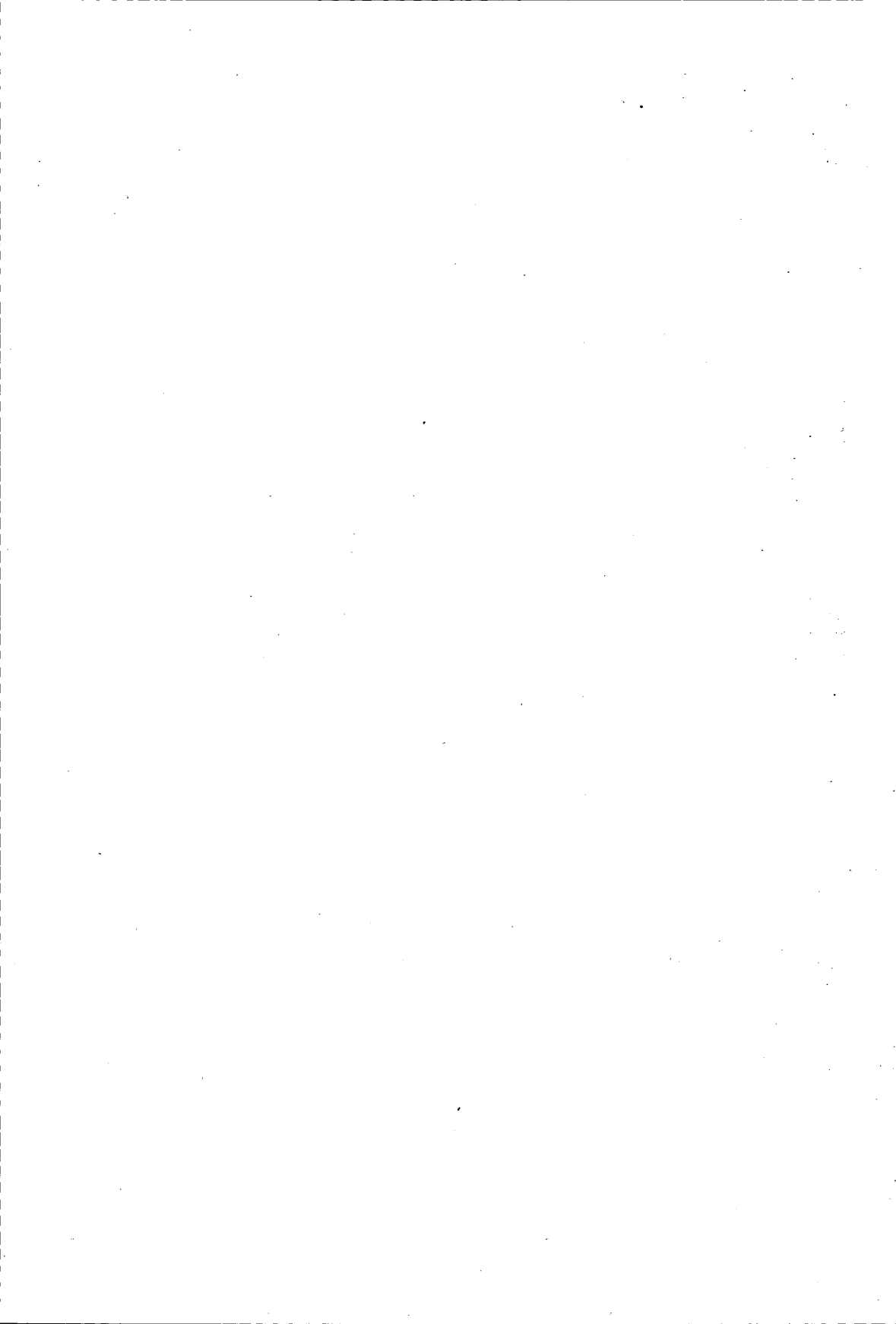
Sigal, Pierre-André: L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe–XIIe siècle). Histoire, Les Editions du Cerf, Paris, 1985. 349 p.

A Cerf Kiadó egyháztörténeti sorozatában jelent meg Sigal professzor műve, amely részben megfelel a szerző által írt s a párizsi egyetemen (Paris I) 1981-ben megvédett doktori értekezésnek. A Cerf-Histoire sorozat már eddig is több értékes feldolgozással járult hozzá a középkori vallásos műveltség kutatásához, a szentek kultuszáról is adott már közre monográfiát (Brown, Peter: *Le Cult des saints*). Sigal professzornak ebbe a témakörbe illeszkedő jelen kötete mintegy ötezer adatot elemez: hagiografikus művekből, a középkorban oly divatos „csodagyűjteményekből”, az alapvető kézikönyvekből (thesaurusok, florilegiumok) és a patrisztika irodalmából válogatta össze anyagát, úgy kísérte meg, hogy a csoda (miraculum) kora-középkori funkcióját felderítse és interpretálja. De nemcsak a csodatettekéről szóló írások keletkezésére igyekszik fényt deríteni, hanem arra a társadalmi közegre, gondolkodásmódra is, amely a csodás eseményeket igényelte, létrehozta a velük kapcsolatos hiedelmek egész sorát. A középkori életnek azokat a mozzanatait vette figyelembe, amelyek ehhez hozzájárultak: a nagy elemi csapások, a háborúk, a járványok, az egyéni élet megpróbáltatásai (betegség, fogság stb.) mind olyan tényezők, amelyek a csodatételekben, a szentek segítségül hívásában enyhülhettek vagy oldódhattak fel bizonyos mértékig.

A könyv hat nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben a csodatétel eszközeit, a szentéletűség hatásosságát elemzi a szerző, elsősorban Clairvaux-i Szent Bernát példájával. A másodikban a csodának mint sajátos csereviszonylatnak az értékelését kapjuk, a kívánságok-kérések és hála kifejezések, a felajánlások és fogadalmi ajándékok (ex voto) összefüggései között kalauzolja el olvasóját Sigal professzor. A harmadik fejezet a csodakérés középkori módozatait veszi sorra: a búcsújárások, a penitenciatartások, bűnbánati imák, csodás gyógyítások, álmok, relikviák mind-mind eszközei voltak ennek, ugyanakkor a közreadott gazdag adatanyag révén a korabeli élet ezernyi jellegzetes színárnyalata villan fel az olvasó előtt. Különösen érdekes a negyedik fejezet, amely a csoda „dinamikájával”, hírének elterjedésével, gyakoriságával, ismétlődésével („rtmusával”) foglalkozik, de a miraculum ellenfeleinek mentalitását is elemzi, a benne nem hívó oppozíciót is felvázolja. Az egyik alfejezet a különböző szentek kultusza közötti kapcsolatokat boncolgatja Konkurencia vagy együttműködés címen, s megállapítja, hogy az ilyen viszonyok vizsgálatában mindig az illető szent tiszteletének földrajzi középpontjából kell kiindulni, innen lehet és kell a kultusz szétsugárzódását, más kultuszokkal való összevegyülését, erősségét megítélni. Ebben egyébként számos térkép is segíti azokat, akik áttekintést kívánnak nyerni a témáról. Az ötödik fejezet a csodás gyógyulásokkal, a hatodik pedig csoda és köznapi élet viszonyával foglalkozik.

A számos statisztikai táblázattal, bibliográfiával és térképpel is kiegészített monográfia nemcsak a keresztény kegyességnek, de az egész középkori művelődéstörténetnek is fontos fejezetét dolgozta fel, ezért a korszak minden kutatója haszonnal fordulhat az alapos, higgadt értékelésekben és adatokban gazdag kötethez.

BITSKEY ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft
Megjelent 8,93 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaiüzeme
Felelős vezető: Hujder Zoltán
Munkaszám: 526/92

TARTALOM

<i>Madas Edü:</i> A Legenda aurea a középkori Magyarországon	93
<i>Farkas Gábor:</i> A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai	100
<i>Enyedi Sándor:</i> A kolozsvári magyar színészet hőskora (1792–1821)	122
<i>Voué Krisztina:</i> A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. II.	139

KÖZLEMÉNYEK

<i>Török József:</i> A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde	157
<i>Lőkös, Péter:</i> „Das puch von menschlicher eigenschaft”	161
<i>Rabenau, Konrad, von – Rozsondai Marianne:</i> Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe	165
<i>Gömöri György:</i> Ismeretlen gyászvers Zrínyiről a British Libraryben	167
<i>Földvári Sándor:</i> Adatok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak provenienciá-kérdéséhez	169
<i>Enyedi Sándor:</i> Teleki Sámuel levelei Aranka Györgyhöz (1802–1803)	173
<i>Klinda Mária:</i> A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1991. évi új külföldi beszerzései	180

SZEMLE

Vitályos László – Orosz László: Ady-bibliográfia 1896–1987. Bp. 1990. (<i>Nemeskéri Erika</i>) ...	182
Nagy László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. Bp. 1989. OSZK. (<i>Kókay György</i>)	183
Az 1954–1955-ben feldolgozott kéziratok katalógusa. Bp. 1986. Akadémiai Könyvtár. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	185
A megváltozott hagyomány. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Tüskés Gábor</i>).	185
1956 plakátjai és röplapjai. Összeáll. és szerk. Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Bp. 1991. (<i>Indali György</i>)	186
Kókay György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. (<i>Fülöp Géza</i>)	187
Josy Birsens: Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVII ^e –XVIII ^e siècles. (<i>Tüskés Gábor</i>)	189
Sigal, Perre-André: L'homme et le miracle dans la France médiévale. Paris, 1985. (<i>Bistkey István</i>)	190

SOMMAIRE

<i>Madas, Edit</i> : La „Legenda aurea” dans la Hongrie médiévale	93
<i>Farkas, Gábor</i> : Les types des bibliothèques bourgeoises au XVI ^e et au XVII ^e siècles	100
<i>Enyedí, Sándor</i> : L'époque héroïque du théâtre hongrois de Kolozsvár (1972-1821)	122
<i>Voit, Krisztina</i> : L'esquisse de l'histoire du système des collections publiques hongroises depuis le tournant du siècle jusqu'à 1949. P. II.	139

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Török, József</i> : Un discours peu connu dans le Codex Pray	157
<i>Lőkös, Péter</i> : „Das puch von menschlicher eigenschafft”	161
<i>Rebenau, Konrad von – Rozsondai, Marianne</i> : Des étudiants hongrois portèrent Calvin et Béze à Wittenberg	165
<i>Gömöri, György</i> : Un éloge funèbre en vers sur Zrínyi à la British Library	167
<i>Földvári, Sándor</i> : Quelques données au problème de provenance des imprimés cirilliques et galgolites de la Bibliothèque de l'Archidiocèse d'Eger	169
<i>Enyedí, Sándor</i> : Les lettres de Sámuel Teleki à György Aranka (1802-1803)	173
<i>Klinda, Mária</i> : Les acquisitions nouvelles de l'étranger de la Bibliothèque de la Capitale „Ervin Szabó” en 1991	180

REVUE

<i>Vitályos, László – Orosz, László</i> : La bibliographie d'Endre Ady, 1896-1987. Bp. 1990. (<i>Nemeskéri, Erika</i>)	182
<i>Nagy, László</i> : Des efforts pour l'organisation de la littérature et de la science en Hongrie au XVIII ^e siècle. Bp. 1989, OSZK. (<i>Kókay, György</i>)	183
Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie élaborés en 1954 et 1955. Bp. 1986. (<i>Nemeskéri, Erika</i>)	185
La tradition changée. Réd. par Lajos Hopp, Imola Küllös, Vilmos Voigt. Bp. 1988. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	185
Les affiches et les feuilles volantes de 1956. Réd. par Lajos Izsák, József Szabó, Róbert Szabó. Bp. 1991. (<i>Indali, György</i>)	186
<i>Kókay, György</i> : Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. (<i>Fülöp, Géza</i>)	187
<i>Birsens, Josy</i> : Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVII ^e -XVIII ^e siècles. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	189
<i>Sigal, Pierre-André</i> : L'homme et le miracle dans la France médiévale. Paris, 1985. (<i>Bistkey, István</i>)	190